

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

38. AASTAKÄIK 2026 NUMBER 1 (442)

Vaimu teekond Jumalasse: (Katkendid)	
<i>Bonaventura</i>	3
<i>Tõlkinud Sven-Olav Paavel</i>	
Sissejuhatus vaimu teekonnale Jumalasse	
<i>Philotheus Böhrner</i>	24
<i>Tõlkinud Sven-Olav Paavel</i>	
Millised teadused taevalaotust künnavad?: Tuumafüüsikust kosmosefüüsiku mõtteniite taevateadustest	
<i>Riho Nõmmik</i>	47
Agentsus: Tants põhjuste ja tagajärgede vahel	
<i>Anette Hallik</i>	58
Tartu, lumed ja uned	
<i>Ekaterina Velmezova</i>	67
Objektseoste poeesia armastusest ja armastamisega seotud kimbatuses	
<i>Meelis Sütt</i>	71
Akadeemiline Inglise Klubi 1961–1995 — omapärane nähtus Eesti teadus- ja kultuurielus	
<i>Jüri Engelbrecht, Helle Lippmaa, Toomas Tiivel</i>	88

Eesti vokaalkunsti noorusaastad ja Soome lauljad	
<i>Maris Kirme</i>	115
<i>Arvustus: Kaks Granöt raamatusse raiutud. Allan Tiitta. Si-</i> <i>nisten maisemien mies: J. G. Granön tutkijantie 1882–</i> <i>1956. (Historiallisia tutkimuksia 256.) Helsinki: Suoma-</i> <i>laisen Kirjallisuuden Seura, 2011. 541 s.; Pekka Kaner-</i> <i>visto, Jukka Käyhkö, Timo Niitemaa, Timo Tarmio, Kei-</i> <i>jo Virtanen. Maantieteen rannoilla, tiedepoliitikan saa-</i> <i>ristossa — Akateemikko Olavi Granön elämä. (SMS</i> <i>erillisjulkaisuja.) Turku: Turun Yliopistosäätiö; Helsinki:</i> <i>Suomen Maantieteellinen Seura, 2024. 453 s.</i>	
<i>Ott Kurs</i>	154
Abstracts	
.....	183

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafikat Akadeemilise Inglise Klubi tähtpäevadeks

lk 46, 57, 66, 87, 114:

VIVE TOLLI (1928–2020) oli Eesti kunstnik, lõpetas 1953. aastal Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi (ERKI) graafika erialal, seejärel töötas vabakutselise graafikuna, aastast 1957 kuulus Kunstnike Liitu, alates 1982 oli ERKIs õppejõud, aastast 1987 dotsent, 1992 professor.

VAIMU TEEKOND JUMALASSE¹

(Katkendid)

Bonaventura

Tõlkinud Sven-Olav Paavel

PROLOOG

1. Alguses ma pöördun Algpõhjuse poole, millest lähtub kogu valgustus nagu valguse Isalt, kelle käest tuleb iga hea and ja täiuslik kink (Jk 1:17). Ma pöördun igavese Isa poole tema Poja, meie Issanda Jeesuse Kristuse kaudu, et pühima Neitsi Maarja, selle sama Jumala ja meie Issanda Jeesuse Kristuse sünnitaja, ning samuti meie juhi ja isa, õndsas Franciscuse eestkostel saaks valgustatud meie vaimu silmad, et meie jalad püsiksid Tema rahu teel, mis on ülem kui kogu mõistmine (Ef 1:17; Lk 1:79; Fl 4:7). See on rahu, mille sõnumit meie Issand Jeesus Kristus kuulutas ja mille ta meile jättis. Tema kuulutuse järgija oli meie isa Franciscus, kelle iga jutlus algas ja päädis rahu kuulutamisega, kes kõigis tervituses soovis rahu, kes igas kontemplatsioonis² õhkas ekstaatilise rahu poole, justnagu selle Jeruusalemma elanik, mille kohta ütleb rahu mees (1Aj 22:9), kes püsis rahulik nende seas, kes rahu vihkasid (Ps 120:6–7): “Paluge rahu Jeruusalemmale!” (Ps 122:6). Ta ju teadis, et Saalomoni troon ei ole mujal kui rahu, nõnda na-

Itinerarium mentis in Deum [1259]. — Doctoris Seraphici S. Bonaventurae, *Opera omnia*. Tomus V. Opuscula varia theologica. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1891, pp. 291–316.

gu on kirjutatud: “Rahus on tema elamu ja tema eluase on Siionis” (Ps 76:3).

2. Nii et kui mina, patune nagu ma olen, õndsas isa Franciscuse eeskujul seda rahu oma vaimus pingsalt otsisin, olles õndsas isa vääritud järglasena saanud tema surma järel vendade seitsmendaks generaalministriks, leidis Jumala tahtel aset, et ma püha isa kolmekümne kolmanda surma-aastapäeva paiku läksin Alverna mäele, et selles tüünes paigas hingerahu leida.³ Kui ma siis olin seal ja nende asjade üle vaimus juurdlesin, kuidas vaim võib tõusta Jumalasse, kangastus mulle muu hulgas too imeline sündmus, mis just selsamal kohal leidis aset õndsas Franciscuse endaga, nimelt nägemus Ristilöödu-kujulisest tiibadega seeravist. Kui ma seal selle üle mõtlesin, oli mulle ühtäkki ilmne, et see nägemus osutab isa enda ülendamisele kontemplatsioonis ning teele, mida mööda selleni võib jõuda.

3. Sest nende kuue tiiva näol saab õieti mõista kuut valgustuse ülendamist,⁴ milles hing on asetatud nagu mingitele astmetele või teedele, et neid ületades kristliku tarkuse ekstaatiliste väljamõistmise kaudu rahuni jõuda. Aga sinna ei ole mingit muud teed kui läbi leegitseva armastuse Ristilöödu vastu. See oli sedasorti armastus, millega Paulust tõmmati Kristuses kolmandasse taevasse, nagu ta ütleb: “Ma olen ühes Kristusega risti löödud; nüüd ei ela enam mina, vaid Kristus elab minus” (2Kr 12:2; Gl 2:19–20). Seesama armastus haaras niisamuti Franciscuse vaimu, mille vaim lihas nähtavaks tegi, kui ta kaks aastat enne oma surma kandis oma ihul Kannatuse pühimaid märke. Kuue tiivaga seeravi kuju osutab niisiis kuuele valgustuse astmele, mis saab alguse loodud asjade juurest ja viib Jumalani, kelle juurde keegi ei saa minna otse, vaid ainult läbi Ristilöödu. Sest “kes ei lähe lambatarasse uksest, vaid ronib üle mujalt, see on varas ja röövel. [...] Kes iganes läheb sisse minu kaudu, [...] leiab karjamaad” (Jh 10:1, 9). Seetõttu ütleb Johannes Ilmutusraamatus: “Õndsad on need, kes oma rüüd pesevad [Talle veres], et neil oleks meelevald süüa elupuust ning nad võiksid minna väravaist linna sisse!” (Ilm 22:14). Ta tahab sellega öelda, et kontemplatsiooni kaudu ei saa keegi minna taevasesse Jeruusalemma muud moodi kui sisenedes läbi Talle vere, justnagu läbi ukse. Sest keegi ei ole valmis vai-

mu ekstaatiliste väljaminemisteni viivateks jumalikeks kontemplatsioonideks, kui ta ei pole saanud Taanieli moodi igatsuste meheks (Tn 9:23). Igatsus aga süttib meis kaheti, nimelt palvehüüdmise kaudu, mis paneb meid südame ägamistes oigama (Ps 38:9), ja vaatluse erksuse kaudu, milles vaim pöörab ennast kõige otsemalt ja pingsamalt valguse kiirte poole.

4. Seetõttu ma kutsun lugejarki esmalt ägama palves ristilöödud Kristuse poole, kelle veres meid puhastatakse pahede saastast. Kuid ärgu lugeja arvaku, et piisab lugemisest ilma võidmiseta (1Jh 2:20, 27), vaatlusest ilma pühendumiseta, uurimisest ilma imetluseta, järelemõtlemisest ilma rõõmujoovastuseta, töökusest ilma jumalakartuseta, teadmisest ilma armastuseta, mõistmisest ilma alandlikkuseta, pingutusest ilma Jumala armuta, peeglist⁵ ilma jumalikust tarkusest sisendatud valgustuseta. Ma esitan järgmised vaatlused neile, kes on jumaliku armu poolt ette valmistaatud — alandlikele ja jumalakartlikele, kahetsejaile ja pühendunui-le, rõõmuõliga võituile (Ps 45:8), jumaliku tarkuse armastajaile ja selle ihaldamisest sütitatuile, samuti neile, kes soovivad end pühendada, et ülistada, austada ja isegi maitsta Jumalat. Ühtlasi ma panen südamele, et nende ette asetatud välisest peeglist on vähe abi, kui üldse, kui meie vaimu peegel ei ole puhas ja klants. Harjuta niisiis, Jumala laps, torkivas südametunnistuse piinas, enne kui tõstad oma silmad tarkuse kiirte poole, mis heiastuvad vastu tema peeglites,⁶ et mitte nende kiirte vaatlemisest veel sügavemale pimedasse auku langeda.

5. Ma otsustasin jagada traktaadi seitsmeks peatükiks ja panna neile sisu mõistmist hõlbustavad pealkirjad. Ma palun, et lugeja suunaks tähelepanu pigem kirjutatu taotlusele kui teosele endale, pigem öeldu mõttele kui tahumata keelele, pigem tõele kui [stiili] veetlusele, pigem tundekasvatusele kui mõistuse arendamisele. Selle saavutamiseks ei tule neist vaatlusist kiirustades ega pinnapealselt üle libiseda, vaid need õige pikkamisi läbi mäluda.⁷

II PEATÜKK.

JUMALA VAATLEMISEST TEMA JÄLGEDE KAUDU SESSINASES MEELELISES MAAILMAS

1. Meeleliste asjade peegliga seoses ei saa Jumalat vaadelda ainult asjade kui jälgede kaudu, vaid ka neis endis, kuivõrd Jumal on neis oma olemuse, väe ja kohalolu kaudu. Kuna selline vaatlemine on eelnevast⁸ kõrgem, paigutub see vaatluse teise astmena teisele kohale, milles meid tuleb kättpidi juhtida⁹ Jumala kontemplatsioonini kõigis loodud olendites, mis sisenevad meie vaimu kehaliste meelte kaudu.

2. Niisiis tuleb tähele panna, et see maailm, mida nimetatakse makrokosmoseks, siseneb viie meele uste kaudu meie hinge, mida nimetatakse mikrokosmoseks,¹⁰ mis puudutab meeleliste asjade meeletaju, meelenaudingut ja otsustust.¹¹ See on järgneva põhjal selge: selles [maailmas] mõned asjad tekitavad, mõned on tekitatud, mõned aga juhivad nii esimesi kui teisi. Need, mis tekitavad, on lihtsad, see tähendab taevakehad ja neli elementi. Sest kõik, mis loomuliku jõu toimetel tekivad ja esile tulevad, saavad tekkida ja esile tulla ainult neist elementidest valguse jõul, mis ühendab kokkupandud asjades elementide vastandlikud omadused.¹² Tekitatud on aga need kehad, mis on elementidest kokku pandud, nagu mineraalid, taimed, loomad ja inimkehad. Need, mis valitsevad nii esimesi kui teisi, on vaimsed substantsid, mis on [mateeriaga] kas täiesti ühendatud nagu loomade hinged, või eraldatavalt kokku pandud nagu mõistuslikud vaimud, või siis sootuks eraldatud nagu taevased vaimud, keda filosoofid “intelligentsideks”, meie aga “ingliteks” kutsume. Filosoofide sõnul on nende osaks taevakehade liigutamine, mistõttu omistatakse neile universumi haldamine, sest nad võtavad vastu esimesest põhjustest ehk Jumalast tuleva mõjujõu ning annavad selle edasi vastavalt valitsemistegevusele, mis puudutab asjade loomulikku korda. Teoloogide järgi aga omistatakse inglitele kõigekõrgema Jumala käsul universumi valitsemine, mis puudutab taastamistööd. See pärast nimetataksegi neid “teenijateks vaimudeks, läkitatud abisutama neid, kes ükskord pärivad pääste” (Hb 1:14).

3. Niisiis on inimesel, keda kutsutakse mikrokosmoseks, viis meelt justnagu viis ust, mille kaudu siseneb tema hinge kogu teadmine selle kohta, mis on meelelises maailmas. Sest nägemise kaudu sisenevad taevased, valgusküllased ja muud värvilised kehad, kompimismeele kaudu aga tahked ja maised, kolme vahepealse meele kaudu aga vahepealsed — maitsemise kaudu vedelikud, kuulmise kaudu helid, hõnguse kaudu see, millele on midagi loomupärast niisket, õhulist, tulist või kuuma, nagu ilmneb lõhnaainetest eralduvast suitsust.

Niisiis sisenevad nendest uustest nii lihtsad kui ka neist kokkupandud kehad. Me ei taju ju meeltega ainult üksikuid meelelisi asju, nagu valgus, heli, hõng, maitse, ja nelja peamist kompimise kaudu tajutavat omadust,¹³ vaid ka selliseid ühismeele asju nagu arv, suurus, kuju, paigalolu ja liikumine; samuti seda, et “kõik, mis liigub, liigutatakse millegi teise poolt”,¹⁴ ja seda, et teatud asjad liiguvad ja jäävad ise paigale, nagu on näiteks loomade puhul. Kui me tajume kehade liikumist nende viie meele abil, näidatakse meile kätte teadmine vaimsete liigutajate kohta, nagu tagajärje kaudu jõutakse põhjuste teadmiseni.

4. Kogu see meeleline maailm siseneb niisiis meeletaju kaudu kolmesugusena inimese hinge. Need välised meelelised asjad tulevad hinge esmalt viie meele uste kaudu. Pean ütlema, et nad ei sisene mitte substantsidena, vaid oma sarnasuste kaudu,¹⁵ mis on tekitatud esmalt vahendajas, edasi vahendajast organisse, välisest organist sisemisse ja sealt meeletaju võimesse. Nii et kõikide nende asjade meeleline tajumine, mida hing endast väljaspool haarab, saab alguse sarnasuste tekkimisest vahendajas, jätkub liikumises vahendajast organisse ning sealt edasi meeletaju võime pöördumises selle sarnasuse poole.

5. Asjakohasele meeletajule järgneb meelenauding.¹⁶ Meel tajub abstraktses sarnasuses asja meeldivana — kas ilusana nagu nägemise puhul, või sulnina nagu lõhna ja kuulmise puhul, või siis kasulikuna nagu maitse ja kompimise puhul, kõneldes [igale meelele] omasest.¹⁷ Kõik naudingud põhinevad aga proportsionaalsusel. Ent kuna kuju [*species*] kätkeb endas vormi, jõu ja tegevuse mõistet vastavalt printsiibile, millest ta lähtub, vahendajale, mida ta läbib, ja lõppobjektile, milles ta toimib, siis järe-

likult proportsionaalsus seisneb [esiteks] kas sarnasuses, kuivõrd see põhineb kujul või vormil, ja nii kutsutakse seda iluks, sest “ilu pole mitte midagi muud kui arvude võrdsus”¹⁸ või “teatud osade paigutus koos meeldivate värvidega”.¹⁹

Proportsionaalsust võib [teiseks] vaadata ka seoses võime või jõuga, mis puhul seda kutsutakse sulniduseks, kui toimija jõud ei ületa ebaproportsionaalselt vastuvõtjat, sest meel tunneb äärmustes kurbust ja keskel naudingut. Proportsionaalsust saab vaadata [kolmandaks] veel ka seoses tagajärje ja mõjuga, kui toimija mulje mõju täidab vastuvõtva [organi] vajaduse. Siin toimija hoiab ja toidab seda, mis avaldub iseäranis maitsemise ja kompimise juures. Nõnda siis sisenevad välised meeldivad asjad hinge sarnasuse vahendusel vastavalt meelenaudingu kolmekordsele põhjusele.

6. Meeletaju ja meelenaudingu järgi tuleb otsustus, milles ei otsustata mitte ainult, kas mingi asi on valge või must, kuna see kuulub üksiku meeletaju juurde, ega niisamuti ka seda, kas asi on kasulik või kahjulik, kuna see on sisemeele pärusmaa, vaid ühtlasi analüüsitakse ja osutatakse põhjusele, miks see [või teine] asi on meeldiv. Just selles tegevuses päritakse naudingu põhjuse järele, mida meeles objekti kohta tajutakse. Küsides aga ilu, sulniduse ja kasulikkuse põhjuse kohta, leitakse need olevat võrdse proportsiooniga. Võrdsuse proportsioon on sama nii suurte kui väikeste asjade puhul, see ei laiene dimensioonide tõttu, ei teisene, kao ega muutu liikumise tõttu. Niisiis abstraheerub see kohast, ajast ja liikumisest ning on seetõttu muutumatu, kirjeldamatu ja puhtvaimne. Otsustus on niisiis seesugune tegevus, mille tõttu siseneb peale puhastamist ja abstraheerimist mõistmisvõimesse meelte kaudu meeleliselt vastu võetud meeleline kuju [*species sensibilis*]. Nõnda peab kogu see [väline] maailm sisenema inimhinge meelte uste kaudu vastavalt eespool nimetatud kolmele toimingule.

7. Need [toimingud] on kõik aga jäljed, milles me saame vaadelda oma Jumalat. Sest meeletajus vastuvõetud kuju on sarnasus, mis on vahendajas tekitatud, seejärel organisse endasse sisse vajutatud, ja selle muljendi [*impressio*] kaudu juhib see meid allikani ehk tajutava objektini. [See sarnasus] osutab nüüd aga ilmselgelt sellele, et igavene Valgus tekitab endast Sarnasuse ehk samaväärse, samaolemusliku [*consubstantialem*] ja samaigaviku-

lise Kiirguse. [See osutab ka sellele], et Tema, kes on “nähtamatu Jumala kuju” (Kl 1:15) ja “tema kirkuse kiirgus ja tema olemuse kuju [*figura substantiae*]” (Hb 1:3), on oma esimese tekkimise läbi kõikjal, justnagu objekt tekitab oma sarnasuse terves vahendajas. [See osutab veel ka sellele], et ta on ühendava armu kaudu seotud individuaalse mõistusliku loomusega, nii et selle seose kaudu võiks ta meid juhtida tagasi Isa kui lähteprintsipi ja objekti juurde. Niisiis, kui kõik asjad, mida saab tunnetada, peavad tekitama endast sarnase kuju, siis annavad nad ilmselgelt sellega teada, et neis kui peeglis saab näha Sõna, Kuju ja Poja igavest tekkimist, mis voolab igavesti välja Jumal-Isast.

8. Sel viisil osutab meile ilusa, sulni ja kasulikuna tunduv meeldiv kuju sellele esimesele Kujule, milles on algne ilu, sulnidus ja kasulikkus. Temas on Tekitajaga ülim proportsionaalsus ja võrdsus; temas on jõud, mis ei johtu mitte meelepiltidest, vaid tõe tajumisest; temas on muljend, mis hoiab, rahuldab ja täidab tajuja mistahes vajaduse. Nii et kui “meelehea tuleneb sobiva ühendusest sobivaga”,²⁰ ja kuna ainuüksi Jumalaga Sarnasel on ülim ilu, sulnidus ja kasulikkus, ja kui see on seotud nii tõe, läheduse kui täiusega, mis täidab mistahes võimet, siis võib selgesti näha, et üksnes Jumalas on algupärane ja tõeline nauding ja et kõikidest teistest naudinguid on meile näidatud kätte otsida just seda.

9. Aga otsustus juhib meid veel ülevamal ja otsesemal viisil igavese tõe tõsikindlama vaatlemiseni. Kuna otsustus peab lähema alusest, mis on lahus kohast, ajast ja muutlikkusest, seetõttu ka ulatusest, järgnevusest ja teisenemisest, ja alusest, mis on muutumatu, piiramatu ja lõputu, miski pole aga täiesti muutumatu, piiramatu ja lõputu peale igavese, siis kõik, mis on igavene, on Jumal või Jumalas. Seega, kui kõik meie tõsikindlamad otsustused on tehtud sellelt pinnalt, siis on selge, et Tema ise ongi kõigi asjade alus ja eksimatu reegel ja tõe valgus, milles kõik asjad veikleavad vastu eksimatult, kustumatult, kaheldamatult, rikumatult, vääramatult, muutumatult, mõõtmamatult, otsatult, jagamatult ja vaimselt [*intellectualiter*]. Seetõttu ei saa neid seadusi, mille alusel me otsustame tõsikindlalt kogu meeleliselt tajutava üle, mida me vaatleme, sest need on tajuja mõistusele eksimatud ja kaheldamatud, niisama lihtsalt meenutaja mälust ära pühkida,

kuna need on alati kohal. Need seadused on otsustaja mõistusele rikkumatud ja vääramatud, sest “keegi ei otsusta nende üle, küll aga nende kaudu”, nagu ütleb Augustinus.²¹ Seepärast peavad need seadused olema muutumatud ja hävimatud, sest on paratamatud; mõõtmatud, sest on lõputud; otsatud, sest on igavesed. Selsamal põhjusel [peavad need seadused olema] jagamatud, sest on vaimsed ja kehatud; mitte-tehtud, sest on mitte-loodud. Need on igavesti eksisteerinud igaveses kunstis, millest, mille kaudu ja mille järgi on vormitud kõik kaunikujulised asjad. Seepärast saab tõsikindlalt otsustada vaid selle [igavese kunsti] kaudu, mis ei ole mitte ainult kõike tegev vorm, vaid ka kõike hoidev ja eristav, justkui kõigi asjade vormi ja juhtivat reeglit kätkev olemine. Selle kaudu otsustab meie vaim kõige üle, mis meelte kaudu temasse siseneb.

[---] 11. Neist kahest esimesest astmest, millele meid kättpidi juhatatakse, et vaadelda Jumalat tema jälgedes — otsekui kaks tiiba langevad [seeravi] jalgade ümber²² —, saame järeldada, et kõik selle meelelise maailma loodud asjad juhivad kontemplatiivset ja tarka hinge²³ igavesse Jumalasse. Need on selle esimese, kõige vägevama, ülimalt targa ja hea Algpõhjuse, selle igavese alguse, valguse ja täiuse, selle, ma ütleksin, toimiva, eeskuju näitava ja korraldava kunsti varjud, kajad ja pildid. Need on jäljed, peegelpildid ja näidised, mis on asetatud meie ette Jumala kaemiseks,²⁴ ning need on, ma ütleksin, eeskujud või pigem näited, mis asetatakse veel rohmaka ja meelelise vaimu ette, et see, mis ta meelte kaudu näeb, kanduks üle mõistuslikule, mida ta ei näe, nagu märgid tähistatavale.

12. Selle meelelise maailma loodud olendid on märgid Jumala nähtamatuist asjust. Osalt seepärast, et Jumal on kogu loodu algupära, eeskuju ja siht, ja seepärast, et iga tagajärg viitab põhjusele, iga näide eeskujule, iga tee sihile, milleni ta viib. Osalt on need märgid iga asja endaomased jäljendused, osalt prohvetite ettekuulutused, osalt inglite tegevused, osalt ülalt seatud korraldused. Sest iga loodud olend on loomuldasa selle igavese tarkusega mingitviisi samanäoline ja sarnane; iseäranis käib see nende kohta, keda Pühakirjas on prohvetivaim vaimsete asjade ettekuulutustes välja toonud; veel rohkemgi käib see aga nende loodud

olendite kohta, kelles Jumal on pidanud vajalikuks end ilmutada inglite kaudu; kõige rohkem aga nende kohta, mida Jumal on soovinud märgina kehtestada — ja seda mitte ainult üldises tähenduses, vaid ka sakramendina.

13. Selle kõige põhjal saab järeldada, et maailma loomisest alates on Jumala nähtamatud asjad ilmsed, olles mõistetavad loodu kaudu, nii et end ei saa vabandada²⁵ need, kes ei soovi tähele panna või Jumalat selles kõiges ära tunda, ülistada ja armastada, sest nad ei taha, et neid pimedusest välja toodaks Jumala imelisse valgusesse. Tänu olgu nüüd Jumalale, kes meie Issanda Jeesuse Kristuse läbi on meid pimedusest oma imelisesse valgusesse toonud, kuna selle välise valguse abil oleme valmis meie vaimu peeglisse uuesti sisse minema, milles heiaistuvad jumalikud asjad.

V PEATÜKK.

JUMALIKU ÜHTSUSE VAATLEMISEST TEMA PEAMISE NIME KAUDU, MILLEKS ON OLEMINE

1. Jumalat pole võimalik vaadelda mitte ainult meist väljaspool ja meie sees, vaid ka meist kõrgemal: meist väljaspool jälje kaudu, meie sees tema kuju kaudu ja meist kõrgemal meie vaimule vajutatud valguse pitseri²⁶ kaudu. See on igavese Tõe valgus, sest “meie vaim on vahetult Tõe enda poolt kujundatud”.²⁷ Need, kes on harjutanud esimesel moel, on juba tulnud tabernaakli esisesse siseõue, kes teisel, on astunud pühamusse, kes aga kolmandal, sisenevad ülempreestriga pühamast pühamasse paika, kus laeka kohal on lepituskaant katvad kirkuse keerubid, kelle all me mõistame Jumala nähtamatute ja igaveste asjade kontemplatsiooni kahte viisi või astet, millest üks on pööratud Jumala olemuse ja teine tema Isikute poole.²⁸

2. Esimene viis suunab pilgu esmalt ja peaausjalikult olemisele, öeldes, et “see, kes on”, ongi Jumala esimene nimi. Teine viis keskendub headusele endale, öeldes selle olevat Jumala esimene nimi. Esimene viis vastab rohkem Vanale Testamendile, mis kõ-

neleb peamiselt Jumala olemuse ühtsusest. Seepärast öeldi Moosesele: “Ma olen see, kes ma Olen” (2Ms 3:14). Teine viis vastab Uuele Testamendile, mis määratleb [jumalike] Isikute paljususe, ristides Isa ja Poja ja Püha Vaimu nimel. Seepärast, kui meie õpetaja Kristus tahtis tõsta seaduse järgi käivat noormeest evangeelse täiuslikkuseni, omistas ta Jumalale peamiselt ja iseäranis just headuse nime, öeldes: “Ei ole hea keegi muu kui üks — Jumal” (Lk 18:19). Damaskuse Johannes ütleb Moosesel järgi: “See, kes on” on Jumala esimene nimi, Dionysios aga ütleb Kristuse järgi, et headus on Jumala esimene nimi.²⁹

3. Niisiis see, kes soovib vaadelda Jumala nähtamatuid omadusi, mis kuuluvad tema olemuse ühtsuse juurde, peab suunama oma pilgu olemisele endale ja nägema, et olemine ise on kindlamast kindlam, mida ei saa mõelda olematuna,³⁰ sest puhtamast puhtam olemine ise on täiesti vastandlik olematule, nagu eimiski on vastandlik olemisele. Niisiis, nagu täielikus olematuses ei ole mitte mingit olemist ega selle omadusi, nii ka vastupidi: olemises endas ei ole mingit olematust, ei teokstehtuses ega võimalikkuses,³¹ samuti ka mitte asjade tõsiolust ega meie hinnanguist lähtuvalt. Kuna aga olematus on olemise puudumine, ei saa seda mõistuses käsitada muul moel kui olemise kaudu; olemist aga ei käsitata muu kaudu, sest kõike, mida mõistetakse, mõistetakse kas olematuna või olevana võimalikkuses või siis olevana teokstehtuses. Niisiis, kui olematut ei saa mõista muul moel kui oleva kaudu ja olevat võimalikkuses üksnes tegelikkuses oleva kaudu ning olemist ennast nimetatakse oleva puhtaks teokstehtuseks, siis sellest järeldub, et olemine on see, mis esimesena tuleb mõistusesse, ja see on olemine, mis on puhas teokstehtus [*actus purus*]. See ei ole partikulaarne olemine, mis on võimalikkusega segatud piiratud olemine; samuti ei ole see analoogne olemine, mis omab vähimat teokstehtuses, sest see ongi vähim. Nii jääbki üle, et seesama olemine ongi jumalik olemine.

4. Kummastav on niisiis mõistuse pimedus, mis ei pane tähele seda, mida esimesena näeb, ilma milleta ta midagi teada ei saa. Justnagu silm, mis on suunatud eri värvide poole, ei näe seda valgust, mille tõttu ta näeb teisi [värve], või kui näebki, siis ei pane seda tähele. Niisamuti meie vaimusilm, olles suunatud parti-

kulaarsete ja universaalsete olevate poole, ei märka seda olemist, mis on väljaspool igat sugu, kuigi see tuleb vaimu esimesena ja ka kõik muu selle kaudu. Seetõttu on tõsi mis tõsi, et “nii nagu nahkhiire silm on valguse suhtes, nii on ka meie vaimu silm ilmselgete asjade suhtes looduses”.³² Sest kui vaimusilm pöördub ülima valguse poole, ent olles harjunud hämarusega olevate juures ja meeleliste asjade kujutluspiltidega, tundub talle, et ta ei näe mitte midagi. Ta ei mõista, et see pilkasus³³ ise ongi meie vaimu ülim valgustus, justnagu siis, kui silm näeb puhast valgust, näib talle, et ta ei näe mitte midagi.

5. Vaata niisiis, kui vähegi saad, seda puhtamast puhtamat olemist ennast, ja sa leiad, et seda ei saa mõelda millestki muust tulenevana. Seepärast mõeldakse sellest paratamatult kui täiesti esimesest, mille olemine ei saa tulla eimiskist ega ka mitte millestki muust. Mis siis veel on iseenesest olemas, kui mitte olemine ise ei ole iseenda kaudu ega endast? Sa mõistad, et selles pole mingit olematust, seega pole sellel mitte kunagi algust ega otsa, vaid see on igavene. Sa märkad ka, et sel pole iseenesest midagi peale tema enda olemise, seega ei ole see sugugi kokkupandud, vaid on lihtsamast lihtsam. Sa hoomad, et selle juures ei ole mingit võimalikkust, sest mis iganes on võimalik, sel on ju midagi olematust, seepärast on see olemine ülim teokstehtus. Sa näed, et kuna sel olemisel pole midagi vajaka, siis see on kõige täiuslikum. Viimaks mõistad sa sedagi, et kuna selles pole mingeid erinevusi, siis see on ülimalt üks.

Niisiis see olemine, mis on puhas olemine, lihtne olemine ja tingimatu [*absolutum*] olemine, on kõige esimene, kõige igavese, kõige lihtsam, kõige aktuaalsem, kõige täiuslikum ja ülimalt üks olemine.

6. Need asjad on nii kindlad, et nende vastand ei saa mõttesse tulla kellelgi, kes olemist ennast mõistab, ning üks neist tingib paratamatult teise. Kuna see on lihtne olemine, siis see on lihtsalt esimene. Kuna see on lihtsalt esimene, siis ei ole see millegi muu tehtud, samuti ei saa see ise ennast teha — järelikult on see igavene. Kuna see on esimene ja igavene, siis ei pärine see millestki muust — järelikult on see kõige lihtsam. Kuna see on esimene, igavene ja kõige lihtsam, siis ei saa selles olla mingit võimalik-

kuse ja teokstehtuse segu — järelikult on see kõige aktuaalsem. Kuna see on esimene, igavene, kõige lihtsam ja kõige aktuaalsem, siis järelikult on see kõige täiuslikum, milles ei puudu mitte midagi, niisamuti ei saa sellele midagi lisada. Kuna see on esimene, igavene, kõige lihtsam, kõige aktuaalsem, kõige täiuslikum, siis järelikult see on ülimalt üks. Kui millestki räägitakse ülivõrdes, siis see võib käia kõige kohta, “mida aga on öeldud ülivõrdes absoluutselt [*simpliciter*], siis see ei saa käia millegi muu kui üheainsa kohta”.³⁴ Seetõttu, kui “Jumal” tähendab esimest, igavest, kõige lihtsat, kõige aktuaalsemat, kõige täiuslikumat olemist, siis on võimatu teda ennast mõelda olematuna, niisamuti ka mingi muu olemisena kui ainult ühe ainsana: “Kuule,” niisiis, “Iisrael! Issand, meie Jumal Issand, on ainus” (5Ms 6:4). Kui sa näed seda oma vaimu puhtas lihtsuses, valatakse sind justkui üle igavese valguse hiilgusega.

7. Siin on aga põhjust imestamiseks, sest olemine ise on esimene ja viimane, see on igavene ja kõige kohalolevam, kõige lihtsam ja kõige suurem, kõige aktuaalsem ja kõige muutumatum, kõige täiuslikum ja kõige mõõtnum, ülimalt üks, ent samas kõikehõlmav. Kui sa vaimupuhtuses [*pura mente*] nende asjade üle imestad, siis sind tulvatakse üle veel suurema valgusega, nähes edasi, et see on viimane, kuna see on esimene. Aga kuna see on esimene, siis on kõik tehtud tema enda pärast. Seetõttu on paratamatu, et see on ülim lõpp, algus ja täideminemine — alfa ja oomega (Ilm 1:8). See on kõige kohalolevam, sest see on igavene. Kuna see on igavene, ei tulene see millestki muust ega lakka isenesest olemast ega muutu ühest asjast teiseks. Sellepärast pole sel minevikku ega tulevikku, vaid see on üksnes käesolev. See on kõige suurem, kuna on kõige lihtsam. Kuna see on kõige lihtsam olemuses, siis see on kõige vägevam, sest jõud on seda piiritum, mida ühtsem see on.³⁵ See on kõige muutumatum, kuna on kõige kohalolevam. Kuna see on kõige kohalolevam, siis see on puhas teokstehtus, sellisena ei saa see aga omandada midagi uut, niisamuti minetada midagi, mis tal juba on, mistõttu see ei saa ka muutuda. See on kõige mõõtnum, kuna on kõige täiuslikum. Kuna see on kõige täiuslikum, siis ei saa temast mõelda mitte midagi paremat, üllamat ega väärikamat. Seetõttu ei ole sellest ka mida-

gi suuremat. Iga selline olemine on mõõtmatu. See on kõikehõlmav, kuna on ülimalt üks. Mis on ülimalt üks, on kõige paljususe universaalne printsiip. Sel põhjusel on see ise kõikide asjade toimiv põhjus, eeskuju ja lõplik põhjus, justnagu “olemise põhjus, mõistmise mõttesisu ja elamise kord”.³⁶ See on niisiis kõikehõlmav, mitte nagu kõikide asjade olemus, vaid kui kõikide olemuste kõige ülevam, kõige universaalsem ja kõige küllaldasem põhjus, mille vägi, kuna see on olemuselt ülimalt üks, on ülimalt lõpmatu ja oma mõjult mitmekülgne.

8. Pöördudes taas tagasi, võime öelda: kuna see on puhtamast puhtam ja tingimatu olemine, mis on olemine kõige lihtsamast mõttes, siis see on esimene ja viimane, kõige algus ja täideminnev lõpp. Kuna see on igavene ja kõige kohalolevam, siis see hõlmab endasse ja läbib iga silmapilgu, olles justkui kõige keskpunkt ja übermõõt. Kuna see on kõige lihtsam ja kõige suurem, siis see on üdini kõiges ja kõigest täiesti väljaspool, nagu “mõistuslik sfäär, mille keskpunkt on kõikjal ja übermõõd ei kusagil.”³⁷ Kuna see on kõige aktuaalsem ja kõige muutumatum, siis “kõike liigutavana püsib see ise paigal”.³⁸ Kuna see on kõige täiuslikum ja mõõtmatu, on ta kõige sees, ent mitte piiratud, kõigest väljaspool, ent mitte välistatud, kõige kohal, ent mitte eemal, kõige all, ent mitte alluv. Kuna see on ülimalt üks ja kõikehõlmav, siis see on “kõik kõiges” (1Kr 15:28), kuigi kõiki asju on palju, seda ennast aga vaid üksainus. See on nii, sest selle lihtsamast lihtsama ühtsuse, selgemast selgema tõe ja kõige puhtakujulisema headuse kaudu on temas kogu vägi, kogu eeskuju ja kogu edastamine.³⁹ Kuna “temast ja tema läbi ja temasse on kõik” (Rm 11:36), siis ta on kõikvõimas, kõiketeadev ja kõikhea. Selle täiuslik nägemine on õndsus, nagu Moosesele öeldi: “ma näitan sulle kõike head” (2Ms 33:19).⁴⁰

Märkused

¹ Kommentaaride koostamisel on juhindud põhiliselt Jacques-Guy Bougeroli Bonaventura leksikonist (*Lexique saint Bonaventure*. Paris: Éditions Franciscaines, 1969), Regis J. Armstrongi kommenteeritud tõlkest (*Into God: Itinerarium Mentis in Deum*. An annotated translation.

Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2020) ning Randall Smithi tõlgendusest (*Bonaventure's 'Journey of the Soul into God': Context and Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press, 2025).

Teose pealkiri vajab kolme täpsustust: mida tähendab “vaim” (*mens*), mida “teekond” (*itinerarium*) ja kuidas mõista teekonna sihti. *Mens* tähendab siin nii ‘vaimu’ kui ‘hinge’, ent hing ei esine siinses kontekstis *anima* tähenduses (Jacques-Guy Bougerol, *op. cit.*, lk 98–99). Vaim tähistab siin hinge kõrgemat osa, milles tõustakse ja taas-avastatakse Jumala pale või kuju (vt Étienne Gilson, *La philosophie de saint Bonaventure*. Paris: Vrin, 1943, lk 364), milleks on võimeline vaid ratsionaalne loodu ehk inimene (Randall Smith, *op. cit.*, lk 279–280). Eesti keeleruumis on bonaventuralikku konteksti sobituva vaimu tähenduse (ja selle erinevuse hingest) hästi välja toonud kunagine Kuusalu ja hilisem Tartu ülikooli saksa koguduse pastor Ralf Luther: “Vaim on inimeses see midagi, mille kaudu ta pääseb Jumala ligidale” (Ralf Luther, *Uue Testamendi sõnaraamat*. Tallinn: EELK Konsistoorium, 1992 [1939], lk 260–262, 43). *Itinerarium*’i võib mõista nii teekonnanana kui ka teejuhina. Philotheus Böhner ütleb, et *Itinerarium* on *guidebook*, ent selgitab, et see on “a description of a pilgrimage to the Holy Land” (saksaakeeles väljaandes: “Pilgerbuch des Geistes zu Gott”). Ent *Itinerarium* ei ole säärane praktilisi juhtnööre sisaldav teejuht nagu Bonaventura hilisem *De triplici via* või *De perfectione vitae ad sorores*, mis olid suunatud konkreetsele kaasvaimulikule või õdedele. Pigem on tegu teadlase vaatlusega ja arutlusega teest või meetodist, mis on kirja pandud kas iseendale või tema eruditsiooni ja frantsiskaanlikke taotlusi jagavale lugejale (nn *homo Dei*) läbikäidud teekonna refleksioonina — omamoodi *prolegomena* või arutlus meetodist. Oluline on ka Böhneri tähelepanek, et Bonaventura on rajanud selle vaatluse parimale võimalikule tolelaegsele teaduslikule alusele, mis talle oli kättesaadav. See paistab välja iseäranis esimesest ja teisest peatükist, milles seeravidoktor asetab oma müstilise teekonna redeli (*scala*) kindlale empiirilisele alusele. Kolmas küsimus on teekonna lõpust, sest *in Deum* tähendab iseenesest ‘Jumalasse’, mitte Jumala juurde või poole, kuigi proloogis räägib Bonaventura ka tõusmisest Jumalani või Jumala juurde (*ad Deum*). Bougerol märgib, et kuigi *in* ja *ad* teekonda võib vaadata teineteist täiendavana, ei ole *Itinerarium*’i eesmärk lihtsalt liikuda Jumala poole ega teda intellektuaalset püüelda, vaid “see tähendab tegelikult sisenemist Jumalasse müstilises ühtsuses armastuse ülima kiindumusega” (Bougerol, *op. cit.*, lk 86). Lõpuks ei ole põhjust ka *Itinerarium*’i pealkirja liialt kinni jääda, sest varased käsikirjad on kas üldse ilma pealkirjata või pakuvad üle paarikümne üsna erineva tiitli. Regis J. Armstrongi

Itinerarium'i uus ingliskeelne tõlge (2020) ongi pealkirjastatud lihtsalt *Into God* (Armstrong, *op. cit.*, lk 151–155).

² P. Böhner rõhutab, et Bonaventura kasutab *Itinerarium*'is sõnu *contemplatio*, *speculatio*, *consideratio* ja ka *meditatio* kattuvate mõistetenä (Böhner, *Works of Saint Bonaventure*, Vol. 2: *Itinerarium Mentis in Deum*. Saint Bonaventure, NY: The Franciscan Institute, 1956, lk 23, 107). Tõlkes on *speculatio* ja *consideratio* vastetena kasutatud “vaatlust”, *meditatio* on enamasti jäänud “meditatsiooniks” ja *contemplatio* “kontemplatsiooniks”. “Kontemplatsioon” tähendab Bonaventural põhiliselt kahte asja: esiteks intellektuaalset kontemplatsiooni (ehk siis sedasama, mida tähistatakse sõnaga *speculatio*), ja teiseks ekstaatilist kontemplatsiooni (vt Bougerol, *op. cit.*, lk 40–41, 96–97, 120–121). Bonaventural on kontemplatsiooniga otseselt seotud veel selline ühendmõiste nagu *contuitio*, mis tähendab 1) visiooni, intuitsiooni, 2) vahendatud teadmist ehk lõpmatu olemise kohalolu intellektuaalset mõistmist piiratud olemises ja selle kaudu (vt Bougerol, *op. cit.*, lk 41–46). Lääne-Euroopa keeltesse jäetakse see mõiste enamasti targu tõlkimata; inglise keeles on kasutatud ka vastet *gazing intensely* (Armstrong), vene keeles *созерцание* (Zadvornõi), soome keeles *katsseleminen* (Teinonen). Eesti keelde võiks selle tõlkida “kaemuseks”, “olbamiseks” või “adumiseks”. “Kaemust” pruugitakse eesti keeles sõltuvalt kontekstist kas seoses meelelise tajuga või ka mõistusele vastanduva intuiitiivse “sissemise nägemisena”. Bonaventura *contuitio* sisaldab nii meelelist kaemust kui ka intellektuaalset intuitsiooni, mida võib tema puhul mõista siis kontemplatsiooni kõrgema astmena. Oluline on aga tähele panna, et kaemust ei mõistetaks siiski Jumala olemuse vahetu nägemisena, mis on inimesele siin maa peal kättesaamatu, küll aga on Jumala nägemine tema tegude kaudu inimesele jõukohane. Selle kohta esitab Bonaventura kuuendas peatükis hoiatuse: “Kui sa neid asju kontempleerid, siis vaata, et sa ei arva, et mõistad mõistetamatut” (*Itinerarium* VI, 3). Vt ka märkust 25.

³ Kuna Franciscus suri 4. oktoobril 1226. aastal, siis koostas Bonaventura *Itinerarium*'i La Verna mäel 1259. aasta septembris või oktoobris.

⁴ “Ülendamine” (*suspensio*) — peale vaimu ülendamise viitab see siin ka Kristuse rippumisele (*suspensio*) ristipuul; vrd Ii 7:15: “Mu hing on valinud võllapuu” [1997. aasta piiblitõlkes “mu hing peab paremaks lämbumist”] (*Suspendium elegit anima mea*).

⁵ Vrd Alain de Lille (Alanus ab Insulis): “Iga loodud olend on meile kui raamat, pilt ja peegel” (*De incarnatione Christi rhythmus perelegans*; PL 210, 579).

⁶ Vrd Saalomoni Tarkuseraamatuga: “Sest ta [tarkus] on igavese valguse paistus ja Jumala mõjujõu puhas peegel ning tema headuse kuju” (Trk 7:26).

⁷ *Morosissime ruminandus* — “hoolika läbimälumise” (*sollicite ruminare*) soovitus kordab Bonaventura ka “Missaks valmistumise” traktaadi eessõnas (*Opera* VIII, 99). Teksti läbimälumist võiks tõlkida ka “mäletsemiseks”, sest see metafoor tuleneb tegelikult Barnabase kirjast (X, 11), kus võrreldakse Moosese käsus nimetatud “mäletsejaid loomi” (μῆρυκώμενων, lad *ruminans*), “Issanda sõna mäletsejatega” (μῆρυκώμενων τὸν λόγον Κυρίου, lad *qui Domini sermonem ruminant*) (PG 2, lk 755; vt ka: *Apostlikud isad*. Tlk Kalle Kasemaa. Tallinn: EKSA, 2002, lk 80–81).

⁸ Esimese vaatluse kohta vt: Bonaventura, Hinge teejuht Jumalasse (katkend). — *Keskaja kirjanduse antoloogia*. Tallinn: Varrak, 2013, lk 496–504; tlk Ott Ojaperv.

⁹ “Kätkpidi juhtida” (*manuduci*), “tee kätte näidata”. See kujund esineb *Itinerarium*’is läbivalt (1.14, 2.1, 2.3, 2.8, 2.11, 3.1, 3.7, 4.7, 4.4) ning pärineb Saint-Victori Hugolt ja Richardilt. Saint-Victori kloostrikool(kond) tekkis 12. sajandi alguses Pariisis Püha Victori augustiinlaste kloostri juures ning selle keskseks kujuks oli Saint-Victori Hugo (1096–1141).

¹⁰ Bonaventura kasutab mõisteid *macrocosmos* ja *minor mundus*.

¹¹ *Apprehensio* tähendab siin eelkõige meelelist tajumist. Bonaventura tunnetusprotsessi kolme etappi (mida kirjeldatakse alalõikudes 4–9) võib iseloomustada kokkuvõttes järgmiselt: välismaailma objekt tekitab meediumis (nt õhus) abstraktse sarnasuse ehk väliskuju / vormi / väljanägemise / ilu (*species*), mida välismeel (*exterior sensus*) ehk keheline meeleorgan (nt nägemine) “meele ukse” kaudu vastu võtab. *Species* ei ole subjektiivne kujutis ega ka substants ise, vaid objekti tunnetatav vorm — selle vormi objektiivne kohalolu tajujas. See on objekti sarnasus, meeleline kuju (*species sensibilis*), mis emaneerub esemest, sünnib vahendavas meediumis, vajutatakse meeleorganile ning teeb objekti tajujale kättesaadavaks. Välisele meeleorganile vastab täiuslikum sise-meel (*interior sensus*) ehk ühismeel (*sensus communis*), mille kaudu tunnetatakse arvu, suurust jne. Sealt edasi liigutakse tajuvõimesse endasse, mis on hinge osa ja kus tajutakse sobivat meelehea ehk meelenaudinguna (*oblectatio*) — nt välise objekti abstraktset sarnasust (*species*) iluna (*speciositas*) jne. Meelenaudingule järgneb otsustus (*diiudicatio*) ehk analüüs, milles mh osutatakse põhjusele, miks see või teine asi on meeldiv.

¹² Bonaventura põhineb siin ilmselt Robert Grosseteste'i (u 1168–1253) tööil *De luce*, vt James McEvoy, *Creation and the Cosmology of Aristotle*. — *The Philosophy of Robert Grosseteste*. Oxford: Clarendon Press, 1982, lk 149–205. Lihtsate ja kokkupandud kehade käsitlus viitab Aristotelesele (*De caelo et mundo*, 1.2.268b27–28).

¹³ “Neli peamist omadust” (*quatuor primariae qualitates*) — soe, külm, märg ja kuiv; vrd Aristoteles, *Hingest* II, 11, 422b23–26.

¹⁴ Aristoteles, *Füüsika* VII, 1, 1, 241b24.

¹⁵ Vrd Aristoteles, *Hingest* II, 12, 424a17.

¹⁶ “Asjakohasele” (*rei convenientis*), s.t meeldivale, mis tähendab, et meeletaju peab olema vastuvõtjale sobiv ja vastav (proportsionaalne). Aristoteles ütleb, et tajutavate objektide ülemäärased omadused ei ole tajuvõimele kättesaadavad (nt liiga vaikne või kõva heli) ja liiga intensiivsetena võivad need piina tekitada, tajuvõime rivist välja lüüa või isegi meelega hävitada (vt *Hingest* II, 10 ja 12; III, 2 ja 4). Bonaventura kasutab siin oma tunnetussüsteemi meelenaudingu mõiste (*oblectatio*) kõrval ka sõna “nauding”, “meelehea” (*delectatio*), mis võib pärineda Avicenna *Metafüüsikast* (VIII, 7), kus seda defineeritakse kui “sobiva ühendamist sobivaga” (*coniunctio convenientis cum convenienti*), samuti *Summa Halensis*’e teisest osast (Alexandri de Hales, *Summa Theologica*, t. 2, Quaracchi, 1928, lk 221).

¹⁷ Bonaventura jaotab meelenaudingud kolme rühma ilu (*speciositas*), sulniduse/magususe (*suavitas*) ja kasulikkuse/tervislikkuse (*salubritas*) järgi. Böhner toonitab, et Bonaventura jaotust tuleb võtta üldjoontes, nagu ka Bonaventura ütleb (*appropriate loquendo*), mitte välistavana (Böhner, *op. cit.*, lk 117, märkus 7), s.t tegu on proportsionaalsuse eri perspektiividega (vt Armstrong, *op. cit.*, lk 241–242).

¹⁸ Augustinus, *De musica* VI, 13, 38 (PL 32, 1184).

¹⁹ Augustinus, *De civitate Dei* XXII, 19, 2 (PL 41, 781).

²⁰ Augustinus, *De vera religione*, 18, 35; “meelehea” (*delectatio*); vt märkus 16.

²¹ Augustinus, *De libero arbitrio* II, 14, 38 (PL 32, 1262).

²² “Temast kõrgemal seisid seeravid; igäühel neist oli kuus tiiba: kahega ta kattis oma palet, kahega ta kattis oma jalgu ja kahega ta lendas” (Js 6:2).

²³ “Kontemplatiivset ja tarka hinge” (*animum contemplantis et sapientis*) — võib tõlkida ka kui “kontempleerivat ja maitsevat hinge”, sõnast “maitsema” (*sapio*), viimast lugemist pooldab André Ménard (*qui contemplet et savoure*) ja Armstrong (*contemplating and tasting*). See tõlgendus on Bonaventura tekstidega küllaltki põhjendatud (vt *Itinerarium*

proloog 4 ja punkt 4.3; *Breviloquium* 1.1.3; Bougerol, *Lexique saint Bonaventure*, lk 116).

²⁴ “Kaemiseks” (*ad contuendum*) — vt märkust 2.

²⁵ Rm 1:20: “Tema nähtamatud omadused on maailma loomisest peale tema poolt tehtu kaudu mõistetavad” (Vulgata: *Invisibilia enim ipsius a creatura mundi per ea que facta sunt intellecta conspiciuntur*).

²⁶ Vulgata: *signatum est super nos lumen vultus tui Domine* (Ps 4:7), eesti piiblitõlkes: “Issand, tõsta meie peale oma palge valgus!”; vt ka Augustinus, *Pihtimused* IX, 10.

²⁷ Augustinus, *De diversis quaestionibus* LXXXIII, q51, 2, 4 (PL 40, 32–33).

²⁸ Jumal on üks olemus kolmes isikus (Isa, Poeg ja Püha Vaim), mis eristuvad omavahel suhte, mitte olemuse poolest. Vrd 2Ms 25:18–22; 26:33–35. Saint-Victori Richard ütleb, et keerubiks ei nimetata iga inglit, vaid üksnes neid, kes on Jumalaga ülimalt ja vahetult seotud, seetõttu osutab keerub mingile suurele, peidetud või tõotatud teadmisele või teadmise täiusele (*plenitudo scientiae*) (*Benjamin Major* IV, 1; PL 196, 135). Kahe keerubi kohta ütleb Richard, et mõlemad osutavad kontemplatsioonile, mis on küll meelemõistusest kõrgemal (*supra rationem*), ent üks ei ole siiski mõistusega vastuolus (*praeter rationem*), teine aga küll: “Niisiis esimene paremal asuv ingel suunab oma kontemplatsiooni pilgu asjadele, mis ei ole mõistusele täiesti võõrad [*omnino aliena*]. Teine keerub paikneb aga vasakul, kuna ta vaatleb iseäranis vaid neid asju, millele kogu inimõistus näib vastu käivat [*omnis humana ratio contra-rie videtur*]” (*Benjamin Major* IV, 8; PL 196, 142–143).

²⁹ Damascenus, *De fide orthodoxa* I, 9; Dionysios, *De divinis nominibus* 3, 1.

³⁰ Vrd Cantenrbury Anselm, *Proslogion* ehk Kõnelus II–III. Tlk Marju Lepajõe. — *Akadeemia*, 1991, nr 9, lk 1885–1886. Bonaventura läh-
tub Anselmist, et Jumal on “see, millest enamati ei saa mõelda”, ent ta taotlus ei ole siin tolle ontoloogilist jumalatõestust korrata. Pigem kasutab Bonaventura ontoloogilist argumenti epistemoloogilise kinnituse-
na vaimse kontemplatsiooni sees, et aidata tunnetada ja tunnistada seda paratamatut tõde, mis on teada. Bonaventura kasutab uusplatonistlikule teoloogiale omast n-õ kontemplatiivset deduktsiooni, mis reastab hoiakuid ja väiteid, mis paistavad üksteisest tulenevat, kuid ei ole loogiliselt vältimatud, sisaldavad varjatud eeldusi, kategooriate segamist, mitteformaalsed põhjendused jne (vt nt lõigud 6–7). Kuigi ta ise formaalselt justkui väidab, et “üks tingib vältimatult teise”, on tema seoste ahel (*esse* — *primum* — *aeternum* — *simplicissimum* — *actualissimum* — *perfectissimum* — *summe unum*) pigem kontemplatiivse metafüüsika redel.

³¹ Lause tekitab küsimuse, kas “ei teokstehtuses ega võimalikkuses” (*nec actu nec potentia*) kuulub olemise või olematuse juurde, mõlemad lugemid on võimalikud, ent rangelt võttes on mõlemad küsitavad, sest puhas olemine ei saa sisaldada võimalikkust, ent niisamuti ei saa ka olematus sisaldada teokstehtust. Seega jääb üle, et Bonaventura ei mõtle selles lauses olemise all puhast olemist, vaid siiski partikulaarset ja piiratud olemist, mis on segatud võimalikkusega.

³² Tsitaat pärineb Aristotelese *Metafüüsikast* (II, 993b9–10).

³³ “Pilkasus” (*caligo*). Samas lõigus kasutab Bonaventura pimeduse puhul veel sõnu *caecitas* (“mõistuse pimedus”) ja *tenebrae* (“oleva pimedus”). Siin on mõeldud pimeduse all pigem loomuliku valguse ülest jumalikku pimedust, nagu see esineb Dionysios Areopagital, keda Bonaventura seitsmendas peatükis ka osundab (vt Pseudo-Dionysios, Müstilisest teoloogiast Timotheosele. Tlk Marju Lepajõe. — *Akadeemia*, 1994, nr 10, lk 2085).

³⁴ Vrd Aristoteles, *Toopika* V, 5, 134b 23–24: “Ülim määr on oma ne vaid ühele, nagu tulele olla kõige kergem” (Boethiuse tõlkes: *nam secundum superhabundantiam uni soli inerit, ut ignis levissimum*).

³⁵ [Pseudo-Aristoteles], *Liber de causis* 16 (17).

³⁶ Augustinus, *De civitate Dei* VIII, 4 (PL 41, 228–229); vt *Itinerarium* I, 14.

³⁷ Alain de Lille (Alanus ab Insulis), *Regulae theologicae* 7 (PL 210, 627).

³⁸ Boethius, *De consolatione philosophiae* III, metr. 9 (PL 63, 759).

³⁹ “Edastamine/edastatavus” (*communicatio/communicabilitas*) — Kolmainsuse isikute kohta käiv mõiste, millele võib vaadata kui isikutevahelise armastuse täiuslikule “levitamisele” või “laiali laotamisele” (*diffusio*) (vt Bougerol, *op. cit.*, lk 54, 36). Bonaventura avab edastamist/edastamatust võib-olla kõige kompaktsemalt *Breviloquium*’i Kolmainsuse-käsitluses loodu substantsi mõiste varal: inimsus, inime ne, mingi inime ja Peetrus (*humanitas, homo, aliquis homo, Petrus*). Esimene on olemus (*essentia*), teine substantis (*substantia*), kolmas hüpostaas (*hypostasis*), neljas isik (*persona*): “Edastavana on see [s.t substantisiaalne eristus olemusuhtsuses] väljendatud abstraktselt olemuses, konkreetset substantsis; edastamatuna on see väljendatud hüpostaasis, kui see viitab võimalikule eristusele [*distinguibilem*], ja isikus, kui see viitab reaalsele eristusele [*distinctam*]” (*Breviloquium*, 1.4.4).

⁴⁰ Vulgata: *ego ostendam omne bonum tibi*; eesti piiblitõlgetes: “Ma näitan sulle kogu oma headust” (2014); “Ma lasen sinu eest mööduda kogu oma ilu” (1997).

Püha BONAVENTURA (snd Giovanni di Fidanza; 1221 Bagnoregio – 15. juuli 1274 Lyon; tuntud kui “seeravidoktor”) oli filosoof ja skolastiline teoloog. 1235. a asus õppima Pariisi Ülikooli, oli samas 1248–1257 õppejõud. 1243. aastal astus ta frantsisklaste ordusse, oli 1257–1274 selle ordu kaheksas juht. Alates 1273 oli ta Albano kardinalpiiskop. Kuulutati 1482. aastal pühakuks ja 1588. aastal kirikudoktoriks.

Bonaventura koostas “Vaimu teekonna Jumalasse” La Verna mäel 1259. aasta septembris või oktoobris. Tee La Verna mäele 2024. aasta oktoobris. Foto: Sven-Olav Paavel.

SISSEJUHATUS VAIMU TEEKONNALE JUMALASSE

Philotheus Boehner

Tõlkinud Sven-Olav Paavel

Vähesed püha Bonaventura teosed on nõnda sügavalt püha Franciscuse vaimust läbi imbunud kui *Itinerarium mentis in Deum*. Oma suurtes teoloogilistes töödes on seeravidoktor kinni skolas-tilises meetodis ja traditsioonis. Need jätsid vähe vabadust seeravlikule vaimule, mis küll on tema kirjutistes kõikjal kohal, ent annab oma olemasolust harva märku neile, kes sellega tuttavad ei ole. Ka oma askeetlikes töödes, küll väheste eranditega, näib püha Bonaventura olevat pühast Franciscusest vähem mõjutatud kui sellistest vaimuelu suurmeestest nagu püha Bernard, Saint-Victori koolkonna esindajad ja kirikuisad, kuigi isegi neis kirjutistes paneb ta erilist rõhku tüüpilistele frantsiskaanlikele voorustele ja harjutustele. Bonaventura jutlustelgi lasub keskaegse kõrge kunstilise jutlustamismeetodi koorem — stiil, mis jäi kaugele maha püha Franciscuse lihtsatest jutlustest ja manitsustest. Kui me avame *Itinerarium*'i, leiame eest aga sootuks teistsuguse Bonaventura, tõelise frantsisklase, kes ei ole õppinud pühalt Franciscuselt mitte pelgalt reegleid ja eluviisi, vaid tervet tema maailmavaadet — tema ideaali. Kindlasti on tegu tollesama suure meistriga

Introduction. — *Works of St. Bonaventure: Itinerarium Mentis in Deum*. Latin text from the Quaracchi Edition. New English Translation by Zachary Hayes, O.F.M. Introduction and Commentary by Philotheus Boehner, O.F.M. (Franciscan Institute Publications.) Saint Bonaventure, NY: The Franciscan Institute, Saint Bonaventure University, 2002, pp. 9–32.

Pariisist, kes meiega *Itinerarium*'is kõneleb, ta ei ole minetanud oma filosoofilist ja teoloogilist tarkust ja keelt, mida ta nii meisterlikult valdas, kuid *Itinerarium*'is on tegu pigem seeravidoktorist suure meistriga, kes ei leidnud asu ega rahu Pariisi Sainte-Geneviève'i mäe loengusaalides, vaid ronis alandlikult oma püha isa jälgedes La Verna mäele, et õppida seal tundma rahu saladust, nagu püha Franciscus seda mõistis — rahu, mis on tarkuse täius.* See oli püha Franciscus, kes dikteeris seal seeravidoktori sulele needapid, kuid ülimalt kokkusurutud read, mis õpetavad meile, kuidas järgida püha Franciscust tema ülima eesmärgi poole püüdellemisel, mis sest et Issand on meid kutsunud pühendama oma elu intellektuaalses vallas, mida seeravlik isa ei soovinud ega pidanud vajalikuks. *Itinerarium* on seega olemuslikult frantsiskaanlik traktaat, mis juhatab õpetlasi püha Franciscuse vaimus tema kontemplatiivse elulaadi juurde.

I. PÜHA FRANCISCUS *ITINERARIUM*'I EESKUJUNA

Püha Franciscus rändas maailmas ringi palveränduri või võõrana. Kui Issand kutsus teda elama püha evangeeliumi eeskujul ja selle õpetuse kohaselt, ei leidnud tema keha enam kusagil püsivat asu ja tema vaim ei tundnud end siin maa peal enam kodus. Franciscusest sai teekäija nii otseses kui vaimses mõttes. Seeravliku pühaku ellu saabus püha rahutus. Vahel kuulutas ta meelearandus- ja päästmissõna linnatänavail ja maal väljadel, vahel naasis oma lemmikeraklaises mägedes ja mahajäetud paigus, vahel jälle rändas ringi, et vendade eest hoolt kanda. Mitte kusagil ei püsinud ta kaua.¹ Pühal Franciscusel, nagu ka tema taevasel Õpetajal, ei ol-

* Sainte-Geneviève'i mägi on Pariisi ülikooli ajalooline sünnikoht. La Verna mägi asub Toskaana maakonnas Itaalias, mis on tuntud frantsiskaani pühapaigana, püha Franciscus sai 1224. aastal seal Kristuse haavamärgid. *Tlk.*

¹ "Kaheksateistkümne aasta jooksul, mis selleks ajaks olid möödunud [s.t kaks aastat enne tema surma], oli ta vaevu või mitte kordagi oma ihule hõlpu andnud, kaugeid paiku läbi käies, et tema innukas, pühendunud ja tulihingeline vaim saaks külvata kõikjale Jumala Sõna seemneid" (Celano, *Vita* I, pars II, c. 4 [97]).

nud ainumast kohta, mida oleks saanud pidada enda omaks, isegi ajutise eluasemena mitte. Tema rahutuse peamiseks põhjuseks ei olnud innukus hingede pärast ega olnud see ka kannustatud hooldest kaasvendade eest. Tema südames loitis leegitsev iha ja igatsus oma tõelise kodu järele, kus tema taevane Isa on talle valmistanud eluaseme. Kuis võinuks ta siis selles ilmas rahu leida või endale isegi hõlpu anda?

Püha Franciscuse jaoks oli see maailm tõeline pagendus. See tõttu jutustab Celano,^{*} et ta kiirustas sellest kui pagendusest lahkuma.² Püha Franciscuse esimeste biograafide põhjal võib kindlalt öelda, et vaevalt on keegi sügavamalt tundnud ning vahetumalt läbi elanud püha Peetruse sõnu: “Armsad, ma manitsen teid kui võõraid ja palverändureid siin ilmas.”^{**} Püha Franciscus soovis neid võõra ja palveränduri ideid niiväga minoriitide^{***} elu osaks, et kirjutas need ordu reeglistikku sisse.

Esmajärgul võib tunda üksjagu kummastav, et sedasama Franciscust imetletakse tema suure ja õrna armastuse pärast kõigi olendite vastu, vahetu kiindumuse pärast loodusesse ja enneolematu viisi pärast nendega vestelda. Kes suudaks kokku lugeda, kui palju on kõiksugu pilte ja joonistusi, mis kujutavad püha Franciscust ümbritsetuna lindudest ja mitmesuguseist loomadest, taustaks mäed ja puud ning kaunistuseks taimed ja lilled! Eks tegelikult tegi püha Franciscus ka suure avastuse — ta avastas inimliku ahnuse ja isekuse poolest rikkumata looduse, nagu see oli loomispäeva hommikul. Teepervel vedelev kivi võis pälvida tema imetleva tähelepanu ja ülendada ta hinge taevasele rõõmulle. Ta armastas mägesid, metsade pühalikku üksindust, hõbedaste allikate ja kohisevate ojade rõõmsat mängu; ta armastas tuult ja tormi, vihma ja rahet, maad selle ammendamatu viljakusega ja

^{*}Thomas Celano (snd u 1190). Üks Franciscuse esimesi õpilasi ja tema eluloo koostaja. *Tlk.*

²“Kiirustades maailmast kui võõrsilviibimise pagendusest lahkuma” (Celano, *Vita* II, pars II, c. 124 [165]).

^{**}1Pt 2:11 — ingl *strangers and pilgrims*, Vulgata: *advenas et peregrinos*, eesti piiblitõlgetes “majalisi ja võõraid” (1997), “võõramaalasi ja ajutisi elanikke” (2014). *Tlk.*

^{***}S.t frantsisklaste. *Toim.*

selle igavesti uuenevat ilu, kuud ja päikest ja kõiki taevatahti nende tüünes hiilguses. Kui kallid olid talle linnud! Isegi kõnnumaa metselajad leidsid pühas Franciscuses endale sõbra.

Siiski peame olema ettevaatlikud, et püha Franciscuse sügavast armastusest ja austusest kogu loodu vastu mitte valesti aru saada. Tegu ei olnud pelgalt naturalistliku looduse nautlemisega, loodusesuunalise sentimentaalse vaimustusega, ka mitte looduse kummardamisega. Samuti ei olnud tegu loodu pealiskaudse ja sümboolse vaatlemisega. Püha Franciscuse vaade igale loodud olendile oli olemuslikult religioosne. Ta tundis suurt aukartust kõikide loodud olendite ees, sest need olid loodud ja kuulusid kõikvõimsale Issandale, seepärast tervitas ta neid aukartusega; ta armastas neid kõiki südamepõhjast, sest nad kõik olid hea Taevaisa lapsed, mistõttu ta kohtleski neid kui vendi ja õdesid. Ta kutsus neid kõiki ülistama ja kummardama suurt Issandat, kes oli nii heldekäeliselt kinkinud ilu, sära, mitmekesisuse ja headuse, mis pulbitseb loodud olendites, mis oli antud neile ainult selleks, et nad võiksid ülistada ja anda tunnistust Jumalast. Seetõttu laulis Franciscus koos vend Päikesega — ja lõpuks ka koos õde Surmaga.

Ent püha Franciscuse suhe loodud olenditega ei olnud ainult religioosne; see oli ka vahetu, ületades keskajal nii sagedaselt ettetuleva sümbolismi. Ta suutis tungida nende sisimasse saladusse, juua nende ilu, saada sooja nende headusest, kuulda nende hääli ja isegi nende sõnatuid hümne, maitsta nende magusust ja nendega kõnelda. Ja kogu see vahetu osadus oli vestlus olenditega nende ühises Issandas. Sel põhjusel anti talle võimalus laulda koos nendega loomishümni, mis oli lugematu is harmoonia täitnud ilmamaa avarused loomise hommikust saati. Selleks pidi olema pühak, et avastada looduse saladus tolle algses ilus, headuses ja tähenduses. Pärast selle saladuse avastamist oli seeravlikul pühakul võimatu mitte näha, maitsta, imetleda ja kiita oma taevast Isa igas olendis. Sel põhjusel võis ta olla täielikult nendega koos ja ometi mitte puhata neis.³

³“Ta tunneb ilusas ära kõige ilusama; kogu loodud hüve hüüab talle: “See, kes meid lõi, on kõige parem.” Ta järgneb asjadesse rutjutud

Niisiis ei pannud püha Franciscuse ülimalt õrn armastus kõigi loodud olendite vastu teda unustama, et ta on palverändur ja võõras. Vastuoksa, kõik olendid muutusid tema vahetu kogemuse käigus justkui teetähiseiks, meenutusteks ja manitsusteks — ühesõnaga mälestusteks. Igaüks neist meenutas tema vaimule ja südamele midagi Taevaisast. Nii nagu meene on südamele kallis, sest see on sulnis armastuse märk, meenutades meile armastatud, täidab see samas südame ka kurbuse ja hõllandusega, kuna sümboliseerib armastatud ja kaugel viibivat inimest, nii töid olendid, hea Taevaisa meened, Franciscuse südamesse korraga nii rõõmu kui kurbust. Püha Franciscus võis olendite üle rõõmustada; ta võis koos oma vendade ja õdedega Issandas laulda. Ent tema rõõmuga segunesid kergesti igatsuspisarad ihast oma päris kodu järele, mida loodud olendid talle meenutasid. See maa siin, see pisarate org, jäi temale maapaoks. Ta ei tundnud end selle ilma kodanikuna, sest ta teadis, et kuulub veel paremasse maailma. Ainult tema ihu lahutas teda eesmärgist; tema vaim ei kuulunud enam sellele maailmale. Ta ohkas vangistuses, igatsedes ja ihaldades põleva südamega ühineda Kristusega taevase Isa käte vahel.⁴ Kas ta oleks siis saanud silmaveest hoiduda isegi oma lembeeraklais, niitude ja metsade veetlevas ilus?⁵

Nõnda kujunes pühast Franciscusest müstik sisemise vajaduse ajel, kui nii võib öelda. Tal ei olnud tarvidust uurida õpetatud traktaate müstika kohta ega õppida teiste müstiklastest koge-

jälgi mööda oma armsamale kõikjale. Sellest kõigest teeb ta endale reidi, mille kaudu ta võiks jõuda troonini. Ta haarab kõik enneolematu pühendumusega oma embusse, rääkides neile Issandast ja manitsedes neid Teda kiitma” (Celano, *Vita* II, pars II, c. 124 [165]).

⁴“Ihuliselt Issandast eemal viibiv jumalamees Franciscus püüdis end siin vaimus hoida taeva ligi ja ainuüksi lihaseinad [*carnis parties*] eraldasid teda veel inglite kaaskondseks saamast. Kogu hingest janunes ta Kristuse järele, pühendades Temale mitte ainult oma südame, vaid ka ihu” (Celano, *Vita* II, pars II, c. 61 [94]).

⁵“Metsades ja üksildastes paikades palvetades täitis ta laaned ohetega, ta kastis neid kohti silmaveega, tagus käega vastu rinda, ning leides seal justkui salajasema erakla, vestles ta tihtilugu oma Issandaga. Seal vastas ta Kohtunikule, seal palus ta Isa, seal vestles ta Sõbraga, seal mängis ta Peiuga” (Celano, *Vita* II, pars II, c. 61 [95]).

mustest. Kogu tema elu palveränduri ja võõrana tõukas teda religioosete kogemuste kõrgustesse, kus südame igatsus ületab ihu ja hing puhkab sellises tüünuses, millest maailm midagi ei tea. Pühale Franciscusele sai peaaegu loomulikuks elada taevariigis, mitte enda ihus, vaid vaimulõõmas, milles aimdus tulevaste asjade sulnidus ja rõõm.⁶ See vältimatu kulminatsioon müstilises ühenduses Kristusega, üha uuesti läbielatud palavas armastuses Ristilöödu vastu, leidis aset La Verna mäe üksinduses, kui seeravlik pühak kinnitati Kristuse haavamärkidega. Tema ühinemisest Kristusega sai ühinemine Ristilööduga.⁷

Sestap armastas püha Franciscus olendeid, olles palverändur ja võõras siin maailmas, kuna neis avanes tema silme ees selle headuse läte, mida ta igatses ja mida oma ekstaasides maitsta sai.⁸

Seeravidoktor püha Bonaventura käib “Vaimu teekonnal Jumalasse” oma õpetaja ja vaimse isa religioosse eeskuju kannul. Mida püha Franciscus läbi elas, selle muudab seeravidoktor mõteteks ja ideedeks, analüüsib ja selgitab neid ning sõnastab süsteemiks ja meetodiks. Seda *Itinerarium* endast tegelikult kujutabki. Siiski ei taha me öelda, et seeravidoktor oleks lihtsalt ja üksnes püha Franciscuse kogemused ja nägemused filosoofilisse ja teoloogilisse keelde üle kandnud. Lugu on selles, et seeravidoktor on ühtaegu nii vähem kui ka rohkem kui püha Franciscus. Ta on kindlasti vähem, mis puudutab algupärasust ja vahetut kogemust, sest neis asjus oli seeravlik isa ületamatu; teisalt on püha Bonaventura aga midagi enamat oma filosoofilise ja teoloogilise eruditsiooni tõttu, mis on aga püha Franciscuse enda rikkuse kõrval vaid aseaine. Pühal Franciscusel ei olnud vaja põigelda intellektuaalsete arutlusviiside ja tülivate spekulatsioonide vahel, seeravidoktoril aga küll. Ent kummati — ja see on siinkohal oluline —

⁶“Kogenuile antakse teadmine, kogenematutele mitte. Nõndaviisi, vaimu tulisuses pulbitsevana, kogu ilme ja hing üleni otsekui sulades, oli ta juba pöördumas taevariigi kõrgeimasse valda” (*ibidem*).

⁷“Kuna ta kandis ja hoidis alati oma südames alandlikus armastuses Jeesus Kristust — Ristilöödud —, märgistati ta Kristuse aulisima märkega” (Celano, *Vita* I, pars II, c. 9 [115]).

⁸“Tõepoolest, see headuse allikas, mis on kõik kõiges, säras selle pühaku jaoks juba kõiges selgelt” (Celano, *Vita* II, pars II, c. 124 [165]).

on ta omal moel tabanud ära püha Franciscuse vaimu, tema elu tähenduse ja paleuse ning teinud sellest filosoofiat ja teoloogiat kujundava printsiibi.⁹ Tulemuseks on *Itinerarium mentis in Deum*, hinge palverännak Jumala poole, või õigemini palverännuplaan, mida intellektuaalse frantsisklase vaim peab järgima, kui ta soovib jõuda püha Franciscuse kõrge eesmärgini, milleks on rahu ja puhkus tulevaste asjade müstilise kogemuse eelmaigus.

Püha Bonaventura ei jätta mainimata, et *Itinerarium* loodi La Verna mäel. Tegelikult pole see midagi muud kui püha Franciscuse kehale Kristuse haavamärkide saamise suure ime mugandamine või tõlgendus. Seetõttu algab traktaat Ristilöödu armastusest, mis on ainus kindel tee, ja lõpeb müstilise uinumisega ühes Kristusega ristil. Seeravidoktor on püha Franciscuse käest õppinud, et rist ei ole mitte ainult meie ainus pääsemislootus, vaid ka hinge puhkepaik müstilises unes. Võib isegi minna nii kaugele, et öelda, et püha Bonaventura müstikat eristab kõigist eelnevaist see koht, mille ta müstilises ühenduses omistab Ristilöödule. Püha Franciscuse müstilisel ristilöömisel saavutati täiusliku kontemplatsiooni haripunkt. Püha Franciscus on selle eeskuj.¹⁰ Seeravidoktor sai oma sügavaima müstilise inspiratsiooni just pühalt Franciscuselt, mitte pühalt Bernardilt ega Dionysioselt. Viimaselt laenas ta keele, Bernardilt palju üksikasju, kuid pühalt Franciscuselt õppis ta, et müstiline kogemus leiab aset ühes Kristusega ristil. Kui püha Bernard pidas Kristuse kannatuse üle mediteerimist üsna ebatäiuslikuks pühendumiseks, mis kuulub ihuliku armastuse (*amor carnalis*) valda, seostades müstilist kogemust rohkem pühima Kolmainu müsteeriumiga, siis püha Bonaventura seab Kristuse kannatusele pühendumise keskele kohale ja seob müstilise kogemuse pigem ristilöödud Kristusega. See müstitsism on olemuselt kristotsentriline nagu ka tema filosoofia ja teoloogia.

Seeravidoktor õppis pühalt Franciscuselt sedagi, kui tähtis on igatsemine [*desire**]. Siin oleme jällegi tüüpilises frantsiskaanli-

⁹*Itinerarium*, Prol. 2.

¹⁰*Ibid.*, VII, 3.

*Lad *desiderium* — tegu on igatsuse või vaimse ihaga (ent mitte lootusega), mis osutab teatud armastuse viisile kontemplatiivses elus

kus õhustikus. Nagu tema vaimsele isale, nii on ka pühale Bonaventurale avaldanud sügavat muljet veendumus, et inimese elu siin maa peal on palverännak ja et selle terav teadvustamine valmistas ette kontemplatiivseks eluks. Sellele ei viita mitte ainult teose pealkiri, mitte ainult proloogi kirglikud sõnad, kõneldes ikka ja jälle südame sügavaimast soovist rahu ja lõppeks ekstaatilise rahu järele, selles ei ole kahtlust, vaid ka lühike, ent tähenduslik algus sissejuhatuse järel: “Siit algab vaese mehe mõtisklus kõrbes”, mis näitab, et kogu traktaat on sütitatud tõeliselt frantsiskaanlikust vaimust. Seeravidoktor läks La Verna mäele, et leida seda rahu, mille järele püha Franciscus igas palves õhkas. Ta teadis hästi, et on ikka veel kõrbes, kuid vähemalt võis ta rahu järele õhtes proovida saada aimu sellest rahust, mis valitseb taevases linnas — rahulinnas Jeruusalemmas —, järgides püha Franciscust tema kontemplatsioonil kõrgustesse. Ta teadis, et sel, kes ihaldab, õnnestub vähemalt viivugi puhata rahus, mis ei ole sellest maailmast.

Sääraseile igatsejaile [*men of desire**], tõeliselt võõraile ja teeliste siinses paguluses, on seeravidoktor kirjutanud oma *Itinerarium*’i — rahulinna mineku teejuhi palverändureile. Ta soovib aidata neil end ette valmistada, saamaks maiku rahu võludest, mida pakub müstiline ühendus. Seeravidoktor juhib meid siin püha Franciscusest erinevat rada, kuigi endistviisi tema vaimus. Bonaventura soovib aidata iseäranis neid, kellele jumalik ettehooldus on andnud vaimutöö kutsumuse. Sest nemadki, mitte ainult lihtsad nagu püha Franciscus, on kutsutud kontemplatiivsest elust osa

(Jacques-Guy Bougerol, *Lexique saint Bonaventure*. Paris: Éditions Franciscaines, 1969, lk 52); vrd *Itinerarium*, Prol. 3 ja VII, 4. Tlk.

*Böhneri teksti uustrukis (2002) on asendatud *men* sõnadega *men and women*, nii ka siin: *men and women of desire*. Antud juhul on tegu aga Bonaventura tekstist inspireeritud väljendiga — saalomonlikku rahu ihaldava või igatseva mehega (*vir pacis*), mille Bonaventura on ise tuletanud Taanieli raamatu “igatsuste mehest” (*vir desideriorum*) (Tn 9:23; 10:11), vrd *Itinerarium*, Prol. 1 ja 3. *Vir desideriorum* ei osuta siin Taanieli epiteedi tavapäraselt tõlgendatud tähendusele (“sa oled Jumalale väga kallis” [1997. a tõlkes “armastust väärt”]), vaid et inimene ise igatseb armastuse ajal üliväga. Tlk.

saama. Sest nemadki, kuigi keerukad ja oma intellektuaalsusest tihtilugu ära hellitatud ning nii sageli ohustatud uhkusest ja edevusest, võivad püüelda müstilise rahu poole ja tunda, kui armas on Issand nende teaduslikus tegevuses. *Itinerarium*'is on püha ja suur teoloogiameister teinud eduka katse rakendada teaduslikku tegevust selle kõige laiemas ulatuses müstika teenistusse.*

Kas seeravidoktor hülgas selles osas oma seeravist isa? Kirjade järgi küll, vaimu osas aga mitte. Franciscusel ei olnud tarvis ja ta ka ei soovinud olla teaduslikult haritud; lihtne Jumala sõna ja loodus pakkusid tema rikkale hingele kogu vajaminevat vaimset rooga. Pühal Bonaventural oli aga teaduslikku tegevust vaja, ent ta kujundas selle püha Franciscuse vaimus ümber. Kõik, mida loodus ja haridus said talle pakkuda, muutusid tema jaoks vahendiks, mis ülendab vaimu taevase Isa poole. Kui püha Bonaventura läks aulisele La Verna mäele, võttis ta endaga ühes oma suure õpitarkuse, kuid ometi allutas ta selle püha Franciscuse vaimule. See, mida ta seal maitstes ja koges, moodustas viljaka ühenduse aaretega, mida ta oli pärinud kirikuisadelt, iseäranis pühalt Augustinuselt, samuti kreeka ja islamimaailma suurtelt filosoofidelt — s.t aaretega, mis oli tema kaasaegsete filosoofide ja teoloogide poolt analüüsitud, läbi arutatud, puhastatud ning edasi arendatud. Kõik tõene, ehtne ja kasulik pidi toimima sammudena, mis võimaldasid tal saavutada müstilise liidu kõrge eesmärgi, mille eeskujuks oli seeravlik isa. “See siis ongi kõigi teaduste vili, et neis tugevneb usk, austatakse Jumalat, korrastatakse kombeid ja ammutatakse trööst Peiu ja mõrsja ühtsusest.”¹¹

Sel põhjusel pöördub seeravidoktor kõigi olendite poole ja palub neil rääkida talle midagi Jumalast, kes on tema südame igatsus. Bonaventura ei päri maailma kohta mitte ainult seda, kuidas see tema meeltele näib; Aristotelese ja Augustinuse psühholoogia

**Itinerarium*'i saksakeelse tõlke saatesõnas kirjutab Böhner: “Teadust ei ole ilmselt kunagi rakendatud niisugusel määral müstika teenistusse kui püha Bonaventura *Itinerarium*'is, [...] teadus tervikuna on põhjalikult ümber kujundatud ja korrastatud, pidades silmas lõppeesmärki — ekstaasi. Kogu teadus meenutab suurt katedraali” (*Pilgerbuch des Geistes zu Gott*. Werl: Franziskus-Druckerei, 1932, lk xix–xx). *Tlk.*

¹¹*De reductione artium ad theologiam*, 26 (*Opera* V, 325).

najal saab ta vastuseid selle maailma kohta, nagu seda vastu võetakse meeletajus, meelenaudinguis ja vahetu otsustuse abstraktsioonis. Seejärel pöördub ta koos püha Augustinusega oma mälu avaraisse saalidesse, vaimu teadvusesse ja vaatab imetlusest tulvil pilguga hinges heiaustuvat pühima Kolmainuse kuju. Aga kohe ilmutab teoloog temale veel hunnitumat ilu üleloomulikult muudetud Jumala sarnasuses, armuseisundis hinge, kus asub Jumal ise ühes kõigi Tema üleloomulike aarete ja mitmesuguste andidega. Taas astub ta sammu edasi, vaadeldes ja kinnitades oma vaimusilmad olemise ideele ületamatus *meditatio metaphysica*'s, mis toob ta armuga ülekallatud hinge vahetusse kokkupuutesse Ainujumalaga. Jällegi juhatab teoloog, nüüd kogu oma jõudu kokku võttes, vaimu vaatepildile Jumala külluslikust headusest, mis avaneb õnnistatud Kolmainuse müsteeriumis.

Selliseid arutluskäike me pühalt Franciscuselt ei oota; küll aga ootame neid seeravlikult hingelt, mis on tulvil filosoofia ja teoloogia aardeid. Siit saab järeldada, korrates juba eelöeldut, et püha Bonaventura *Itinerarium mentis in Deum* on oma olemuselt frantsiskaanlik traktaat, mis kirjeldab püha Franciscuse vaimus inimestele püha Franciscuse kontemplatiivset elu. Püha Franciscus on *Itinerarium*'i eeskuju, kuna püha Franciscus on kontemplatiivse elu eeskuju.

II. *ITINERARIUM*'I TÄHENDUS JA KOHT

Itinerarium on müstiline kirjatöö. See ei puuduta metafüüsilist lähenemist Jumalale ega isegi tõendite esitamist Jumala olemasolu kohta, ka mitte filosoofi või teoloogi pelgalt jumalakartlikke mõtisklusi; pigem on *Itinerarium* suunatud neile, kes on valmis vastama jumalikule kutsele elada müstilist elu ja maitsta* ekstaatilises ühenduses Jumala magusust. See *Itinerarium*'i müstiline tähendus ja karakteristik saab selgemaks alljärgnevas lühiülevaates, milles me asetame selle teose seeravidoktori müstilises teoloogias kohale, kuhu see kuulub, ning püüame seejärel lahti selgitada "spekulatsiooni" (*speculatio*) tähenduse.

*Vt *Itinerarium*'i märkust 23. Tlk.

Pühal Bonaventural on kindel müstilise teoloogia süsteem ja ta on seda pidanud millekski üldisest teoloogiast erinevaks, kui-
gi loomulikult sellega lähedalt seotuks.¹² Bonaventura müstili-
se teoloogia avastamiseks ei tule silmas pida mitte niivõrd te-
ma peatööd, *Sententside kommentaare*, vaid väiksemaid traktaate
ja jutlusi, kus seeravidoktor ei õpeta meile mitte süsteemi, vaid
pigem müstika praktikat. Püha Bonaventura müstilise teoloogia
õpetust ei ole eriti raske nende teoste põhjal selgitada, nagu se-
da on nii meisterlikult teinud Ephrem Longpré *Dictionnaire de
Spiritualité's*,* pakkudes meile suurepärase sünteesi, mis põhineb
tema enda ja teiste uurimustel. Me kasutame seda allpool ulatus-
likult.

Müstiline elu tugineb armu korrale. Inimene asus algselt para-
diisis, kus valitses kontemplatiivne rahu. Patt tõukas aga inimese
täielikku võimetusse. Patt on ta sandistanud, kõssi vajutanud ja
pimestanud. Inimene, kes loodi Jumala näo järgi ja eristus muust
loodust üleloomuliku sarnasuse poolest Jumalaga, minetas selle
sarnasuse; talle jäi alles moonutatud ja tuhm kuju, mis oli kau-
gel Jumalast. Ise ta endist väärikust tagasi saada ei suuda. Üks-
nes arm koos kõigi oma võrsetega võib teda muuta ja taastada
inimese algse seisundi. Kristuse kaudu loob pühitsev arm hinges
uuesti üleloomuliku sarnasuse Jumalaga (*recreatio*); sisendatud
voorused — teoloogilised ja kardinaalvoorused — parandavad ja
aitavad püsti kõssivajunud hinge (*rectificatio*); sakramendid ra-
vivad hinge haigustest ja nõrkustest (*sanatio*); Püha Vaimu an-
nid aitavad kaasa hinge vaimsele edenemisele (*expeditio*); ja lõ-
puks viib õndsus hinge täiuslikkuse kõrguseni (*perfectio*). Kõik

¹²Ta defineerib seda nii: “Kogu müstiline teoloogia seisneb ekstaati-
lises armastuses vastavalt kolmele hierarhilisele tee: puhastavale, val-
gustavale ja täiustavale” (*Comment. in Evang. Lucam*, 3, 21 (46) [*Ope-
ra* VII, 349]) Vrd ka *Archivum Franciscanum Historicum*, 14 (1921),
lk 36–108.

*Ephrem Longpré (1890–1965), Kanada frantsisklane ja teoloog.
Põhjalik artikkel Bonaventura kohta ilmus *Dictionnaire de spiritualité
ascétique et mystique* esimeses köites (Paris, 1936, col. 1768–1843).
Longprél on Bonaventura kohta ilmunud ka eraldi raamat (*La théologie
mystique de saint Bonaventure*, Quaracchi, 1921). *Tlk.*

see saavutatakse aga siis, kui arm leiab eest koostöövalmis õige elu, mis on seatud Jumala käskude järgi.

Nagu armu kaudu paraneb viimaks inimese surmav haav ja saadakse tagasi algne tervis, nii valgustab ilmutus Kristuses pärispatu tõttu tulnud vaimupimedust. Pühakiri (või teoloogia) annab inimesele kolmel kujul tagasi tema tõelise nägemise. Sümboliline teoloogia võimaldab tal lahti mõtestada Looduse Raamatut ja mõista loodud olendite analoogiaid; teoloogia selle kitsas tähenduses avab teadmiste varasalved; ning müstiline teoloogia näitab kätte raja, kuidas jõuda müstilise ühinemiseni.

See on justkui inimese üleloomuliku elu vaimse ehitise vundament, millele tuleb rajada müstiline või kontemplatiivne elu, mis tähendavad sama asja. Seeravidoktori sõnul on viimane isegi esimese nii-öelda loomulik kroon, ja seega on kõik inimesed kutsutud müstilisele elule, kuigi selle saavutavad tegelikult vaid vähesed.

Müstilise elu kirjeldus saab lähtuda kas müstilise ühinemiseni viivast kolmest teest, kus iga tee koosneb omakorda kolmest harjutusest, või siis kirjeldada neid harjutusi endid, mis kindlas järjekorras valmistavad hinge igal teel ette müstiliseks ühinemiseks.¹³ Me võtame siin kasutusele kolmese tee meetodi, sest see aitab meil märkimisväärselt *Itinerarium*'i õiget kohta Bonaventura süsteemis määratleda, kuigi püha Bonaventura valis oma suurepärase teoses *De triplici via* kolme harjutuse lähenemise.*

Müstiline elu koosneb kolmest teest ja kolmest harjutusest. Teedeks on puhastav, valgustav ja täiustav (või ühendav); harjutusteks on meditatsioon, palve ja kontemplatsioon. Tuues välja hinge tegevuse neil kolmel teel, eelistab seeravidoktor rääkida hierarhilistest tegudest, kuna need kohandavad hinge taevase hierarhiaga. Kõik need teed või hierarhilised tegevused viivad rangeamas mõttes kontemplatsioonini. Ehkki neil teil valitseb kord — puhastav tee on esimene ja täiustav tee kõrgeim —, jääb ometi hing, kes püüdleb siinse maapealse usuelu kõrgeima kogemuse

¹³Vrd *Breviloquium* V, 6 (*Opera* V, 258–260).

*Eesti keeles: Bonaventura. *Kolmest teest*. Tlk Sven-Olav Paavel. Tallinn: Maarjamaa, 2025. *Tlk*.

poole, alati neile radadele ja peab ikka ja jälle sooritama hierarhilisi tegusid. Esimene tegevus viib rahuni, teine tõeni, kolmas armastuseni. Vastavalt sellele kasutab hing oma kolme jõudu või vaatevõimet [*aspect*]: *stimulus conscientiae* (enesevaatlus),* *radius intelligentiae* (mõistmise kiir) ja *igniculus sapientiae* (tarkuse säde).

Puhastaval teel keskendub hing peaaesjalikult oma armetusele ja haletsusväärsele olukorrale, mis on tingitud nii pärispatust kui isiklikest pattudest. Puhastumine leiab aset meditatsioonis, palves ja kontemplatsioonis. Puhastavas meditatsioonis keskendutakse eneseanalüüsile; selle peamine eesmärk on tuua teadvusse kibe tõde hinge moraalsest korratusest ja tõsisest ohust, mis sellega kaasneb, saavutades nii täielik lahtiütlemine igast patusest kalduvusest. Puhastava palve tagajärjel muutub meditatsioon nutmiseks ja patukahetsuseks ning halastuse anumiseks; selle peamised tunded on valu, häbi ja hirm. Puhastav kontemplatsioon viib lõpuks hinge häbist hirmuni, hirmust valuni, seejärel anumise palveni, ranguse ja karmuseni ning lõpuks tulihingelisuseni, mis kulmineerub märtrisurma ihaluses, armastuse ülimas puhastumises, pannes hinge puhkama ja uinuma müstilises rahus Kristuse varju all.

Valgustaval teel keskendub hing peamiselt tõe olemuse tunnetusele. Valgustamist harrastatakse samuti meditatsioonis, palves (seda püha Bonaventura nii selgelt välja ei ütle) ja kontemplatsioonis. Valgustav meditatsioon suunab mõistmise kiire pattude suure hulga poole, mis on Jumala halastuse läbi andeks antud, avardab seda kiirt, et näidata kõiki Jumala hüvesid, nii loomulikke kui ka üleloomulikke, ning lõpuks pöörab selle tagasi kõigi nende Andja poole, kellel on varuks veelgi suurem tasu, mis ootab hinge taevas. Püha Bonaventura järgi näib olevat valgustava palve peamiseks ülesandeks halastuse ja abi palumine osaduses Pü-

* *Stimulus conscientiae* — südametunnistuse äratamine või läbikatsumine (otsetõlkes “astel”). Böhner avaldas 1950. aastate alguses ajakirjas *The Cord* terve rea selleteemalisi praktilisi artikleid, mis ilmusid ka eraldi raamatuna (*Examination of Conscience According to Saint Bonaventure*. New York: The Franciscan Institute, 1953). *Tlk.*

ha Vaimuga, kes palava igatsusega meis ägades palub, osaduses Kristusega usaldava lootuse kaudu ning osaduses pühadega nende eestpalvete kaudu. Valgustav kontemplatsioon viib lõpuks tõe särani Kristuse jälgendamise kaudu, või täpsemalt öeldes, immutades meie vaimu läbi Kristuse kannatusest. See toimub seitsme sammu kaudu: esiteks on mõistuse alandlik allumine ristilöödud Jumalale, sellele järgneb sügav kaastunne, imetlus, tänulik andumus, Kristuse kannatuse kuju enesele võtmine ja lõpuks palav ris-
tiembamine, milles ja mille kaudu tärkab tõe sära.

Täiustaval või ühendaval teel keskendub hing peamiselt armastusele. Meditatsioonis, palves ja kontemplatsioonis praktiseeritakse nüüd puhastumist. Meditatsioonis tuleb tarkusesädet hoida eemal igasugusest kiindumusest loodu vastu, seda tuleb sütitada, pöörata Peiu armastuse poole ning tõsta see meeltest, kujutlusvõimest ja mõistusest kõrgemale lõõmavas igatsuses ülimalt ihaldatava Peiu järele. Täiustavas palves kummardab hing alandlikult ülistuses ja sügavas aukartuses, heatahtlikkuses ja rahulolus, saades armastuse tules üheks Jumalaga. Siin lisab püha Bonaventura Jumala armastuse kuus etappi.* Täiuslikus kontemplatsioonis jõuab hing omakorda seitsmes astmes armastuse sulniduseni: esimene on Peiu tuleku valvamine; seejärel usaldus Tema vastu; kolmandaks sügav igatsus Tema järele; neljandaks tõusmine endast üle Peiu kõrgusele; viiendaks rahulolu, mis püsib Peiu ilus; kuuendaks rõõm Peiu küllusest; seitsmendaks, hinge ühinemine Peiuga armastuse õndsuses.**

Need on teed ja kolm peamist hingeharjutust, mida järgib hing, kes on vastanud müstilise ühinemise kutsele, nagu seeravidoor *De triplici via*'s selgitas. Kui me aga avame *Itinerarium*'i, näeme kohe, et selle müstilise traktaadi ülesehitus on hoopis teistsugune. Ei kolme teed ega kolme peamist harjutust ole selgesti eristatud. Kas *Itinerarium* on *De triplici via* müstikaga kui mitte vastuolus, siis erineval seisukohal või vähemalt ükskõikne selle suhtes? On teada, et püha Bonaventura kirjutas tolle teose pärast *Itinerarium*'it. Siiski ei ole siin küsimus selles, kas tema müsti-

* Selle jaotuse on Bonaventura võtnud Saint-Victori Richardilt. *Tlk.*

** Vt *De triplici via* III, 6. *Tlk.*

line õpetus oleks läbi teinud muutuse. Tegelikult ei ole keeruline paigutada *Itinerarium* müstika süsteemi, mis on välja arendatud *De triplici via*'s. Kus *Itinerarium*'i õige koht siis on?

On öeldud, et selle õige koht on täiustaval teel, kuid pigem kuulub see valgustava tee juurde, jõudes kontemplatsioonile lõpus ühendavale teele välja ja sulandudes sellega. Sest kogu *Itinerarium*'i kuue peatüki vältel on meie tähelepanu keskpunktis kuus valgustuse tõusu astet (*illuminationum suspensiones*), nagu öeldakse eessõnas (3). Seda kinnitab esimese peatüki sissejuhatus, kus seeravidoktor, olles selgitanud, mis vahe on eri valgustusastmete vahel, viitab lõpuks (8) eksimatult sellele, missugune koht *Itinerarium*'il tema müstilises süsteemis on. Sealsamas õpetab ta, et need, kes soovivad tõusta müstika kõrgusele, peavad esmalt patust ära pöörduma; seda tehes peavad nad palvetama, et arm neid parandaks ning juhiks püha elu juurde ja et õigus neid puhastaks. See etapp näib kuuluvat puhastava tee juurde. Seejärel peavad nad harjutama mediteerimist, et teadmine neid valgustaks. See etapp näib kuuluvat valgustava tee juurde. Lõpuks peavad nad pühendama end kontemplatsioonile, et saada tarkuse abil täiuslikuks. See etapp kuulub kindlasti täiustava tee juurde. Nagu püha Bonaventura selgelt ütles, *Itinerarium*'i kuus astet eelnevad täiustavale või ühendavale kontemplatsioonile, mille eel käib aga palve ja püha elu: "Niisiis peame kõigepealt paluma, seejärel peame elama pühalt, kolmandaks peame uurima tõe peegelpilte ja neile keskendudes tõusma samm-sammult üles, kuni jõuame mäe tippu, kus Siionil on näha jumalate Jumalat."¹⁴

Valgustaval teel kuuluvad *Itinerarium*'i vaatlused osalt meditatsiooni, osalt — ja peamiselt — kontemplatsioonile alla. Meditatsiooni alla kuuluvad need seepärast, et puudutavad Jumala ande looduses ja üleloomulikus, ent siiski kuuluvad nad peaaesjalikult kontemplatsioonile alla, sest valgustava kontemplatsiooni keskmes on Kristuse kannatus, milleni *Itinerarium*'is sel kohal jõutakse. Seetõttu võime õigusega väita, et *Itinerarium* on vaid teistsugune

¹⁴*Itinerarium* I, 8.

kontemplatiivne meetod valgustaval teel.¹⁵ Seeravidoktor kirjeldas *De triplici via*'s täiustava tee eri meetodeid. Ta esitas seal aga ainult ühe valgustava kontemplatsiooni meetodi, mis on sisuliselt ristilöödud Kristuseks muutumine. *Itinerarium*'il on täpselt sama eesmärk. See algab ristilöödud Kristusega ja lõpeb ristilöödud Kristusega, kellega koos hing uinub ristil. Kui *De triplici via* seitse astet kirjeldavad kontemplatsiooni edenemist üldisemalt ja justkui igapäevaseks, kes on valmis ja vaid soovib järgida müstilist kutset, siis *Itinerarium* kirjeldab kontemplatsiooni kulgu erilisel viisil just õpetlastele. Seega jõuame samale järeldusele nagu varem, et *Itinerarium* on teejuht Jumala juurde tõusmisel, kus hinge juhitakse teadusliku lähenemise kaudu.

Me oleme nüüd arutlusteel jõudnud sellesse kohta, kus saame mõista sõnade “spekulatsioon”, “vaatlus”, “kontemplatsioon” ning isegi “meditatsioon” tähendust, mida seeravidoktor pruukis, et iseloomustada ühte ja sama harjutust eri astmetel. Kõik need väljendid tähendavad *Itinerarium*'i kontekstis peaaegu alati sama asja. Eelistatud termin on *speculatio*, mida seeravidoktor seostab teadlikult peegliga (*speculum*) ja vaimu peegeldava funktsiooniga, mis heiestab kõike madalaimast kõrgeimani — tõe peegeldatud objekte (*spectacula veritatis*). Sest hing või vaim on peegel¹⁶ nii nagu kõik ülejäänud loodu. Seda *Itinerarium*'i peegeldamisfunktsiooni või spekulatsiooni, millel on seos sõna *theoria* algse tähendusega, saab täpsemalt iseloomustada selle tähendusvariantidega.

Esmajoones tähendab see muidugi intellektuaalset elementi, mis ei ole ei arutlus selle kitsas tähenduses, ega ka mitte intuitsioon kui Jumala vahetu nägemine [*vision*]. Seeravidoktor rõhutas üha uuesti, et see on kaemus [*contuitio**]. Jumala intuitsioon

¹⁵Siin on samuti vastavus kontemplatsiooni ja ingellikult hierarhia vahel: troonid vastavad puhastavale teele (*sopor pacis*), keerubid valgustavale teele (*splendor veritatis*) ja seeravid täiustavale või ühendavale teele (*dulcor caritatis*). Vrd *De triplici via* III, 1 (*Opera* VIII, 11–12) ja samuti *In Hexaëmeron* XXII, 21–23 (*Opera* V, 440–441).

¹⁶*Itinerarium*, Prol. n. 4

*Vt *Itinerarium*'i märkust *contemplatio* ja *contuitio* tõlkimise kohta. Tlk.

on inimestele siin maa peal suletud, aga kaemus, s.t Jumala nägemine Tema tegude kaudu ja tegudes, mis avalduvad looduses ja üleloomulikus korras, isegi kõrgeimates ideedes, *olemises* ja *headuses*, on valgustavas kontemplatsioonis inimestele jõukohane ülesanne. Lisaks tähendab see müstilist hoiakut; tegu ei ole igamehe kaemusega, olgu ta mõistis kui tahes vahe; see on müstiku kaemus, kes on puhastunud ja jõudnud kontemplatsiooni kõrgeima astmeni. Lõpuks tähendab see müstilise imetluse staadiumi, s.t aupaklikku hämmastusseisundit, mis haarab hinge ja tõstab selle iseendast kõrgemale, kus nähakse igavese Tõe jumalike ilmingute kättesaamatut suursugusust ja hiilgust. Seega võime öelda, et see spekulatsioon, mis on vaid teine sõna mõistuse kontemplatsiooni tähistamiseks, erineb tahte või armastuse kontemplatsioonist, on müstiline tegevus, mille abil hing üleneb imetluses, kui ta näeb Jumalat Tõe jumalike ilmingute kaemuses — välises maailmas, meie vaimu sees ja selle kohal.

III. *ITINERARIUM*'I KAVA

Nüüd oleme ette valmistatud mõistma *Itinerarium*'i kava. Proloog ja esimese peatüki sissejuhatus on mõeldud vaid selleks, et valmistada vaim ette tõusuks, mida ta peagi läbi tegema hakkab. Viimane peatükk juhib vaimu eesmärgi enese juurde — müstilise ühinemiseni, rahuni ristilöödud Kristuses. Kuus vahepealset peatükki kirjeldavad tõusmist, mis algab välisest maailmast, liigub edasi asjade sisemusse ja ületab need jõudes vaimust kõrgemale jäävate asjadeni. Neis kolmes etapis, mis igaüks omakorda jaguneb alamastmeteks, jääb hing kõigile kristlastele teada-tuntud looduse ja üleloomulikkuse valda, mingeid erilisi ilmutusi ei eeldata. Kõike, mida mõistus ja usk, filosoofia ja teoloogia meile õpetavad, pruugitakse selleks, et ehitada redel alates madalaimast loodust kuni kõrgeimate ideedeni välja, mille abil vaim lõpuks sukeldub pühima Kolmainsuse õndsusesse ristilöödud Kristuse läbi ja Kristuses.

Need kolm peamist sammu polnud vajalikud mitte ainult teemakäsitluse tõttu, vaid need olid juba püha Augustinuse ajast üldteada. Ükski vaimuelu suur teoloog ega õpetaja ei ole neid tähe-

lepanuta jätanud. Siiski on tõsi, et seeravidoktor kohandas selle põhijaotuse oma erilise eesmärgi tarbeks. See muutub veelgi selgemaks, kui me näeme, et püha Bonaventura jagab need kolm sammu kuueks astmeks või järguks. Siin kohtab vaid nõrku sarnasusi püha Bonaventura ja teiste spirituaalsete kirjameeste väljapakutud skeemide vahel. Lähim sarnasus näib olevat nende kuue sammuga, mille on kirja pannud Saint-Victori Richard oma teoses *Benjamin Major*. Ent hoolimata sellest, et ka Richard kasutab seeravi kuue tiiva analoogiat, erineb tema kontemplatsiooni ülesehitus ja paigutus eri astmetel püha Bonaventura skeemist üpris tuntavalt. Bonaventura on esmajoonel inspireeritud imest, mis leidis aset püha Franciscusega, nimelt Ristilöödu-kujulisest kuue tiivaga seeravi ilmutamisest. Just frantsiskaanlik inspiratsioon korraldab, hoolimata näiliselt kunstlikust skeemist, kontemplatsiooni erinevate sammude järjekorda ja sisu. Need sammud võib lühidalt kokku võtta järgmiselt:

A. Jumala vaatlus maailma kaudu ja maailmas, mis on väljaspool vaimu

Esimene samm: Valgustatud vaim pöörab oma meelevõimed meelelistele asjadele, ta näeb Jumala väge, tarkust ja headust kogu loodu juures ning seeläbi on erinevad teadused rakendatud müstilise tõusmise teenistusse. Ajaloo vältel on ära tuntud Jumala vägi, ettehooldus ja õigus ning seega on ka ajalugu omakorda rakendatud müstilise tõusmise teenistusse. Väljaspool kõiki muutusi ja rikutust nähakse Jumala transtsendentsust ning sellega rakendatakse metafüüsika müstilise tõusmise teenistusse. Lisaks avardab seeravidoktor seda spekulatsiooni, käies oma armastatud õpetaja, Saint-Victori Hugo kannul, vaadates loodud asjade seitset oma dust meeltele alluvatena.

Teine samm: Valgustatud vaim pöörab kujutlusvõime ehk oma võime asju ette kujutada meelteandmetele ja näeb neis psühholoogilistes tõikades jälgi — nõrku analoogiaid pühima Kolmainuse ning eriti Lihakssaamise saladusega. Iseäranis just otsustus, mis mängib seeravidoktori abstraktsiooniteoorias võtmerolli, juhib vaatluse igavese kunsti või reeglini, millele vaim otsustuses

allub. Jällegi laiendatakse seda spekulatsiooni, võttes arvesse eri liiki arve, mis kõiki asju juhivad. Meeltepsühholoogia ja mate-maatika on seega rakendatud müstilise tõusmise teenistusse.

B. Jumala vaatlus vaimu kaudu ja vaimus endas

Kolmas samm: Valgustunud hing pöördub nüüd iseendasse, kus on Jumala loomupärane kuju, ja näeb mõtlemisprotsessis pühi-ma Kolmainisuse elu selget peegeldust, kelle näo järgi vaim on loodud. Jällegi laiendatakse seda spekulatsiooni, võttes arvesse kõiki eri teadusi, mis lõpuks pärinevad ikkagi Jumalast ja viivad tagasi Jumala, igavese Kunsti juurde. See on teoses *De reductione artium ad theologiam* esitatud skeem, mis leiab siin oma väljenduse. Tunnetuse psühholoogia ja kogu filosoofia on seega rakendatud müstilise tõusmise teenistusse.

Neljas samm: Valgustatud vaim pöördub järgmisena Jumala asupaiga juurde hinges, mis on saanud tagasi oma üleloomuliku sarnasuse — *similitudo*. Hinge kogu ilu ei näidata mitte niivõrd vaatlemise eesmärgil, vaid pigem selle üleloomulike rikkuste ava-miseks, rakendades voorusi, saades tagasi vaimsed meeled ja tae-vase hierarhiaga kooskõlas oleva hinge enda hierarhia. Vaatleja on samal ajal ka tegutseja. Spekulatsioon on taas avardunud, se-dapuhku Pühakirjaga. Nii seatakse teoloogia müstilise tõusmise teenistusse.

C. Jumala vaatlus Tema olemuslike ja isikuliste omaduste kaudu vaimu kohal

Viies samm: hing on nüüd valmis ennast ületama ja sisenema Pühamast Pühamasse paika. Jumaliku valguse poolt valgustatud sil-madega on vaim Jumala leidnud meeltele allutatud maailmast ja sisemaailmast. Nüüd koondab vaim kogu oma jõu, et mõelda kõi-ge ülevamatele ideedele, mida ta on suuteline haarama. Ta kinni-tab oma pilgu olemise ja headuse ideedele. Tulvil imetlust, pöör-dub ta olemise idee poole ja mõistab omamoodi kogemusliku tun-netuse kaudu, et ta ei suuda mõelda ühelegi reaalselt olevale, kui

ei kujuta seda ette olemisena; isegi olematusest ei saa mõelda, kui enne ei mõelda olemise ideest. Olemine oma puhtuses, oma absoluutses teokstehtuses valgustab tema mõistmist: Olemine, mis on algus ja lõpp, kese ja ümbermõõt, lõpmatu ja absoluutselt lihtne. Siin on metafüüsika rakendatud kõrgeima müstilise spekulatsiooni teenistusse, kus kuivad ja abstraktsed metafüüsilised mõisted on muudetud selle reaalsuse müstiliseks kogemuseks, millele nad osutavad.

Kuues samm: Kui vaim olbab veel endiselt olemise ideed, mõistab ta, et olemine on ka headus. See kätkeb ülitähtsat tõde, et esimene on ka viimane, et olemine on ka end-edastav [*self-communicating*^{*}] armastus. Vaim mõistab, et headus ei saa jääda üksindusse, vaid peab ilmutama end lõpmatus külluses, milleks on Isa ja Poeg ja Püha Vaim — kolm Isikut ja üks Olemus. Just siin juhib spekulatiivne teoloogia kontemplatiivset vaimu mitte üksnes mõtisklema, vaid otsekui osa saama Kolmainu Jumala jõuküllasest elust. Selle jumaliku draama vaatlemises saavutab vaim oma kõrgeima täiuse. Ta vaatleb Isa täiuslikku kuju — Kristust, kes ühes Isikus ühendab kõrgeima ja madalaima, keskpunkti ja ringjoone, jumaliku ja inimliku olemuse.

*

Nüüd on hing tõusnud mäe tippu. Ta on jõudnud oma olemise südamikku — *apex mentis*'esse^{**}. Siin seisavad kahe kõrgeima idee kontemplatsioonid näoga teineteise poole nagu kaks keerubit seaduselaekal.^{***} Intellekti jõud on otsakorral. Ent hinge ihal ei ole ikka veel küll. Kes aitaks edasi? Sest vaim ei ihka mitte

^{*}Vt *Itinerarium*'i märkust 39. *Tlk.*

^{**}*Apex mentis*, 'vaimu tipp' (pr *cime de l'âme*, ingl *tip of the mind*, sks *Seelen spitze*), on hinge võime, millest lähtub müstiline tee ja ühine mine, ka: sünderees, vt *Itinerarium* I, 6; Bougerol, *Lexique saint Bonaventure*, 1969, lk 19, 125. *Tlk.*

^{***}Vrd 2Ms 25:18–20; kahe kõrgema idee kontemplatsiooni all peab Böhner silmas viiendas ja kuuendas peatükis esitatud kahte spekulatsiooni, millest üks vaatleb Jumala olemust, teine Jumala isikuid (*Itinerarium* V, 1). Bonaventura võtab selle kokku järgmiselt: "Olles eelne-

ainult mõista Kolmainu Jumalat, vaid ihaldab ka palavalt jõuda Temani, olla koos Temaga, olla Temaga üks. Kes aitaks ületada lõhet, mis eraldab teda ühtsusest Armastatuga? Sest inimlikult võttes on tegu ju ületamatu lõhega.

Hing on loodud, ent Jumal on Absoluut. Kummatigi on Absoluudi ja selle vahel, kes on peaaegu et mitte miski, üks Olev — Vahemees, Jeesus Kristus. Ristilööduna tuli Ta püha Franciscuse juurde ja muutis teda oma näo järgi. Nüüd peab hing suunama oma pilgu Ristilöödule ja ootama, tulvil usaldust, lootes Tema armust saada ülima ühtsuse Jumalaga. Nagu kaks keerubit on ta pööratud seaduselaeka poole. Ristilöödus teab hing, et kõik on kingina antud — kõik, isegi müstilise üheksaamise arm. Jumaliku armastuse võimsa impulsi ajal, õndsuses, sukeldub ta pimedusse, uinub koos Kristusega ristil, tundes, nii palju kui on võimalik selles maises elus, mida Kristus rõõvlile lausus: “Juba täna oled sa koos minuga paradiisis.”¹⁷ Nüüd puhkab hing oma “õpitud teadmatuses” (*docta ignorantia*),¹⁸ selles öises ja veetlevas valgustuses (*nocturna et deliciosa illuminatio*). Intellekt ja kõik intellektuaalsed võimed on vakka ja magavad; ainult armastus on virge, sest armastus ulatub kaugemale kui intellekt. Hing on Jumala armastuse kogemuses Jumalaga üks.

See on viis, kuidas *Itinerarium* viib meid müstilise kogemuse kõrgeima tipuni. Kristusest saab see alguse ja Kristus on ka selle teekonna lõpp.

valt vaadelnud Jumala olemuslikke omadusi, tuleb tõsta oma mõistmise silm pühima Kolmainuse kaemiseni [*contuitio*], nagu üks keerub seatakse teise keerubi kõrvale. Nii nagu olemine ise on [Jumala] olemuslike omaduste vaatlemise peamine lähtekoht ning nimi, mille kaudu teised asjad on tuntud, nõnda on just headus emanatsioonide kontemplatsioonide peamiseks aluseks” (*Itinerarium* VI, 1). *Tlk.*

¹⁷Lk 23:43.

¹⁸Vt *Breviloquium* V, 6 (*Opera* V, 260).

PHILOTHEUS BÖHNER (sünnipäraselt Heinrich Böhner, angloameerika maades tuntud ka kui Boehner; 1901–1955) oli frantsisklasest teoloog ja medievist, kelle peamine uurimisvaldkond oli keskaja loogika ja frantsisklastest filosoofid (Bonaventura, William Ockham, Alexander Hales, Duns Scotus). Böhner oli pärit Saksamaalt Lichtenauist. 1920. aastal astus ta frantsisklaste orduusse ja 1927. aastal sai preestriks. 1930. aastatel tõlkis saksa keelde mitmed Étienne Gilsoni monograafiad Augustinuse, Bonaventura ja Bernard Clairvaux' kohta, samuti Julian Kaupiga Bonaventura *Itinerarium*'i (1932), ning kirjutas Gilsoniga kahasse monograafia *Die Geschichte der christlichen Philosophie* (1937). Hariduselt oli Philotheus Böhner aga hoopis bioloog, doktori-kraadiga botaanikas (1933, Münsteri Ülikool). Tema laiem rahvusvaheline tuntus sai alguse seoses teadustegevusega USAs. II maailmasõja eelõhtul viibis Böhner Kanadas, kust ta siirdus New Yorgi osariiki, et alustada Püha Bonaventura kolledžis frantsiskaani filosoofia teemaliste loengute pidamist. Böhnerist sai sealse Franciscan Institute'i üks asutaja ja esimene direktor. 1951. aastal tõsteti Püha Bonaventura kolledž ülikooli staatusesse just tänu instituudi teadustegevusele. Böhneri sulest ilmusid USAs kaalukad tööd William Ockhami ja keskaja loogika kohta (nt *Medieval Logic*, 1952). Kuigi Böhner oli tegev ja tuntud eelkõige teoloogina, ei kaotanud ta elu lõpuni huvi bioloogia vastu, pidades loogika ja filosoofia ainete kõrval ka erikursusi botaanikast ja avaldades artikleid brüoloogiast. Võib-olla just see sügav huvi looduse vastu seletab, miks püha Franciscuse õpetus ja püha Bonaventura filosoofia Böhnerile nii südamelähedased olid. Böhneri *Itinerarium*'i ingliskeelne tõlge, mis ei ole oma elava keele, põhjalike kommentaaride, sisutiheda saatesõna tõttu kaotanud kaalu tänini, sai eeskujuks paljudele kaasaegsetele ingliskeelsetele Bonaventura tõlgetele, millest frantsiskaani instituudi Bonaventura teoste sarjas on ilmunud juba 18 köidet. Böhneri tõlget on korduvalt ka uuesti avaldatud, sellele hakkas pakkuma arvestatavat konkurentsi alles hiljutine, Regis John Armstrongi laiendatud kommentaaridega *Itinerarium*'i uusväljaanne (2020). Philotheus Böhner põdes juba enne II maailmasõda tuberkuloosi ja suri 54-aastaselt USAs. Tema *Itinerarium*'i tõlge ilmus 1956. aastal postuumselt.

Sven-Olav Paavel

VIVE TOLLI. Academic English Club X. Honours. (1971)

MILLISED TEADUSED TAEVALAOTUST KÜNNAVAD?

Tuumafüüsikust kosmosefüüsiku mõtteniite taevateadustest

Riho Nõmmik

PROLOOG

Oli Maa, oli taevas. Taevas oli Päike — või pilved. Kui keegi taevas vihastas, siis lõi välku ja müristas. Aga öösel, kui Maa peale saabus rahu ja pilved hajusid, ilmus taevasse Kuu, süttisid tähed.

Mõned taevakehad ei maganud, vaid liikusid, andes märku, et elu läheb edasi (planeedid). Teised, kelmikad, ilmusid saba-ga vehkides nagu kassid, teatades, et midagi on Maa peale tule-mas (komeedid). Mõned, eriti häbelikud, näitasid ennast sähvata-des ainult hetkeks (supernoovad¹).

Mõned inimolendid, kes endale Maa peal muud huvitavat tegevust ei leidnud, hakkasid öist taevaetendust silmitsema. Neist said täheteadlased ehk astronoomid. Ja kui silmadest jäi väheks, panid nad ette torud-teleskoobid ja ehtasid oma eraklikuks sihi-päraseks tegevuseks tähetorne-observatooriume — muude paika-de seas ka Tartusse ja Tõraverre.

¹Supernoova — oma arengu lõppjärku jõudnud täht, mis plahvatab ja mille heledus selle tagajärjel suureneb lühikese ajaga miljoneid kordi.
Toim.

Nad ei märganudki, et teised, ulakamad, raiusid taevasse augud ja hakkasid näppudega sorima, mis seal taevas käepärast on. Neid kavalpäid nimetatakse kosmosefüüsikuteks.

Tahaks loota, et lugeja saab juba sellegi kirjelduse järgi aru, et kosmosefüüsika ei ole sama mis astronoomia ega ka mitte selle järeltulijad kosmoloogia ja astrofüüsika, ning loo autor võib minna edasi, et sorida Jumala padrikus veidi sügavamalt.

KOSMOLOOGIA, ASTROFÜÜSIKA JA KOSMOSEFÜÜSIKA: MIS NEED ON?

Autor ei ole nii nahaalne, et hakkaks leiutama, mis on kaks esimest, vaid tuletab seda endale ja lugejale meelde aabitsa põhjal — Vikipeediast.

Kosmoloogia on füüsika seadustel ja astronoomilistel vaatlustel põhinev teadusharu, mis uurib universumi ehitust ja muutumist.

Astrofüüsika tegeleb taevakehade, näiteks tähtede ja galaktikate, ning tähtedevahelise keskkonna omaduste, näiteks heleduse, tiheduse, temperatuuri ja keemilise koostise uurimisega.

Kosmosefüüsika...

Aga siin guugeldamine ei aita! Eesti keeles niisugust teadust ei ole. Proovite inglise (*space physics*) või vene keeles (*космическая физика*) — ekraanile ilmuvad selgitused on pikad, kaela-murdvad.

Kuna selle kirjutise autor sukeldus kosmosefüüsikasse aasta enne seda, kui eriala 1957. aasta novembris kosmoseaparaadi Sputnik 2² abiga endale nime sai, tuleb tal enesel publikule selgitada, millega tal on tegemist olnud.

²Satelliit viidi orbiidile 3. novembril 1957 ja see naasis Maa atmosfääri 14. aprillil 1958. Suure hulga teadusaparatuuri kõrval oli kosmosekapslis ka esimese loomana ilmaruumi saadetud koer Laika. *Toim.*

Ma ei ole siiski nii kitsi nagu vaikiv Vikipeedia ja annan oma teadusele tervelt kolm sisuseletust ning jätan lugeja otsustada, milline talle endale rohkem meele järele on.

1. Kosmosefüüsika on teadus, mis uurib Päikesesüsteemi radiatsiooni-, kiirus-, magnet- ja elektrivälju ning plasma ja neutraalsete osakeste kooslusi.

2. Kosmosefüüsika on tuumafüüsika Päikesesüsteemi keskkonnas.

3. Kosmosefüüsika on teadus, mis uurib neid kosmosekeskkonna omadusi, mida saab kindlaks teha ainult kohapeal.³

Loete kirjutatut ja ütlete, et päris selgeks ei saanud. Mida teha? Proovin teisiti. Aga kuidas? Mitte nii, nagu teeksid teised, sest see ei ole mulle huvitav.

Teadust teevad teadlased. Teadus algab teadlastest. Miks mitte teaduse asemel kasutada teadlasi? Aga selleks, et midagi võrrelda, peavad asjaosalised olema võrdväärsed. Kust neid võtta? Nii nagu spordiski tuleb neid otsida kõrgliigast.

Kõrgliiga teaduses? Oli selline asi ka Eestis: teaduste doktorid! Nüüdseks on kõrgliiga Eestis ja mitmel pool mujalgi laiali saadetud, sest demokraatia tingimustes peavad kõik teadlased olema võrdsed filosoofiadoktorid (PhD) olenemata oma tegelikest võimetest, mis on aluseks teadlase karjäärile.⁴

Aga kõrgliigamängijaid on Eestisse siiski jäänud ja nendest võib rahvuskoondise kokku panna küll. Ei ole oluline, kus rahvuskoondise liige on mänginud, kas kodus või piiri taga. Teame,

³Tagatis kõigile kolmele versioonile on mul olemas! Tutvustasin seda triaadi oma Moskva instituudi, s.t Moskva Riikliku Ülikooli tuumafüüsika instituudi kosmosefüüsika osakonna ja Rahvusvahelise Standardiseerimisorganisatsiooni kosmosekeskkonna töörühma praegusele juhatajale Vladimir Kalegajevile, kes kirjutatuga nõustus.

⁴PhD on praegu võrdsustatud omaaegse teaduste kandidaadi kraadiga. Teaduste doktori kraadiga, mis on säilinud nt Venemaal, Valgevenes ja mitmes SRÜ riigis, on läänes võrreldav vaid Saksamaal habilitatsiooniga sooritanutele antav tiitel *doctor habilitatus*. Toim.

et koondis on seda tugevam, mida rohkem on mängijaid tugevatest välisklubidest. Nii ka teaduses. Oluline on, et nad oleksid Eesti kodanikud, hea, kui rahvuskaaslased.

Kutsun platsile taevateaduste rahvusmeeskonna, füüsika-matemaatikadoktorid:

- kosmoloog Jaan Einasto, koduklubiks Observatoorium (Tõravere);
- astrofüüsik Ene Ergma, koduklubideks Astrosovet⁵ (Moskva) ja Kuus Sammast (Tartu);
- kosmosefüüsik Riho Nõmmik, koduklubiks Varblasemäed⁶ (Moskva).

Rahvusmeeskonna strateegiaks on füüsika-matemaatikadoktorite väitekirjad. Taktika on igäühe vaba valik oma teadusala piirides.

Kosmoloog Jaan Einasto⁷

Väitekirj: “Regulaarsete galaktikate struktuur ja evolutsioon” (Einasto 1972).

Tegevus kosmose alal: uurinud galaktikate ja universumi ehitust, tõestanud universumi varjatud massi käsitlevates uurimustes galaktika massiivse krooni olemasolu (1970–1974) ja universumi rakustruktuuri olemasolu (1977–1997). Viimase perioodi uurinud on olnud suunatud tumeaine ja universumi suuremastaabilise struktuuri avastamisele (Vikipeedia).

⁵S.t NSVLi Teaduste Akadeemia astronoomia nõukogu (praegune Venemaa TA astronoomia instituut), kus Ergma oli aastatel 1969–1972 aspirant, kaitses 1972. aastal kandidaadiväitekirja ning töötas 1974–1988 nooremteaduri, teadusliku sekretäri, vanemteaduri ja juhtivteadurina. *Toim.*

⁶Koht Moskva edelaosas Moskva jõe paremal kaldal (ühtlasi linna kõrgeim paik), kus asub Moskva Riikliku Ülikooli hoonekompleks. Aastail 1935–1999 kandis nime Lenini mäed. *Toim.*

⁷Rahvuskoondise keskmängija erisihiks on visata pall Nobeli korvi.

Astrofüüsik Ene Ergma

Väitekiri: “Termotuumaaaine ebastabiilne põlemine tähtede hilis-tes arengustaadiumides” (Ergma 1984).

Tegevus kosmose alal: uurinud füüsikalisi protsesse tähte-
de konvektiivses ümbrises, supernoovaeelset evolutsiooni, termo-
tuumaprotsesse akreteerivates neutrontähtedes ja valgete kääbus-
te pinnal ning väikese massiga röntgenkaksiktähtede evolutsioo-
ni (Vikipeedia).⁸

Kosmosefüüsik Riho Nõmmik

Väitekiri: “Kosmiliste kiirte voogude mudelid (väljatöötamine ja
rakendamine)” (Nõmmik 1998).

Tegevus kosmose alal: olnud mitme originaalse rahvusvahe-
lise ja riikliku kosmoseeksperimendi, nende sooritamiseks kasu-
tatud aparatuuri ja mõõtmismetoodika autor või kaasautor, eks-
perimendi juht või kaasjuht. On teinud kindlaks galaktiliste kos-
miliste kiirte ja Päikese energiaosakeste ning nende Maa magnet-
välja tungimise põhilised seaduspärasused (või täpsustanud neid)
ja koostanud nende nähtuste dünaamikat kirjeldavad arvutusmu-
delid, mis on kinnitatud rahvusvahelisteks standarditeks ja millest
juhitudakse tegutsemisel kosmosekeskkonnas inimesele kätte-
saadavates Päikesesüsteemi piirkondades.

⁸Mõni sõna seletuseks: konvektiivne ümbris — ruum tähe ümber, kus toimub konvektsioon, s.t õhu püstihiline liikumine alumiste õhu-
kihtide ebahürtlase soojenemise tõttu; akretsioon — taevakeha massi
suurenemine teda ümbritsevast keskkonnast pärit aine gravitatsioonilise
langemise tõttu tema pinnale; neutrontäht — ülitihed, peamiselt ühtlasest
neutronite massist koosnev täht, võib tekkida supernoova plahvatus-
tagajärjel; valge kääbus — väike ja väikese heledusega, kuid väga suure
tihedusega surnud täht, milles termotuumareaktsioonid enam ei toimu;
röntgenkaksiktähed — kaksiktähed, mis kiirgavad röntgenikiirgust aine
langemise tõttu ühelt tähelt (doonorilt; tavaliselt üsna levinud, laias laas-
tus Päikese-taoline täht) teisele, mis selle tulemusena kasvab (toimub
akretsioon) ja milleks võib olla valge kääbus, neutrontäht või must auk.
Toim.

Kui midagi jäi endiselt uduseks, siis võtke — enne kui hilja — meeskonna liikmetega ühendust. Kõik elavad sünnimaal, aga elu ei ole lõputu.

VALDKONDADEVAHELISTEST PIIRIDEST

Teadus jaotatakse alus- ja rakendusteaduseks. Siit ka esimene ja peamine erinevus kolme kosmost käsitleva teadusala vahel. Kuna tähti vankri ette rakendada veel ei osata, on kosmoloogia ja astrofüüsika puhtalt akadeemilised alusteadused.

Kosmosefüüsika seevastu on teadusala, mis on kutsutud rajama inimkonnale teed tundmatusse, inimvaenulikkude keskkonda, mistõttu iga vähegi oluline alusteaduslik uurimistulemus leiab rakendust. Kosmosefüüsika on segu alus- ja rakendusteadusest. Siit ka Rahvusvahelise Standardiseerimisorganisatsiooni kosmoseskeskkonna töörühm ja kosmosestandardid, millest kolm olen ka ise valmis treinud (vt Nõmmik 2023).

Astronoomid ja astrofüüsikud tegutsevad rahus, tasa ja targu. Seevastu kosmosefüüsikuid raputatakse n-ö 24/7: ütle, kas seda või teist või kolmandat saab kosmoses teha, ja kui saab, siis kuidas?⁹

Teine erinevus seisneb hariduses. Moskva ülikooli füüsika-teaduskonnas õpetatakse astronoomiat (kosmoloogiat ja astrofüüsikat) astronoomia osakonnas, mille kunagi lõpetas Ene Ergma. Kosmosefüüsikat õpetatakse aga füüsikateaduskonna tuumafüüsika osakonnas, mille selle loo autor lõpetas kaheksa aastat Ergmast varem. Minu laual on kosmosefüüsika õppetooli praegune õppekava (algab kolmandast kursusest). Selles on 14 loengu- ja seminarikursust ning kolm praktikumi. Loengukursustest ainult üks käsitleb astrofüüsikat.

Kolmas erinevus: töökoht Moskva ülikooli juures. Moskva ülikooli astronoomid töötavad Šternbergi-nimelises astronoomia-

⁹Kuna Eestis kosmosefüüsikuid ei ole ja seda teadust ei tunta, siis mingeid küsimusi ei teki — “Tee, mis tahad!” Unustatakse, et tundmatuse kohas vette hüpata on ohtlik.

instituudis. Selle peahoone koos vaatluspaviljonidega asub ülikooli territooriumi nurgas. Ehitiste kuplid on hoonete arhitektuurilisteks elementideks. Nende all teadusotstarbelisi teleskoope ei ole, sest suurlinn on viimane koht, kus ülal taevas peale Päikese ja Kuu midagi looduslikku ja teadusele huvi pakkuvat näha oleks. Observatooriumi teleskoobid asuvad kaugel lõunas, kus teadlased käivad taevast vaatamas ja kus mõned neist ka elavad.

Ülikooli kosmosefüüsikud töötavad Skobeltsõni-nimelise tuumafüüsika instituudi suurimas osakonnas, mille kaheksa laborit asuvad ülikooli territooriumil kolmes korpuses. Teadlasi on osakonnas üle saja, neist üle 15 on füüsika-matemaatikadoktorid ja umbes 50 teaduskandidaadid. Instituudi teadlased on kosmoses teinud ligikaudu pool tuhat eksperimenti, sealhulgas esimese kosmosefüüsika alal satelliidil Sputnik 2, mille pardal oli peale koe-rakese ka seade radiatsiooni mõõtmiseks. Selle monteeris sinna tookordne aspirant Juri Logatšov, kes 99-aastase peateadlasena käib siiani instituudis tööl otsekui elav eksponaat.

Moskva ülikoolis kasvatatakse teadlasi-kosmosefüüsikuid, Tartu ülikoolis spetsialiste teadusalaseks tegevuseks kosmoses. Kosmosefüüsika on Tartule tundmatu maa, kuigi peaks olema tuntud, sest on hädavajalik teada, millises keskkonnas Eestis valmistatud vidinad tulevikus tööle hakkavad — või ei hakka. Kurbi kogemus sellest, milleni teadmatus viib, on juba saadud (vt Nõmmik 2024). Kuidas olukorda päästa, kust abi otsida? Minu pikaajalised rahvusvahelised kogemused ütlevad, et vähegi arvestatavaks kosmosefüüsika keskuseks Euroopas on Brüssel.

Kosmoloogid, astrofüüsikud ja kosmosefüüsikud on niisiis sugulased. Aga millised on nende sugulussuhted? Mõtet on rääkida kahest paarist.

Kosmoloog ja astrofüüsik — elavad koos Tõraveres. Nende suhetesse sekkuda oleks minust kergemeelne ja seda ma tegema ei hakka.

Astrofüüsik ja kosmosefüüsik — mõlemad on füüsikud. Siin on, mida jagada! Jagada on kosmilised kiired. Neid on kahte tüü-

pi. Kõige hullemad on galaktilist ja metagalaktilist¹⁰ päritolu osakesed, mille energia ulatub 10^{20} eV-ni. Need suudavad läbida Maa magnetvälja ja põrkumisel atmosfääriaatomite tuumadega tekitavad uusi elementaarosakesi ja nende kaskaade. Neid kosmilisi osakesi genereerivad aktiivsed taevakehad — supernooavad —, ja võimalik, et ka mõned muud astrofüüsikute uurimisobjektid.

Nende osakeste koostist ja energiat on otseste meetoditega kosmoses kindlaks teha raske. Sündmused on harvad, nende registreerimiseks oleks vaja kas ülisuure pindalaga sensoreid, või siis tuleks oodata juhuslikku sündmust — ei tea kui kaua. Ka tehnilised vahendid suure energia kindlakstegemiseks puuduvad. Seetõttu püütakse osakeste olemust välja selgitada sel teel, et hinnatakse nende tekitatud sekundaarsete osakeste vooge. Seda tehakse atmosfääris, mägedes, lauskmaal, maa ja veekogude sügavuses, nüüd osalt juba ka lähikosmoses.

Teiseks suure energiaga osakeste allikaks on Päike, täpsemalt päikesepursked. Nende osakeste voogudega on asi kergem: energia on väiksem ja voo tihedus suurem. Nende voogude parameetreid mõõdetakse tehiskaaslastel geostatsionaarsetel orbiitidel Maa magnetvälja kohal. Mõlemal juhul tegeleb sellega tuumafüüsika, mis on kosmosefüüsikute peamiseks tööriistaks.

Aga seda, kuidas need inimesele ülikahjulikud osakesed sünnivad-tekivad, uurib astrofüüsika — uurib seejuures ka elektromagnetilist kiirgust, mis kaasneb suure energiaga osakeste tekkega, ning kiirgust peale valguse ka mikrolaine-, infrapuna-, ultraviolet-, röntgeni- ja gammakiirguse diapsoonis väljaspool Maa atmosfääri. Seega on katsepõhine tööpõld sõbralikult ära jaotatud: osakesi uurivad kosmosefüüsikud, kiirgust astrofüüsikud.

“Putru” keedavad astrofüüsikud, tulemust maitsevad ja söövad nii astro- kui ka kosmosefüüsikud. Seda olukorda kajastab ka

¹⁰Metagalaktika ehk vaadeldav universum on see osa universumist, mida inimesel on võimalik oma tehniliste vahendite abil vaadelda, s.t piirkond, kust elektromagnetkiirgusel on alates suurest paugust ehk kosmoloogilise paisumise algusest olnud aega Maale jõuda. *Toim.*

Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudi eelmainitud osakonna ametlik nimetus: kosmiliste kiirte astrofüüsika ja kosmosefüüsika osakond.

Astro- ja kosmosefüüsikute suhtlus ei ole siiski tihe. Kosmosefüüsikute iganädalasel teadusseminaril tuumafüüsika instituudis olid astrofüüsikud üliharvad külalised. Mäletan vaid ühtekahte astrofüüsikut, kes seal ettekande pidasid. Ise käisin Päikesest astrofüüsiku Boris Somovi¹¹ seminaril astronoomiainstituudis väga harva, sest erilist kasu oma tööle ma sealt ei leidnud. Kunagi tegin mingi ettekande ühel astronoomide konverentsil Moskvast, kus kohtasin Arved Saporit,¹² ja midagi rääkisin ka ühel konverentsil Pulkovo observatooriumis (vt Nõmmik 2000), aga kui-igi igasuguseid konverentse, seminare ja töökoosolekuid on minu elus olnud sadu, on astrofüüsika mind riivanud ülivähe.

LÕPETUSEKS

Tahaks loota, et aitasin selle artikliga veidigi valgust heita küsimusele, millest koosneb teadus kosmosest, mis on kosmosefüüsika ja miks astronoomide ei saa nimetada kosmosefüüsikuteks.

Kirjandus

E i n a s t o 1972 = Эйнасто, Яан. *Структура и эволюция регулярных Галактик*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора физико-математических наук. Тарту: Тартуский государственный университет

E r g m a 1984 = Эргма, Эне. *Неустойчивое горение термоядерного топлива на поздних стадиях эволюции звезд*. Диссертация на соискание ученой степени доктора физико-

¹¹Boriss Somov (1945–2022), professor, füüsika-matemaatikadoktor, plasma- ja astrofüüsik.

¹²Arved-Ervin Sapor (1933–2021) oli Eesti astrofüüsik ja kosmoloog, Eesti Teaduste Akadeemia liige. *Toim.*

математических наук. Москва: Институт космических исследований АН СССР

Nõmmik 1998 = Ныммик, Риho. *Модели потоков частиц космических лучей (разработка и применение)*. Диссертация на соискание ученой степени доктора физико-математических наук. Москва: Московский государственный университет

Nõmmik 2000 = Ныммик, Риho. Вероятностный характер событий в солнечных космических лучах и солнечная активность. — *Международная конференция “Солнце в максимуме активности и звездные аналогии” ГАО РАН, Пулково, 17–22 сентября 2000 г.* Пулково — Санкт-Петербург: ГАО РАН, с. 244–245

Nõmmik, Riho 2023. Kosmoseala rahvusvahelised standardid — *Akadeemia*, nr 10, lk 1797–1812

Nõmmik, Riho 2024. *Experimentum crucis* kosmosefüüsikas ja ESTCube. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1696–1714

RIHO NÕMMIK (1936) on lõpetanud Moskva Ülikooli füüsikateaduskonna (1960) ja sama ülikooli aspirantuuri (1963) ning kaitsnud samas kandidaativäitekirja tuumafüüsika alal (1968) ja doktoriväitekirja kosmosefüüsika alal (1998). Aastatel 1964–1968 osales Tõraveres tehiskaaslase Kosmos-215 teadusaparatuuri loomises. Aastatel 1969–2017 töötas Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudis. Mitme kosmoseeksimendi autor või kaasautor. Koostas oma teadustööde põhjal kolm kosmosekiirguse dünaamikat kirjeldavat arvutusmudelit, mis on kinnitatud rahvusvahelisteks standarditeks ja mille põhjal hinnatakse kiirgusohu kosmoses. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus” (2020, nr 3, lk 387–416), “Koloniseerime kosmose. Laipadega?” (2020, nr 10, lk 1751–1775), “Reis Marsile. Milleks?” (2022, nr 3, lk 387–397), “Eesti haldusterritoriaalse jaotuse teaduspõhine visioon” (2022, nr 12, lk 2220–2239), “Kosmoseala rahvusvahelised standardid” (2023, nr 10, lk 1797–1812), “Edgar Kant ja Salme Nõmmik Eesti inimgeograafia ajaloos: Võrdlev analüüs” (2023, nr 12, lk 2178–2197), “*Experimentum crucis* kosmosefüüsikas ja ESTCube” (2024, nr 9, lk 1696–1714) ning “Teadus maa ja taeva vahel: Füüsika Aragatsi mäel Armeenias” (2025, nr 1, lk 79–100).

VIVE TOLLI. Academic English Club XXV. Honours. (1986)

AGENTSUS

Tants põhjuste ja tagajärgede vahel

Anette Hallik

Pärast molekulaarbioloogiliste mehhanismide uurimise kultus-sajandit oleme 21. sajandi alguseks jõudnud kohta, kus pead tõs-tavad hoopis varasemate sajandite põletavad küsimused. Suuren-dusklaasiga on vaadatud DNA järjestusi, valkude sünteesi ja selle kõige regulatsiooni, kuid ringiga on tagasi jõutud suurema pildi nägemiseni ning ka küsimuseni “Mis teeb elusast elusa?”. Aru-teludele lisab vürtsi mängu tulnud tehisaru ja selle võimalikud rakendused. Kas tehisaru võib olla sama elus kui inimene või koer? Või on see tänu oma arvutusvõimsusele veel midagi ena-mat; ehk rohkemgi elus kui meie ise? Paljud teadlased on seda miskit, mis teeb elusast elusa, nimetanud agentsuseks (Ball 2023; Okasha 2018; Dretske 1988 ja paljud teised). Mis on agentsus ja kuidas sobib see seletus meie arusaamadega bioloogilistest süs-teemidest?

AGENTSUST MÄÄRATLEDES

Fred Dretske on oma 1988. a teoses *Käitumise seletus* öelnud, et agentsust võib kõige elementaarsemalt kirjeldada kui millegi te-gemist või kuidagi käitumist. Sellega üritab Dretske eristada as-ju, mida organism teeb, nendest, mis organismiga juhtuvad. Seega võime esialgu käsitada agentsust kui organismi võimet midagi ise teha.

Agentsust on veel defineeritud kui iseseisvat tegevust enese ülalpidamiseks või ellujäämiseks (Rosslenbroich jt 2024) ning kui elusolendite eesmärgipärasust (Watson 2023). Et eestikeelne

teadus ja teaduslik teave kubiseb võõr- ja laensõnadest (näiteks “agentsus”), on “eesmärgipärasus” minu arusaama järgi vaat et kõige lähedasem emakeelne vaste ingliskeelsele *agency*’le. Selle mõttekäigu kohaselt määratleksin agentsust kui organismi võimet omada eesmäärke ning nende poole pürgida.

Tihti on agentsust kui eesmärkide omamist peetud vaid kõrgema mõtlemisvõimega organismide eripäraks, kuid praeguseks on peale jäänud arusaam, et agentsus pole omane üksnes kognitiivsetele organismidele, vaid on hoopis elu enda fundamentaalne omadus (Rosslenbroich jt 2024). Just sellise fundamentaalse omadusena — eesmärgipärasusena — tahaksingi agentsust käsitleda.

KES ON AGENDID EHK TEGIJAD?

Kellel on agentsus? Võime määratleda agentsuse enese, kuid “agenti” nimetamata ei saa see mõiste meie bioloogilistesse dilemmadesse mingit selgust tuua. Geneetik Henry Potter ja neuroteadlane Kevin Mitchell on loonud raami või tingimused, mille järgi saab defineerida agendi ehk autonoomse tegija (Potter, Mitchell 2022). Potter ja Mitchell ei väida, et nende esitatud nimekiri vajalikest omadustest oleks täielik, kuid toovad siiski esile kaheksa omadust, mis nende meelest on hädavajalikud *agendi* või eestipärasemalt, *tegija* defineerimisel. Selles alalõigus käsitlengi Potteri ja Mitchelli nimetatud omadusi kui tegijaks olemise kriteeriume, olles teadlik, et nimekiri pole lõplik ning võib tulevikus uute avastuste valguses muutuda, nagu üldse suur osa meie arusaamadest maailma kohta.

Esimeseks kriteeriumiks tegijaks olemisel on *termodünaamiline eraldatus*: tegija on organism, millel on barjäär välismaailma ja enda vahel. Barjääriks võib olenevalt organismist pidada näiteks membraani, rakukesta, nahka või koort. Barjääri sees on stabiilne keskkond, mille sisekliima eest organism ise vastutab. Selline eraldatus tähendab, et tegija suudab hoida sisemist korda hoolimata termodünaamika teisest seadusest, mille kohaselt suletud süsteemis entroopia ajas alati kasvab. Sisemise korrapära säilitamiseks peab aga tegija energiat kulutama (Ball 2023).

Termodünaamika teise seaduse üle on pead murtud läbi aegade. Pikalt kujutati ette, et kuskil on tegija, kes suudab korda luua entroopiat suurendamata (näiteks Maxwelli deemon¹), kuid praeguseks on aru saadud, et sisemise korra loomiseks tuleb kulutada energiat, mis rakendudes muutub soojuseks ja omakorda suurendab entroopiat.

Tegija oluline kriteerium on ka *kestlikkus*. See tähendab, et agentsust ei saa kirjeldada hetkelise tegevusena, vaid tegija peab mingi meie silmis tähendusliku perioodi vältel püsima stabiilsena ja suutma end keskkonnatingimustega kohandada. Sellise definitsiooni pudelikaelaks on meie kui vaatleja hinnangu “tähenduslik periood” subjektiivsus. Seega tuleb arvesse võtta, et võib leiduda agenteid organisme, kes on väiksemad, kui me näha võime, ja eksisteerivad lühema aja jooksul, kui meie tähenduslikuks peame.

Järgmine omadus, mis võimaldab tegijat tuvastada, on *omapõhjuslikkus*: agentne organism suudab tegutseda oma sisemisest põhjustest ajendatuna, mitte üksnes väliste signaalidele reageerides. See omadus lubab nii mõnedki molekulaarbioloogilised üksused tegijate hulgast välja arvata. Geenid transkribeeritakse väliste stiimulite mõjul, nii nagu ka valgud tegutsevad mitmesugustele signaalidele reageerides; neid näiteid on molekulaarbioloogias väga palju.

Eelmise omadusega käib käsikäes järgmine: kutsugem seda *terviklikkuseks*. See tähendab, et tegija tervikuna peab olema midagi enam kui tema koostisosade summa ning et ainult koostisosade kaudu ei saa kirjeldada kõike kõrgemas organismis toimu-

¹Inglise füüsiku James Clerk Maxwelli 1867. a sõnastatud mõtteeksperiment: lõplik olend ehk deemon (lord Kelvini hiljem antud nimeetus) valvab ust kahe kambri vahel, mis on täidetud gaasiga, ning laseb ühes suunas läbi ainult kiired molekulid ja teises suunas ainult aeglased. Selle tulemusena üks kamber järjest soojeneb ja teine jahtub, mis oleks justkui vastuolus termodünaamika teise seadusega, sest üks selle sõnastusi ütleb, et soojus (kiired molekulid) ei saa iseeneslikult üle kanduda külmalt kehalt kuumemale. Hiljem on järeldusele jõutud, et deemon tekitab oma tegevusega (infotöötluse ja ukse avamise/sulgemisega) rohkem entroopiat, kui ta selle meetodiga süsteemist eemaldada suudab. *Toim.*

vat. Selle näitlikustamiseks võib mõelda, et keeks ja küpsised on tehtud samadest komponentidest, kuid ometi suudame neil hõlpsasti vahet teha. Samamoodi on Petri tassil kasvanud inimrakude kogum hoopis midagi muud kui inimene ise. Philip Ball ütleb oma raamatus *Kuidas elu toimib* (Ball 2023), et rakud ei ole koitais vedelikus hulpivaid valke, mineraale ja mitokondreid, kuigi neid tihti niimoodi kujutatakse.

Sisemine juhuslikkus järgmise kriteeriumina tähendab, et agentses organismis peavad mingid protsessid toimuma juhuslikult. See annab organismidele paindlikkuse, mis aitab toime tulla väliste mõjutuste ja keskkonnamuutustega. Ühtlasi annab see niimõeldu suvalisuse, mille kaudu organismid saavad edasi areneda. Seda protsessi tunneme ka loodusliku valiku nime all.

Veel on oluline, et tegija põhilised iseloomulikud jooned või oskused oleksid *mitut moodi realiseeritavad*. See tähendab, et oskused või omadused, mis on objektile tunnuslikud, võivad iseloomustada ka mõnd teistsugust süsteemi või mehhanismi. Nii linnud kui ka lendoravad võivad lennata, kuid kasutavad selleks täiesti erinevaid mehhanisme; vaalad ja kalad suudavad mõlemad elada vee all, kuid lahendavad hapnikupuuduse probleemi täiesti erinevalt.

Minu hinnangul ehk kõige olulisem agentsuse kriteerium on *kogemuslikkus*. Kogemuslikkus väljendab seda, et agentne organism omandab teadmisi ja kohastumusi kogemuste teel. Bakterid suudavad end kaitsta faagide eest, millega nad on varem kokku puutunud, loomad hoiavad pärast elektrilöögi saamist elektrikarjusest eemale, koerad kordavad käitumist, mis on neile varem n-ö toidu lauale toonud — kõik see on kogemuslikkus. Kohati võib kogemuslikkuse ja sisemise juhuslikkuse kokku võtta võimena muutuda vastusena keskkonnatingimuste muutumisele; see on ka üks evolutsiooni aluseid.

Viimase agentsuse kriteeriumina on Potter ja Mitchell nimeetanud *sisemist põhjuslikkust*. See näitab organismi võimet hinnata ja korrigeerida oma tegevust. Niisugune on näiteks hundi võime muuta oma jahistrateegiat ebaõnnestumise järel või bakteri võime valikuliselt eirata väliseid mõjutusi, mis ei ole talle kasulikud. Si-

semine põhjuslikkus annab tegijale nii-öelda intelligentsuse, mille toel ta saab teha iseseisvalt valikuid.

Nende tunnuste kaudu on vähemalt mingil määral võimalik piiritleda agentseid ehk eesmärgipäraseid organisme. Näeme, et selge agentsus algab raku tasandilt; rakukomponentide ja organelide puhul ei ole need kriteeriumid täidetud. Ometi on palju teadlasi, kes omistavad tegija võimed ka neile väiksematele üksustele. Tuntud näiteks on muidugi Richard Dawkins ja tema isekad geenid, mis on justkui need kõige põhjuslikumad tegijad. Kuid palju segadust tekib ka keelelistel põhjustel. Meil inimestena on lihtsam aru saada protsessidest, kui me kirjeldame neis osalejaid “tegijatena” (Okasha 2023). Transpordi-RNA “toob” aminohapped kohale ja ribosoom “paneab” need valguks kokku. Tegelikult pole neil elementidel loomulikult mingit oma agentsust, mis omakorda tähendab, et teadlastena peaksime ette vaatama, kuidas me keelt kasutame ja kuidas see mõjutab meie arusaamist uuritava test protsessidest.

AGENTSUS KUI *VIS VITALIS*

Inimkonna algusest peale on juureldud küsimuse üle, milles seisneb elu olemus. Vitalistid otsisid müstilist elujõudu ehk *vis vitalis*’t juba 18. sajandil. Seda on hiljem määratletud mitmesuguste praktiliste aspektide kaudu, nagu metabolism või replikatsioon. Võtame näiteks Dawkinsi iseka geeni või kas või Darwini evolutsiooni. Ülim eesmärk on paljuneda ja oma geene järglastele edasi anda. Nii Dawkinsi kui ka Watsoni ja Cricki² järgi on DNA järjestus see ehitusplaan, milles peituv elujõud teeb meist inimesed, hiirtest hiired ja vetikatest vetikad. Kui mõni seletus sobib seniste teadmiste ja arusaamadega nagu rusikas silmaauku, siis on inimkonnal lihtne seda uskuda. Nii sündiski modernne sün-

²James Watson ja Francis Crick tegid 1950. aastatel kindlaks DNA struktuuri ja said (koos Maurice Wilkinsiga) 1962. a selle eest Nobeli preemia. *Toim.*

tees,³ millele andis hoogu juurde kogu inimgenoomi järjestuse kindlakstegemine ja ülegenoomsete uuringute tegemise võimalused. Sellest hoolimata on praeguseks teada, et genoom ei ole see võlutolm, mis teeb meist agentsed organismid; see kõik ei ole nii lihtne.

Denis Noble (2024) on öelnud: geenid ei ole mitte elu ehitusplaan, vaid pigem materjal ehituspoes, mida agentne organism kasutab oma plaanide elluviimiseks. Samade eesmärkide saavutamiseks võib kasutada erinevaid kombinatsioone. See kõik sobib kokku Potteri ja Mitchelli sõnastatud agentsuse kriteeriumidega. Aga kui genoom ei määra kuju, mille organism peab võtma, vaid on lihtsalt materjal selle teokstegemiseks, siis mis on see, mis määrab, kes või mis me oleme?

Praegu käsitatakse selle miskina, mis suunab elava, dünaamilise organismi tekkimist, just agentsust, eesmärgipärasust. Aga agentsuse enda olemus ja päritolu pole veel kaugeltki selge. Mulle meeldib Philip Balli kirjeldus tema raamatus *Kuidas elu toimib*, kus ta ütleb, et metabolism ja paljunemine on väga olulised, kuid elu olemus ei seisne selles: suurem pilt — vorm ja kuju — tuleb rakkude omavahelisest kommunikatsioonist. Elu olemus tuleneb graatsilisest ja dünaamilisest tantsust põhjuse ja tagajärje vahel (Ball 2023).

AGENTSUSE KOHT MOLEKULAARBIOLOOGIAS

Kas arusaamine, et kõik pole nii masinlik ja lihtne, kui me eelmisel sajandil arvasime, lükkab ümber kõik selle, mida oleme varem teadnud? Kas molekulaarbioloogia peab uuesti nullist alustama? Loomulikult mitte. Mehhanismid, süsteemid, funktsioonid ja muu — see kõik töötab endiselt. DNast transkribeeritakse endiselt RNAd, selle põhjal pannakse endiselt kokku valgumolekule, mida pärast translatsiooni endiselt töödeldakse. Kõik protsessid on samad ja nende kirjeldused õiged, probleem on suuremas pil-

³Nõnda nimetatakse vahel sünteetilist evolutsiooniteooriat ehk needarvinismi, milles Charles Darwini loodusliku valiku teooria on ühendatud Gregor Mendeli geneetikateooriaga. *Toim.*

dis. Muutuma peab diskursus, mis on defineerinud elu põhjuslikuse geenide ja paljunemise kaudu. Me vajame raaminihet, mis võtaks kokku meie senised teadmised rakusisestest protsessidest ning kirjeldaks nende abil suuremat pilti, selle kõige põhjuslikust ja mõtet. Mehhanismid, mis on aluseks molekulaarbioloogia põhidogmale (DNA → RNA → valg), toimivad endiselt, kuid paljudes suundades — pigem võrgustiku kui lineaarse protsessina.

Agentsus ja mõtisklused selle üle annavad meile võimaluse esitada uusi küsimusi teema kohta, mida on juba peetud lahendatuks. Kas see on tohutu läbikukkumine molekulaarbioloogidele? Vastupidi, see on võimalus jätkata küsimuste esitamist ja vastuste otsimist aina edasi areneva tehnoloogia abil. Interdistsiplinaarsed arutelud, nagu seda on Potteri ja Mitchelli oma, hõlmavad suuremaid, erialaüleseid vaateid ja käsitusviise ning just sellistest koostööprojektidest sünnivad uuenduslikud ideed, mis suudavad kirjeldada suuremat pilti. Agentsuse mõiste annab meile võimaluse aru saada, et organismid erinevad nii mõneski mõttes masinatest. Elu ja selle olemus on keeruline kommunikatsiooniprotsess, millel on tähendus ainult organismides, nii nagu luule tekitab emotsioone (ja on selle kaudu väärtuslik) vaid kirjanikus ja lugejas, mitte niisama paberil seistes. Nõnda seisneb ka elu organismides ja nende omavahelises kommunikatsioonis, mitte ainult informatsioonis.

Kirjandus

- B a l l, Philip 2023. *How Life Works: A User's Guide to the New Biology*. London: Pan Macmillan.
- D a w k i n s, Richard 2014 (1976). *Isekaas geen*. Tlk Lauri Laanisto. Tallinn: Varrak
- D r e t s k e, Fred 1988. *Explaining Behavior: Reasons in a World of Causes*. Cambridge, MA: The MIT Press; <https://doi.org/10.7551/mitpress/2927.001.0001>
- N o b l e, Denis 2024. It's time to admit that genes are not the blueprint for life. — *Nature*, Vol. 626, No. 7998, pp. 254–255; <https://doi.org/10.1038/d41586-024-00327-x>

- O k a s h a, Samir 2018. *Agents and Goals in Evolution*. Oxford: Oxford University Press; <https://doi.org/10.1093/oso/9780198815082.001.0001>
- O k a s h a, Samir 2023. The concept of agent in biology: Motivations and meanings. — *Biological Theory*, Vol. 19, No. 1, pp. 6–10; <https://doi.org/10.1007/s13752-023-00439-z>
- P o t t e r, Henry D., Kevin J. M i t c h e l l 2022. Naturalising agent causation. — *Entropy*, Vol. 24, No. 4, art. 472; <https://doi.org/10.3390/e24040472>
- R o s s l e n b r o i c h, Bernd, Susanna K ü m m e l l, Benjamin B e m b é 2024. Agency as an inherent property of living organisms. — *Biological Theory*, Vol. 19, No. 4, pp. 224–236; <https://doi.org/10.1007/s13752-024-00471-7>
- W a d d i n g t o n, Conrad Hal 1945. The directiveness of organic activities. — *Nature*, Vol. 156, No. 3973, pp. 731–732; <https://doi.org/10.1038/156731a0>
- W a t s o n, Richard 2023. Agency, goal-directed behavior, and part-whole relationships in biological systems. — *Biological Theory*, Vol. 19, No. 1, pp. 22–36; <https://doi.org/10.1007/s13752-023-00447-z>

ANETTE HALLIK (2001) on lõpetanud Groningeni Ülikooli molekulaarbioloogina (2024); praegu Tartu Ülikooli molekulaar- ja rakubioloogia instituudi magistrant molekulaarsete bioteaduste alal.

VIVE TOLLI. Academic English Skiing Camp XX: 1965–1985.
(1985, söövitus)

TARTU, LUMED JA UNED

Ekaterina Velmezova

Linnake alati sulab
lihtsalt ja kõigi ees
kord ta vihmab ja tuulab
kord nagu rutukas mees
lonkab mu jalge all.

Kollane linnukeha —
Lõunakeskuse pall
kellel nii palju on teha

Talv justkui võtnud endale linna
tihased \
varblased — lendasid tänna ja sinna
leevik'sed /
vana herbaarium pakasest lõhenes
pisaratega elu mul põgenes
lumine torm nagu muutis mu saatust

See oli uni jõulusest Tartust

Taevas uus isuäratav kuu
talveliblikad kuuni
täispikk kodune Jõulupuu
valgest sirelist uni
ja kindad kätte — pakane pakkus

Tartu mu haavu lakkus

kinnituisanud väike Supilinn
lahti palmitud ajaniidid
vanad puumajad unes. nende spliin
kudus valgusest püramiidid

aga lund ikka sadas — siin kui sää!
kolmkend aastat ja veel seitse päeva
nagu veider ja võõras ja vaikne hää!
kelle armastus näeb vaeva.

aknaid ei ole — vaid tuul valges pilves
lumises vaikuses valguse salv
nii hea, et on veel maailmas
talv

lihtsalt talv — nii külm ja värske
põhjapärli taeva tilk
ei ole see uni mis lõpeb järsku
vaid igielav üle-aegade pilk

varsti oleme kõik lihtsalt lume all
kõige talvisem talv oma vaikuses
tantsib, mängib ja sööb — kas ikka tal
meid ei õnnestu võtta ses valguses?

Sinu silmades peegeldub valgenev ilm
lume lummus — mis veel on see?
kõik mis oli on kadunud maailm
lumme tuisanud elu ja tee

lumetargana tuleb tänane tund
millel' järgneb su helendav re-minoor
jälle näitab nii ilusat uut und
lumelillede vaikiv laulukoor

... ei märka, et meid enam ei ole

S. T.

Veebruar. Tartu on lund täis
aga kevad on ikkagi varsti käes
ja mõte sellest soojeneb
jää jõel vaikselt tumeneb

vaid valgusest — muusika, laul, sära! . .
jah, ainult unes, vaid lindude kära
teed sa pesa unisel kumal. . .

Elada, lihtsalt elada, jumal

EKATERINA VELMEZOVA (1973) on lõpetanud Moskva Ülikooli keeleteadlasena 1996. aastal, kaitsnud filosoofiadoktori kraadi 2000 (Venemaa TA), 2005 (Lausanne'i Ülikool) ja 2007 (Toulouse'i Ülikool, habilitatsioon). Töötanud teadurina Venemaa Teaduste Akadeemia slavistika instituudis Moskvast 1999–2007, a-st 2000 õpetab Lausanne'i Ülikoolis, sh slaavi keeleteaduse assistendina 2002–2010, seejärel dotsendina 2010–2015, a-st 2015 slavistika ja Ida-Euroopa keeleteaduse ajaloo ja epistemoloogia professor, Tartu Ülikooli maailma keelte ja kultuuride instituudi slavistika külalisprofessor a-st 2021; ühtlasi luuletaja ja tõlkija. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Eesti keel keeleteaduse “vabas diskussioonis” 1950. aastal” (2021, nr 3, lk 497–510), koos Kalevi Kulliga tehtud intervjuud “Teoreetilisest keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses: Kõnelus Haldur Õimuga” (2017, nr 2, lk 212–237) ja “Semiootikast ja vanasõnauuringuist: Kõnelus Arvo Krikmanniga” (2019, nr 5, lk 857–886), Irina Belobrovtseva raamatu *20 intervjuud 20 aastat hiljem* tutvustus (2025, nr 9, lk 1720–1724) ning joonistusi (2021, nr 5).

OBJEKTSEOSTE POEESIA ARMASTUSEST JA ARMASTAMISEGA SEOTUD KIMBATUSEST

Meelis Sütt

Kõige üldisemas tähenduses on objektseoste teooria psühhoanalüütiliste koolkondade ülene, pidevalt täienev arusaam sellest, kuidas varases eas kogetud suhted teiste oluliste inimestega (nn objektidega — tavaliselt lapse vanemad või teised esmased hooldajad) kujundavad inimese psüühikat. Juba imikueast alates osaks saav hoidmine, hool ja armastus, selle eripärad ja sellega seonduv frustratsioon talletub meelde sisemiste objektseostena, s.t püsivate, osalt teadvustamata mustritena, kuidas inimene tajub iseennast, oma keha, teisi inimesi ja suhteid üldisemalt. Psühhoanalüütilise suundumusega teraapias on võimalik sügavalt juurdunud või hilisemate meelegaavade mõjul moondunud mustreid avastada, uurida ja mõista, et leevendada psüühilisi vaevusi. Avastamise ja mõistmisega käib käsikäes meeleeelu kujundavate objektseoste areng ning armastamisvõime küpsemine.

Kõneledes objektseoste poeesiast, püüan visandada tundetõelisuse mitmetähenduslikkust (ambivalentsust) ja selle märkamisest tingitud kimbatusi. Ambivalentsus ja kimbatuse on psüühili-

Artikli aluseks on ettekanded Tallinna Ülikooli korraldatud konverentsil “Lapseootus ja lapse sünd: vaimse tervise väljakutsed ja võimalused pere toetamiseks” (31. oktoobril 2025) ning Eesti Akadeemilise Seksuoloogia Seltsi talveseminaril Arvo Pärdi Keskuses (6. detsembril 2025).

ses arengus ülemineku tähised — konstruktiivsed kriisid — ning väärivad seetõttu tähelepanu ja tegelemist. Sellest mööda vaatamise tagajärjeks võivad olla psüühika- ja/või käitumishäiretena kirjeldatavad eksistentsiaalsed kannatused, sisekaemuslik ja empaatiline lühinägelikkus, meeleelu vaesumine.

Psühhoanalüütilises käsitluses on inimese psüühiline areng elukestev separatsiooni- ja individuatsiooniprotsess. See tähendab, et sünni ja surma vahel toimub meie *psüühilises elus* hulk uuestisündi, eristumisi ja eraldumisi, terviklikkuse täiustumisi, teadlikke ja teadvustamata ümberkorraldusi, mille käigus me üha uuesti ja jälle saame iseendaks. Nõnda me jätkame, loome ja ajakohastame oma eneseteadmust (identiteeti). Elu käigus kogeme nii tahtlikke loobumisi kui ka survestatud kaotusi, mille tõttu oleme sunnitud eristama oma *mina* välistest sündmustest ja *Teisest*.¹ Siiski — miski ei kao meie meelest jäädavalt ega lõplikult, kui mitte arvestada pöördumatuid neuroloogilisi kahjustusi.

Püüan selles kirjatükis, mis on midagi essee ja teadusartikuli vahepealset, paotada vaadet psüühilisse ruumi, milles toimub “kahtluste pühitsemine”. Teisisõnu, kõigil, kes mingilgi moel tegelevad inimeste meeleilmaga, on oluline märgata ja arvestada lõtkudega sisemise ja välise tegelikkuse isikupärastes tajudes, nii teistel kui ka eneses. Keskendun kaksipidisuste ja kahevahelolekute kaalutlemise võimele armastuse kontekstis.

Sundvalikud ilmuvad ühel või teisel moel meie meelde kogu elu vältel ning nende viljakas läbitöötamine sõltub meele küpsusest, ja vastupidi, meele küpsemine sõltub kaksipidisuste läbitöötamisest ehk sellest, kas ja kuidas suudame ambivalentsetest tajudest midagi uut sünnitada või pühendume erinevuste vastandamisele, lahus hoidmisele, ebameeldivana tunduva väljatõrjumisele ning hävitamisele oma meelest ja/või elust. Pean silmas

¹*Teine* on mõiste, mis pärineb Jacques Lacani psühhoanalüütilisest mõtlemisest 1950. aastatel. *Teine* vastandub tajumusele, milles teine inimene on *enesega* enam-vähem sarnane. *Teine* on teatav sümboolne väli, milles teised inimesed on konstrueeritud eraldiolevana, oma ihade ja kõnelustega, kuid nendega on siiski võimalik suhestuda (PEP 2016).

pingsat kahevahelolekut, mida lihtsustatult võiks sõnastada suu-
navalikuna igapäevastes olukordades: kas kasvada või känguda.

Teatud mõttes võiksime inimmeelt võrrelda puuga, mis võr-
sub viljakasse pinnasesse poetatud seemnest ja sirutab kasvades
igasse ilmakaarde oma harusid, kandes viljaka jätkuvuse potent-
siaali. Järjepidevaks kasvamiseks ammutame elujõudu juurte kau-
du. Oluline on märgata, et nii nagu juured ei ole puu minevik, pole
ka täiskasvanu lapsepõlv ega hilisemad läbielamised või elukoge-
mused mitte minevik, vaid identiteedi koostisosad, millest armu-
ja vaimutoitu ning väge saab ammutada olevikuski.

Kahjuks võivad mõned varased läbielamised olla ka sellised,
mille me meelsasti unustaksime, soovides eitada nende olulisust
või koguni toimumist, ja seda kõike kujuteldava või tegeliku ar-
mastusväärsuse nimel.

Inimene võib väliselt öitseda, kuid olla sisemiselt salaja ma-
sendusse kärbunud või ärevusest laialilagunemise ja kokkuvarise-
mise äärel. Šoti psühhoanalüütiku W. Ronald D. Fairbairni (1952)
uuringute kohaselt tingib säärase lõhestatuse kõikehõlmav, äre-
vusest küllastunud ebakindlus, mis on lapsele osaks saanud liiga
varases eas. Fairbairn sõnastab inimlapse loomulikuks arenguks
vajalikud asjaolud lihtsalt:

- väikelaps tunneb, et ta on armastatud sellisena, nagu ta on;
- armastuse objekt on tema armastuse vastu võtnud ja heaks kiitnud.

Siin on kaks mõistet, mis vajavad selgitamist: *armastus* ja *objekt*.

Imikule piisab armastuse äratundmiseks subjektiivsete hea-
de ja halbade tunnete eristamisest, eelkõige kehaliste aistingute
kaudu. Selline esmane hea ja halva eristamine on ka subjektiivse
kõlbluse ehk õige ja vale, hea ja halva eristusvõime kujunemise
aluseks: hea ja õige on see, mis tekitab hea tunde. Halb ja vale on
mõistagi see keegi või miski, mis tekitab halva tunde.

Küpse armastuse tundmine ja äratundmine toimub enesetun-
netuse kaudu, mis lähtub võimest kaksipidisusi ja vastuolusid
oma meeles taluda. Teisisõnu, küpsema armastusvõime korral
oleme võimelised kedagi või midagi armastama ka siis, kui see

meile ebameeldivusi valmistab — sealhulgas iseennast. Eriti tugev ja püsiv võib meie armastus olla siis, kui oluline *objekt* end korduvalt (sümboolselt) hävitada lubab ja seejuures endiselt armastavaks jääb.

USA arengupsühholoog ja psühhoanalüütik Daniel Stern kirjeldab vajadust sümboliseerida ja sümboleid ümber mõtestada ligikaudu nõnda: juba keeleoskaja pisipõnn mängib toas ja märkab päikeselaiku põrandal. See sarnaneb ema küpsetatud pannkookidega nii väga, et laps laskub valgussooja pinda limpsima. Ema hüüatab: “Ära laku põrandat! See on ju tolmunne!” Mälestus ja tajud saavad ootamatult uue vaatenurga: päikeselaik, mis seni esindas niihästi kogetut kui ka igatsetut — *ema küpsetatud pannkooki* —, muundub hetkega võrdkujuks, mis seostub puuduse, vajaduse ja sõltuvusega, võib-olla ka häbi ja ärevuse, alanduse ja ebaõiglusega, ning mis vahest kõige olulisem, süütundega, et ta on oma teoga ema pahandanud, seades nõnda ohtu oma armastusväärsuse. Ohus on seega nii ema armastuse pälvimine kui ka iseenese ja oma armastuse väärtuslikkus. Võrdkuju on alati ambivalentne, sest esindab nii sümboliseeritavat kui ka selle puudumist (Stern 2010).

Kas võime oletada, et see näide illustreerib armastuse mitmepalgelisust, ärevaks tegevat kahtlust või pettumist oma armastuses — kui eeldame, et armastus tõepoolest käib ka kõhu kaudu? Kuigi olen veendunud, et armastust määratlevad ja kirjeldavad poeedid inimekogemusele lähedasemalt ja rohkem hinge minevalt kui teadlased ja terapeutid, usun siiski, et igaühe isiklik arusaam armastusest, aimus armu tajumise vastuolulisusest ja keerukusest, armastatud olemisest ja *Teise* armastamisest on siiski ülimuslik ükskõik millise mujalt tuleva määratluse suhtes. Ei pea olema poet, et armastada ja olla armastatud.

Objekti tähendus on psühhoanalüüsis sarnane eesti keele grammatilise mõistega *sihitis*. *Objekt* ehk *sihitis* on see, millele või kellele on tegevus, tähelepanu, mõtted, tunded — kogu motivatsioon suunatud või sihitud. Objekt vastandub *minale* ja on määratletud *mitteminana*.

Psühhoanalüütilises mõtlemises kasutatakse objekti mõistet mitmeti. Sellega viidatakse

- tegelikule, käegakatsutavale teisele inimesele või esemele, kes või mis eksisteerib välises reaalsuses, või
- teise isiku, eseme, tunde, tundmuse, mõtte, tegevuse vms psüühilisele esitusele või sellest/temast loodud kujutiste kogumile.

Käsitlen siin artiklis ka nn väliseid, tegelikke objekte eelkõige indiviidi siseilma loominguna välise ainese põhjal. See tundub olevat põhjendatud, sest meie aistingud ja tajud on nii psüühiliselt kui ka füsioloogiliselt mitmekordselt vahendatud veel enne, kui nad teadvustuvad (Arlow 1985).

Täiskasvanute psühhoanalüütiku ja psühhoterapeudina lähtun oma igapäevatoos siiski eelkõige psühhoanalüütilisest arengupsühholoogiast, püüdes nõnda koos patsientidega avastada ja mõista vastuolusid ja valu, millesse nad on varasest east alates oma elu jooksul korduvalt takerdunud ja millest nad edasipääsu otsivad — eeldatavalt nii edasipääsu kui ka ligipääsu armastatud-olemisele ja armastajaks-olemisele mitte üksnes siseilma igatsevates kujutlustes, vaid ka päris inimestega. Kõiges selles võivad olla segunenud killustunud mineviku- ja olevikuobjektid ning enese taju ja kujutlused.

Sisukas näide objektseoste juurdumisest armastusse on William Shakespeare'i 31. sonett:

*Su põues tuksub palju südameid,
mis minu teada olid viidud mulda,
seal elab arm, seal kuulen sõpru neid,
kes läinud olid sinna, kust ei tulda.
Kui palju püha leina pisaraid
suur, harras arm mu silmist lõivuks nõudnud
on surnutele, kes end peitsid vaid
ning sinus nüüd mu juurde taas on jõudnud!
Sa oled haud, kus elab maetud arm,
sest mälestised neist, kes armsad mulle,
on sinus koos, on sinu hurm ja sarm, —
mis kuulus paljudele, kõik sai sulle.*

*Ma oma armsaid sinus jälle näen
ning, olles sinu, nende omaks jään.*

(Shakespeare 1987: 37)

Ma ei kavatse neid värsse analüüsida, vaid kasutan näite-na kirjeldamaks armastust kui meeheilmas toimivate objektseoste ainulaadset motivatsiooni, inimese olemuslikku kavatsuslikkust ja pürgimust.

Me otsime armastatus ja armastuses ehk objektseostes tuttav-likkust ning leiame selle, kui oleme võimelised varasemaid ar-mumisi taas avastama või pigem isegi varasema alateadliku, ko-gemusliku või kujutlusliku ainese põhjal uuesti või uueks looma. Siin võivad muu hulgas tekkida kõhklused, kas me armastame teises teda ennast või seda, mida temasse projitseerime. On's ar-mastus tõeline või kujuteldav? Või hoopis, kas kujutlusteta ehk sümboliseerimiseta oleks üldse armastust, armastajaks saamise ja armastatud olemise võime teostumist? Need küsimused kutsuvad meid avastama eneses tõeotsingute magusa valu allikaid, mis on oma olemuselt pürgimine armastuse poole.

Inglise pediaater ja psühhoanalüütik Donald Winnicott kõne-leb psüühikas esinevast kontseptuaalsest siirderuumist (ingl *tran-sitional space*), milles segunevad kujutlused ja tegelikkus, möö-dunu ja olevik, mina ja mittemina (Winnicott 1975b). Teisisõnu, me oleme võimelised oma tundeid ja tundmusi tõepärasena ära tundma, tegelikkusega arvestades oma vajadusi rahuldama, teiste-ga adekvaatselt suhtlema, kui suudame füüsilisi ja psüühilisi im-pulsse sümboliseerida ja neid sümbolitena tõlgendada. Sel viisil saame luua oma meeles vastuolude vahel dialoogi, et mitte taan-dada kimbatusi oma tundeelus üksnes aistinguliste vastandus-tele õige-vale ja hea-halb. Nõnda realiseerub soodumus kasutada tunnete ja mõtete ambivalentsust kui potentsiaali, et liita erinevusi ühtsesse dünaamilisse struktuuri, ilma neis midagi alavääristama-ta, tühistamata või neid üksteiseks taandamata — päevast päeva ja ka pisiasjades, armastavalt ja kõlbeliselt (Sütt 2025).

ET KAHEST ARMATAJAST SAAKS ÜKS JA ÜHEST KAKS: HOIDMINE

Mitmesuguste kliiniliste teooriate ja võtete arengus on psühhooanalüüsis läbivalt pinnale jäänud Donald Winnicotti viljastavad mõisted ja kontseptsioonid väikelapse ja ema suhetest. Need kontseptsioonid võimaldavad kirjeldada ja mõista ka täiskasvanute hingeelu ning neis peituvaid vajadusi ja igatsusi. Kõige tuntum neist mõistetest on ilmselt *holding* ehk *hoidmine* (Winnicott 1975a).

Esmane hool pärast sünnitamist on üks esimesi emaarmastuse väljendusi ja inimlapse armastuskogemusi, millega seondub imetamine (toitmine) ja sel ajal sõlmuv vastastikune tundesügav side, mida mõlemad kogevad nii kehaliselt kui ka psüühiliselt. Ema isetu kohalolek loob armastava ümbruse imiku isikupärase konstitutsiooni ehk kehaehituse ja -talitluse põhilaadi avaldumiseks, sh potentsiaalsete psüühiliste arengusuundumuste esiletulekuks ning imiku eneseloomiseks subjektina, kes järk-järgult tunnistab oma aistinguid ja spontaanseid liigutusi iseenda osana (Winnicott 1975a: 303). Teisisõnu, ta tunneb end armastatuna just sellisena, nagu ta on ja iseennast tunnetab.

USA psühhooanalüütiku ja kirjaniku Thomas Ogdeni meelest kirjeldab Winnicotti *hoidmise* mõiste eelkõige olemist ja olemise suhet ajaga. See tähendab, et vastsündinu elu alguses hoiab ema alal oma lapse elusolemist, olemasolu järjepidevust. Hoidmine eeldab ema või mõne teise otsese hooldaja täielikku häälestumist vastsündinule (Ogden 2004).

Taandades oma subjektsuse ja häälestudes täielikult oma beebile ning tolle *olemise hoidmisele*, kaitseb ema teda nõnda inimeste loodud ajaliste liigenduste ja rütmidega seotud asjaolude eest, mis on imiku keha ja meele ühtsusele esialgu koormavad. Loomulikult vajab ema ka ise samasugust filtrit ja hoidmist, mida ta sümbioosisarnase samastumise ajal imikuga peaks saama oma lähedas(t)elt. Osutades jälle Winnicotti mõtetele: pole imikut emata ega ema-lapse ühendust isata ehk kolmanda osalise “vaateta”.

Kas võiksime sellise ema ja lapse ühinemise kohta öelda: väikelaps on armastusest ümbritsetud kõigis üksikasjades? Väidan, et võime ja isegi peame, et mitte vaadata mööda elukestvast armastuse otsingust ja selle äratundmise tähtsusest.

Hoituses ja hoituse igatsuses võime hõlpsasti ära tunda jooni, mis seostuvad eluterve nartsissismiga ja on eluliselt vajalikud enese leidmiseks ja hoidmiseks oma kogemuste keskmena mitmesuguste keerukate läbielamiste ja maailma pöörasuse tõlgendamises. Ka täiskasvanuna igatseme vahel oma hinge, vaimu ja enesehinnangu kosutamiseks *Teise* isetut pühendumist nii heas kui ka halvast. Teisisõnu, kui läheb hästi, oleme võimelised taanuma *kahekesi-üks-olemisse*.

KÜPSEMINE

Küpsemine tähendab, et imik hakkab järk-järgult sisemiselt omaks võtma ema hoiakuid ja toimetusi tema, s.t lapse *olemise hoidmisel*. Ühtlasi areneb nii ema kui ka beebi võime reguleerida oma meele tasakaalu tundeelu ja muude, väliste asjaolude muutlikkuses. Ema kohtub oma imikuea läbielamistega nüüd juba teiselt või ka kolmandalt positsioonilt. Ent kui mõtleme sünnitusjärgsele depressioonile või psühhoosile, siis võib selline kohutamine toimuda ka esimeselt positsioonilt, sest äsja sünnitanud ema psüühikas võivad mingil moel esile tulla tema enda läbitöötamata imikuea ärevused ja muud kannatused, mis teevad oma lapse vajadustele ja hoidmisele keskendumise keerukaks või koguni võimatuks.

Hoitusel põhineb ka juba täiskasvanueas meie võime uskuda ja loota, et oleme hoitud ja armastatud ning võimelised armastama ka keerukatel aegadel, kas või igapäevast elurütmi hoides, ärkveloleku ja une loomuliku vaheldamise vajadusi tunnetades ja taibates, toitumise, läheduse ja suguelulisi vajadusi valitsedes, samuti sisemise ja välise tegelikkuse valulistest vahekordades selgust luues.

Tunnete ja aistingute töötlemine mõtlemiskõlblikeks sümboliteks seostub teise olulise mõistega, Inglise psühhoanalüütiku

Wilfred R. Bioni ideega *tarist* ja *taritavast* (ingl *container* — *contained*; vt Sütt, Parktal 2017). *Tarimine* (*containing*) tähendab võimet igasuguseid, niihästi meeldivaid kui ka ebameeldivaid tundmusi, tundeid ja mõtteid mees hoida ning pühendada vajalikul määral aega nende läbitöötamisele. Selline meele töö toimub nii unes kui ka ärkvel olles ja selle tulemusel sünnivad ja saavad ilmsiks meie läbielamiste tähendused. Läbielamised muunduvad nõnda kogemusteks, mida saab oma identiteeti lõimida ja neist õppida. Hoidmine ja tarimine võimaldavad meil järjest keerukamat tundedünaamikat ja sellest sündivaid mõtteid taluda ja läbi töötada ning nõnda surmahirmu ja -soovi ning elujaatuse vahetkorda reguleerida.

Sellega oleme üldjoontes jõudnud olukorda, kus hoidva armastusega piisavalt ümbritsetuna on psüühilisest ja aistingulisest hajususest visandumas midagi sellist, mida võiks nimetada lapse *minaks*. Soome psühhoanalüütik Veikko Tähkä on oletanud, et väikelapse *mina* võib alguse saada hetkest, mil ta esimest korda tunneb, et on teinud midagi säärast, mis pakub naudingut ja rahulolu, leevendades ebamugavust ja pinget (Tähkä 1993: 34). Tähkä kirjeldab tõenäosust, et elu esimesel poolaastal kogetavad füsioloogilise pinge ja ebamugavuse seisundid, mis ei leia leevendust ega rahuldust ei vahetult ega fantaseerides (hallutsineerides), võivad jääda pelgalt füsioloogilisteks kogemusteks. Mentaalsete representatsioonide (sümbolite) asemel võivad välja kujuneda füsioloogilised tingitud refleksid, mis aitavad vältida organismi korduvaid ja kestvaid stressiseisundeid. Nõnda luuakse alus psühhosomaatilistele vaevustele (Tähkä 1993: 21).

Fairbairni uurimustele toetudes võime lisada, et nõnda luuakse alus ka meele lõhestumisele ja võimendatakse meele tegevuse pööratust enesesse, mis mingil määral sisaldub igapäevase loomulikus privaatsuses, äärmuslikul moel aga skisoidsuses ehk psüühilises lõhestatuses.

Tegeliku objekti eemaloleku või psüühilise kättesaamatuse korral otsib ja loob väikelaps kujuteldavaid rahuldusvõimalusi fantaasiamaailmas, mis hilisemas elus võidakse kujundada nii üksikasjalikult täiuslikuks, et välismaailma ja tegelike objektide pakutav ei suuda võistelda siseilma isikupärase healoomulise täius-

likkuse või hoopis kurjusega. Oluline on märgata, et seejuures pole sihiks üksnes turvalisus, mõnu ja rahuldus, vaid *välise objekti asendamine sisemise objektiga (representatsiooniga)*, ilma et neid teineteisest eristataks.

ARMASTUSEST LÄHTUV OBJEKTSEOSTE KÄSITLUS

Ronald Fairbairni (1952) käsitlus skisoidsusest pakub meile üpris üksikasjaliku kirjelduse, kuidas ja milliseks võib kujuneda inimese siseilm ja suhted välisilma objektidega, kui neilt järjepidevalt ei tule reaktsiooni, mis kinnitaks, et laps on vanemate poolt armastatud just sellisena, nagu ta ise end näeb ja tajub, ning et tema objekti-armastus on vastu võetud.

Fairbairni meelest on armastus *sügav psüühiline vajadus olla seotud teise inimesega*, mitte üksnes mingite vajaduste rahuldatus väljendus. Ta määratleb armastust kui inimese *iha* ja *võimet* luua ning hoida tähenduslikke, turvalisi ja hoolivaid suhteid. Ka nn patoloogiline armastus (nt ennast või teist hävitav sõltuvus või eneseohverdus), mis lähtub sisemistest objektseostest, võib olla subjekti mõistes siiski armastus, sest rahuldab seotusevajadust ja annab kinnituse, et *Teise* jaoks ollakse tähenduslik — nii traagiline ja väär, kui see kõrvaltvaatajale ka tunduda võib.

Fairbairn keskendub oma objektseoste teoorias armastusele ja armastamisele. Siin on mõned tema põhilised väited, mida võime hõlpsasti ära tunda ka Shakespeare'i 31. sonetis. Fairbairn — nagu ka paljud tänapäeva psühhoanalüütikud-teadlased, nt Daniel Stern (2010), Peter Fonagy (2002) jpt — on seisukohal, et inimese on sünnist saati suhetele orienteeritud olend.² Armastus selle ideaalses vormis tuleneb tajumusest, et objektiga ollakse vastastikkku ehedalt seotud.

Veel kord, mõnu ja rahuldus ei ole eesmärgid omaette, vaid pigem suunaviidad objekti juurde, kinnitus tähenduslikust seotusest tema või sellega.

²Vrd ka Jaak Panksepa ja Lucy Biveni "otsingu"-süsteemi (2022: 187–200).

Fairbairni sõnul areneb inimese psüühika sisemiste objektseoste kaudu: need on *representatsioonid ehk mälupildid, kujutlused ja tunded olulistest inimestest ja nendega kogetud suhetest, teadvustamata samastumine nendega*. Armastus kujuneb vastuse-na sellele, kuidas last on armastatud ja kuidas ta on kogenud armastust varastes suhetes esmaste objektidega. Objektseosed on armastuse siht ja alus. Võime näiteks mõelda, kuivõrd holokausti peakorraldaja Adolf Eichmanni “banaalselt kurjade” (Arendt 2023) motiivide aluseks võis olla soov pälvida objekt-Hitleri armastust.

Fairbairn väidab, et inimesed püüavad kogu elu leida või taastada täiuslikku objekti: armastavat, hoolivat ja kättesaadavat inimest. Kui lapsel puudub tegelik kogemus turvalisest armastusest, võib ta selle asemel luua sisemiselt idealiseeritud objekti, mida ta seejärel otsib kõigis partnerites ja suhetes. Seda tabamata püüab ta leida rahuldust omaloodud fantaasiamaaailmast, milles ta varasematele kogemustele tuginedes vastandab n-ö hea ja halva objekti.

Ambivalentsuse talumatusest tingitud kimbatuses, ärevas ja piinavas *üksilduses* pole inimene kunagi sisemiselt üksi, isegi kui talle nii võib tunduda. Pigem on ta oma siseilmas meeleheitel, sest tunneb end seal kaitsetuna oma halbade (sisemiste) objektide mõnituste, süüdistuste, häbistuste ja hülgamise ehk armastusekaotuse ees, millega seostub surmast hirmsam mentaalse lagunemise ärevus. Inimesed, kes on kasvanud üles armastusepuuduses või väärkohtlemises, võivad hakata samastuma halbade objektidega (nt seksuaalselt kuritarvitava vanemaga) ja neid meeles hoidma, ilma et nad seda samastumist tunnistaksid.

See võib hilisemates armastuseotsingutes viia korduvate kannatusteni: inimene otsib lähedust, kuid tõmbub samal ajal tagasi, sest kardab taas haiget saada. Või otsib alateadlikult suhteid, milles teda ära kasutatakse, leides nõnda vastuolulist kinnitust armastatud olemisele, selle võimatusele vms.

ASTUOLUDE LAHINGUVÄLI ARMASTUSE EMBUSES

Objektseoste arengus toimub psüühiline küpsemine, milles indiviid järgib loomupäraselt tunni loobuda lapselikust (mitte lapsikust!) objektisõltuvusest ja asendada see järk-järgult küpse sõltuvusega. Lihtsustatult öeldes, vajadusi rahuldavast või mitterahuldavast esmasest objektist ehk emast luuakse täiustatud versioone, kellest ükski pole enam oma mina pikendus ega täiendus, otse kui mõni kontrollile alluv kehaosa või -eritis, vaid isikupärase motiividega eraldiseisev isik, *Teine*. Siia lisandub ema armusuhte märkamine isaga, õdede-vendadega või tööde-tegemistega jm.

Psüühiline kasvamine ja küpsemine kulgeb läbi vastuolude. Konflikt väljendub kahevahelolekus: kas järgida arengulist tunni kasvada *küpse* sõltuvuse suunas objekti suhtes, milles too on tunnustatud iseseisvana, või alluda regressiivsetele ajedele ning mitte loobuda lapselikust objektisõltuvusest ja sellele vastavast objektseoste konstellatsioonist.

Emotsionaalne vastuolu avaldub dilemmas “armastada või mitte armastada”. See on lõhestunud meelelaadi aluseks olev konflikt. Separatsiooni-individuatsiooni edenedes muundub selline kimbatus sümboolseks valikuks, kas “armastada või vihata”. Depressiivsusele kalduva inimese suurim probleem on see, kuidas armastada nii, et sellega ei kaasneks vihkamisest tingitud hävitust. Enesesse sulgumist eelistava inimese põhiline probleem on, kuidas armastada nii, et sellega ei kaasneks armastusest või selle ihalusest tingitud hävitust (Fairbairn 1952). Ilmselt võime mõlemat dilemmat aeg-ajalt märgata igapähe.

KOKKUVÖTTEKS JA EDASIMÖTLEMISEKS

Lapse suurim vajadus on saada vanematelt kinnitus, et nad armastavad teda kogu südamest ja samal ajal naudid ka tema armastust. Kui selline kinnitus antakse piisavalt veenvalt ja laps on võimeline seda nõnda ka tajuma (Ogden 2010), võib ta turvaliselt toetuda oma tegelikele objektidele ning suudab järk-järgult, talutavate kahtluste hinnaga algelisest sõltuvusest loobuda. Nõnda on

tee vaba psüühilisele kasvule separatsiooni-individuatsiooni elukestvas protsessis. Peamiseks ajendiks ei ole mitte enam püüd luua ja tunda seost objektidega vajaduste rahuldamiseks, vaid järjest enam lähtutakse elu hoidvatest ja jätkavatest kõlbelis-eetilistest väärtustest. Arengu käigus õpitakse ennast salgamata juhinduma igauhe väärikust hindavast vastastikusest sõltuvusest.

Armastusekinnituse püsiva puudumise korral on suhe oma objekti(de)ga sisustatud nii talumatu eraldumisärevusega, et laps ei suuda varase sõltuvuse hoiakutest loobuda, sest see oleks samaväärne igasuguse elulootuse kaotamisega.

Fairbairn väidab, et lapse suurimaks traumaks on pettumine oma soovis olla armastatud ainulaadsena. Lootus, et tema armastus võiks üldse kellelegi vastuvõetav olla, saab niiviisi sügavalt haavatud. Sügav ja püsiv meelehaav survestab last või noorukit (tagasi) pöörduma piiratud rahulduse vormide juurde ja neisse kinnistuma, selleks et püüda nõnda asendusrahuldusega heastada oma ebaõnnestunud katseid luua emotsionaalseid suhteid tegelike inimobjektidega. Põhimõtteliselt esindavadki mitmesugused (sunduslikud) asendusrahuldused suhteid sisemiste objektidega, mille juurde inimene tunneb end olevat sunnitud taanduma, kui tal puudub rahuldav suhe välismaailma objektidega ja võime seda luua — või siis sunnib ta ennast või *Teist* muutuma ebaloomlikuks.

Kahevahelolekute meeles *hoidmist*, talumist ja *tarimist* iseloomustab Hamleti monoloog “Olla või mitte olla?”. Lembit Petersoni tõlgenduses on see ehe näide arutlemisest elutähtsa dilemma üle: peategelane vaeb, milline valik oleks *õilsam* ehk *ülimuslikest väärtustest* lähtuv (Peterson 2023). Peterson leiab, et Hamleti kimbatus ei seisne mitte valikus olemise ja mitteolemise vahel, vaid kõneleb väärtuste vaagimisest kristliku moraali ja eetika valguses. Lisaksin, et tänu piisavale võimele olemist hoida saab valikute vaagimine ehk tarimine üldse võimalikuks.

Hamleti tundetöelist arutlust võiks tõlgendada ka sümboolsena: kas eneses midagi surmata, taandudes unenäolisse enese ja elutunnetusse, tagasi väikelapselikku objektseoste hallutsinatoorsesse maailma, või püüda endiselt pista rinda elu pöörasuste,

suhete reetliku mitmekesisuse ja vastuoludega? Teisisõnu, kuidas taluda enese tervemõistuslikkust, kui tõde otsides paljastub ahvatlevalt võimalus mürgitada meelt valede ja näilisusega? Kuidas seejuures kasvada niihästi üllaks kui ka alandlikuks *armastajaks* ning *armastatuks* ülimate väärtuste valguses?

*Olla või mitte olla — see on küsimus.
Mis oleks üllam — vaimus taluda
kõik nooled, mida vali saatust paiskab,
või, tõstes relvad hädamere vastu,
vaev lõpetada? Surra, magada —
muud midagi, sest nõnda uinudes
kaoks hingepiini ja kõik need tuhat häiret,
mis meie liha pärrib looduselt.
See oleks lõpetus, mis hardasti
on ihaldatav: surra, magada!
Jah, magada . . . Võib olla undki näha?
Siin ongi konks. Sest see, mis unenäod
meil võivad tulla selles surmaunes,
kui maise möllu puntrast pääseme, —
see paneb kõhklema; siin peitub põhjus,
miks viletsusel iga on nii pikk
[---]
Nii kaalutlus teeb pelgureiks meid kõiki
ja südiduse loomulikust jumest
saab nukra mõtte põdur kahvatus
ning lennukad ja tähtsad ettevõtted
teelt targutuste tõttu kalduvad
ja kaotavad teo nime.*

(Shakespeare 2019: 106–107)

Kirjandus

- Arendt, Hannah 2023. *Eichmann Jeruusalemmas: Reportaaž kurjuse banaalsusest*. Tlk Eda Ahi. Tallinn: Postimees Kirjastus
- Arnold, Jacob A. 1985. The concept of psychic reality and related problems. — *Journal of the American Psychoanalytic Association*, Vol. 33, No. 3, pp. 521–535

- Fairbairn, William Ronald Dodds 1952. *Psychoanalytic Studies of the Personality*. London: Routledge & Kegan Paul
- Fonagy, Peter 2002. *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self*. New York: Other Press
- Ogden, Thomas H. 2004. On holding and containing, being and dreaming. — *International Journal of Psycho-Analysis*, Vol. 85, No. 6, pp. 1349–1364
- Ogden, Thomas H. 2010. Why read Fairbairn? — *International Journal of Psycho-Analysis*, Vol. 91, No. 1, pp. 101–118
- Panksepp, Jaak, Lucy Biven 2022. *Vaimu arheoloogia: Inimemotsioonide neuroevolutsiooniline algupära*. Tlk Krista Kallis. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- PEP 2016 = Psychoanalytic Electronic Publishing. Consolidated Psychoanalytic Glossary 69:i. <https://pep-web.org/browse/document/ZBK.069.0000A>
- Peterson, Lembit 2023. Hamleti ilmutus. — *Postimees*, 23.09
- Shakespeare, William 1987. *Sonetid*. Tlk Harald Rajamets. Tallinn: Eesti Raamat
- Shakespeare, William 2019. *Hamlet*. Tlk Georg Meri. Tallinn: Hea lugu
- Stern, Daniel N. 2010. *Beebi päevik*. Tlk Tõnu Ülemaante. Tallinn: Cum Grano
- Sütt, Meelis 2025. Mehelikkus kujuneb toimetulekus kaotustega. — *Postimees*, 6.06
- Sütt, Meelis, Ants Parktal 2017. Eestistades Bioni: Wilfred R. Bioni metapsühholoogiline käsitlus mõtlemisest. — *Akadeemia*, nr 2, lk 281–301; nr 3, lk 524–549
- Tähk, Veikko 1993. *Mind and Its Treatment: A Psychoanalytic Approach*. Madison: International Universities Press
- Winnicott, Donald W. 1975a (1956). Primary maternal preoccupation. — *Through Paediatrics to Psycho-Analysis: Collected Papers*. London — New York: Routledge, pp. 300–305
- Winnicott, Donald W. 1975b (1951). Transitional objects and transitional phenomena. — *Through Paediatrics to Psycho-Analysis: Collected Papers*. London — New York: Routledge, pp. 229–242

MEELIS SÜTT (1966) on lõpetanud 1999. aastal Tallinna Pedagoogikaülikooli psühholoogia erialal ning täiendanud end Soomes sek-

suaalnõustamise (Helsingi rakenduskõrgkool Stadia) ja seksuaalteraapia valdkonnas (MetodiTeam OY). Läbinud süsteemse pereteraapia põhikoolituse (Perekonnastuudio ABX), psühhoanalüütilise psühhoteeraapia koolituse (Eesti Psühhoanalüütiline Selts) ja psühhoanalüüsi koolituse (Eesti-Läti Psühhoanalüütiline Ühing). On Rahvusvahelise Psühhoanalüütilise Assotsiatsiooni (IPA — International Psychoanalytical Assotiation) liige. Töötanud Tallinna Psühhiaatriaiglas ja Seksuaaltervise Kliinikus. Alates 1999. aastast tegutseb psühhoterapeudina erapraksises. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Mõtisklusi psühhoanalüüsi eestindamisest” (2015, nr 7, lk 1236–1255; koos Ants Parktaliga), “Eestistades Bioni: Wilfred R. Bioni metapsühholoogiline käsitus mõtlemisest” (2017, nr 2, lk 281–300; nr 3, lk 524–549; koos Ants Parktaliga) ja “Psüühilistest asjaoludest tingitud suguelundite valulikkus naistel: Psühhoanalüütiline vaade keha ja meele terviklikkuse lähtekohast” (2023, nr 9, lk 1679–1697).

VIVE TOLLI. Academic English Club XXX. Honours. (1992)

AKADEEMILINE INGLISE KLUBI 1961–1995 — OMAPÄRANE NÄHTUS EESTI TEADUS- JA KULTUURIELUS

*Jüri Engelbrecht, Helle Lippmaa,
Toomas Tiivel*

Inimestel on juba ammu ajast kombeks ühineda seltsingutesse. Nimetatakse neid kooslusi mitut moodi — klubideks, ühinguteks, seltsideks, vennaskondadeks, organisatsioonideks, korporatsioonideks, parteideks jne. Need ei ole omavahel rangelt eristatavad. Ka on tohutu erinevus selles, kas selline kooslus on püsiva eesmärgi ja liikmeskonnaga, ruumidega (asukohaga), põhikirjaga, juhtidega, rahastusega jne. Kodanikuühiskonnas on selline seltsingulisus ja eri tüüpi seltsingute põimumine ja osaline kattumine Harry Ecksteini järgi (1990) üheks demokraatliku riigi püsimise tagatiseks.

Klubi nimetust kasutatakse järjest rohkem, mõeldes seejuures vägagi erinevaid asju, samas oli neil varem ja on siiani üsna palju ühist. Enamasti tähendab klubi nii kindlaid ruume kui ka mingit sõpruskonda või mõttekaaslast, keda ühendavad liikmetele olulised asjad — huvid, põhimõtted, päritolu, haridus. Klubi liikmed naudivad üksteise seltskonda ning järgivad teatud traditsioone ja reegleid.

Klubid on alati mõjutatud kohast ja ajast, kus ja millal nad tekkisid, kes sinna on kuulunud ja mis on olnud kooskäimise mõ-

Vaata ka Vive Tolli illustratsioone käesolevas numbris.

te. Klubi elujõulisust näitab kindlasti see, kui kaua ja edukalt ta on tegutsenud.

Allpool tulebki juttu ühest omapärasest klubist, mis tekkis Eesti NSVs ja tegutses üle kolme aastakümne, olles kindlasti siinmail omasugustest üks pikemaalisi.

KLUBIDE AJALOOST

Samas: mis on ikkagi klubi? Kuidas klubid tekkisid ja miks?

Kuigi klubisarnaseid moodustisi mainib oma kirjutistes ja kõnendes juba kreeklane Solon (640–635 – u 559 eKr), siis klassikalises mõistes tekkisid esimesed klubid Londonis 18. sajandil. Need olid eraklubid ja nende liikmeks olid siis vaid jõukad ja edukad mehed. See oli ka igati mõistetav: kujundas ju London paljusi tolle aja moodi ja kombeid. Klubides on ikka olnud midagi väga inglaslikku. Edaspidi jälgendati neid kõigepealt üle kogu Briti impeeriumi ja hiljem ka mujal.

Enamasti kuulus klubi juurde võimalus einetada, seal oli baar, raamatukogu, tihti piljardiruum ning ka ruumid, kus sai seltskondlikult aega veeta. Seega oli klubi koht, kus võis tunda ennast hästi, kohata sõpru, sõlmida tutvusi ja tegelda ühist huvi pakkuvate harrastustega. Klubi oli tavaliselt kinnine, kuid liikmed said sinna omal vastutusel ka külalisi tuua. Maksis see kõik enamasti üsna palju. Aga ka see käis asja juurde.

Milleks olid klubid? See oli äärmiselt vajalik n-ö paralleelmaailm, kus olid omad reeglid, millest võis muidugi ka villand saada. Mingis mõttes asendasid klubid kodu, neis oli palju sarnasust, kuid klubis aeti omi asju oma reeglite alusel. Tekkisid need ajal, mil ühiskonnas hinnati kõige kõrgemalt just kodu, perekonda ja kodust majapidamist, kuid laiemate huvidega inimestel jäi sellest väheks.

Algas see kõik Londoni West Endist, ja St. Jamesi tänava ümbrust hakati nimetama *Clubland'*iks. 18. sajandil oli Londonis palju tol ajal populaarseid kohvimaju, millest osa muutus kinnisteks klubideks. 19. sajand oli selliste klubide hiilgeaeg. Siis oli Londonis üle 400 klubi.

Väidetavalt kasutati sõna *clubbe* esimest korda 1659. aastal, tähistamaks mõnda tolleaegses kõrtsis tekkinud vennaskonda.

Tegelikult on klubimaailm kitsamas mõttes üsna intiimne. Seal on inimesed, kes tunnevad üksteist, seega tuttavad näod, ja tuttav jutt, mis klubi piires levib kiiresti.

Kindlaid reegleid, mille alusel klubid uusi liikmeid valisid, ei olnud ja klubid ka ei soovinud neid. Valisid enamasti komiteed, oma tavade ja sisetunde alusel; loomulikult võeti arvesse soovitusi ning väga palju arvestati kandidaadi senist tegevust ja kombeid. Valikuga kaasnes loomulikult nende vastutus, kes soovitasid ja kes valisid.

Kuulus Briti entsüklopedist Samuel Johnson (1709–1784) võttis kasutusele mõiste *unclubbable*, mis tähendas inimese klubikõlbmatust hoolimata positsioonist, jõukusest ja haridusest — kui ikka mehe iseloom on vilets, siis ta klubisse ei sobi.

Klubide tavades on sageli n-ö veidrusi, mida vahelduva edu ka järgitakse. Need võivad kõrvalseisjatele sageli arusaamatud olla.

Samas on see erakordselt huvitav, nostalgiline, salapärane ja võluv maailm oma legendide ja annaalidega. Üks kirjutamata reegel oli, et kõike ei panda kirja. Kes teab, see teab, kes mõistab, see mõistab, ja kes hindab, see hindab. Klubielu pole kunagi olnud ega ole ka praegu avalik.

Klubidel olid oma naljad (Conran 1990; Tiivel 2021).

Seltsiliikumise kui kodanikuühiskonna vormija ajalugu on Eestis parajalt rikkalik ja mitmekesine. Kenasti ja põhjalikult on sellest kirjutanud ajaloolane Ea Jansen. Ka meie akadeemiliste seltside ajalugu, millel on palju klubilikke jooni, on aukartustäratav. Paljuski tänu nendele on meie riik, ühiskond, haridus ja kultuur just sellised, nagu nad on. Samas tegutsevad klubid ju praegugi, igaüks omanäoline (Jansen 1993; Rosenberg 2016).

Ehk olid ja on meil kõige sarnasemad kunagiste Londoni klubidega Tartu Ülikooli tudengite seltsid ja korporatsioonid, millest paljud on järjepidevalt tegutsenud üle saja aasta, hoolimata sõdadest ja muidu keerukatest aegadest, ja mida iseseisvuse taasta-

nud Eestis on edukalt taastatud. Selle üle on loomulikult väga hea meel (Hiio 2007; Piirimäe, Burget 2012).

Kõik need kannavad endas äärmiselt vajalikku kombestikku, vaimsust ja kultuuri.

AKADEEMILINE INGLISE KLUBI

Akadeemilise Inglise Klubi alguseks võib pidada Tartu Riiklikus Ülikoolis 1949. aastal inglise filoloogi hariduse saanud Irene Tiiveli tööleasumist 1960. aastatel Eesti NSV Teaduste Akadeemiasse Tallinnas Kohtu tn 6, kus ta õpetas noori, oma teaduskraade taotlemaid teadlasi. Kuna toonastes oludes ei olnud inglise keele praktika Eestis võimalik, otsisid mitmed kursuse läbi teinud võimalust jätkata inglise keele omandamist ja harjutamist. Klubi algusel ja edasisel tegevusel oli toonaste aastate pitser, selle eripäraks oli vahest see, et klubi tegevus toimus ainult inglise keeles.

Irene Tiivel meenutab (2022: 52–56):

Ma nimelt ei tunnista omaette harjutuste tegemist. Kui tekib viiga ja seda kohe ei parandata, järgmine kord on 50 : 50 — kumb on õige? Ja mida edasi, seda hullem. Õppida tuleb ainult õigetest asjadest, mitte vigadest.

Selle peale ütles kalateadlane Evald Ojaveer, kes tegi selle kursuse läbi, et ma ei saa ometi teda nüüd omandatud keelega sinna paika jätta. Kas ma ei saaks midagi välja mõelda? Mõtlesin nädal aega. Pakkusin, et peame nõu Akadeemia viitsepresident prof. Arnold Humalaga, kes oli aspirantide eksamikomisjoni liige ja üldse keelelembeline inimene, kas me ei saaks moodustada midagi klubi taolist, kus kõnekeeleks oleks inglise keel.

Prof. Humal oli rõõmsalt nõus, kui me ainult ei nimetaks seda “klubiks”. Vähemalt ametlikult peaks see olema õpperühm. Ta lubas ise osta tasside komplekti tee või kohvi joomiseks ja lubas pidada avakõne, kus toonitaks, et see kõik on mängult, et diskussioone ega üldse sõnavõtte ei tohi võtta tõsiselt, sest miski ei pruugi vastata tõele.

Oli vaja kedagi, kes julgeks president olla. Igati sobis onkoloog prof. **Paul (Pavel) Bogovski**, kes oli ka nõus. Liikmeteks said Teaduste Akadeemia tuttavad, kümmekond inimest, kelle kohta oli teada, et nad olid vähemalt passiivsed inglise keele oskajad.

Kokkusaamise kohaks sai Akadeemia presidendi kabinet Kohtu tänav 6 majas. Esimesel aastal toimus see üks kord nädalas neljapäeviti kella kuuest. [Kõik see toimus aastavahetusel 1961/1962, mis ongi AEC algus.]

Minu osa oli olla elavaks sõnastikuks. Vead panin kirja ja pistsin kõnelejale tasku pärast esinemist, et mitte teda teiste ees solvata. Järgmine kord seletasin neid vigu, kui oli ununenud, kes neid üldse tegi. Nii see kestis rõõmsalt ühe aasta. Joodi kohvi (mitte teed!), valmistati võileibu, sest mõned inimesed tulid otse töölt, tähistati vastastikku sünnipäevi ja kui keegi juhtus komandeeringus olema, võttis ta tavaliselt kaugekõne klubirahva tervituseks.

Järgmisel aastal olukord mõnevõrra muutus — koliti minu õpetuppa, mis oli nüüd all-linnas, Lenini pst 10 Teaduste Akadeemia raamatukogu majas kolmandal korrusel. Prof. Humal oli pensionile läinud ja “klubi” otsustas kohtuda üks kord kahe nädala jooksul. Ning mitte enam ei tehtud võileibu, vaid mina töin küpsiseid. Hiljem sai muuta seegi peenteks kuivatatud rukkileiva kuivikuteks — *rye rusks*. Iga liige maksis ainult oma osamaksu nii kohvi kui ka kutsekaardi eest, kus oli märgitud järjekordse ettekandja nimi ja mida saatis meie armas sekretär “Secretary General” ajaloolane demograaf Heldur Palli.

Akadeemiline Inglise Klubi — AEC — käis koos oktoobrist maikuuni kaks korda kuus. Klubi liikmeid oli nüüd rohkem, kuni 26 inimest. Valiti peasekretär, kelleks sai ajaloolane-demograaf Heldur Palli, Ea Janseni abikaasa. Ta saatis meeldetuletuseks kutsekaardid kõigile, kus oli ka mainitud järjekordne ettekandja nimi ja ettekande teema. Mina tegin kohvi ja töin alguses küpsised, hiljem aga kuivatatud küpsisekujulisi õhukesti rukkileibu, millest sai uhke traditsioon.

Selles klubis käis ka külalisi välismaalt. Esimene oli vist noor geoloog Inglismaalt David Bruton, kelle eriala olid trilobiidid. [---]

Hiljem käis Akadeemias mitmeid välismaalasi, ma kõikide nimesid ei mäleta. Mäletan muidugi Oxfordi professorit Robert Auty’*d*, keda külastasin ka ise Oxfordis käies tema töö- ja elutoas Brasenous Colledge’*is*.

Meil klubis käis külalisena dr. Peet Tüll Rootsist koos abikaasaga ja professor Rein Taagepera, kes rääkis oma elust. Kah ikka inglise keeles muidugi. Professor Austerlitz New Yorgist pidas meile loengu võrdlevalt ameerika ja briti inglise keelest. Professor Robert Harms käis meil koos tütreaga, kes küsis, kas meil rahvantsude tantsimisega saab kah raha teenida. Prof. Harms oli pärit

Texasest ja hiljem püüdis ta meie suusalaagri meetodit kasutada ka oma õpilaste puhul.

Ja selline olukord kestis üle 50 aasta. Inimesed tulid ja läksid, aga "Klubi" õitses ja õilmitses.

Esialgsetele klubilastele, kelleks olid peale juba mainitud Evald Ojaveere, Heldur Palli, Ea Janseni, Paul Bogovski ja Arnold Humala ka Hillar Aben, Harald Haberman, Mare Valdsöö, Nikolai Alumäe, Aleksandra Alumäe, hiljem lisandusid ka Livia Murdmaa, Boris Tamm ja Mark Sinisoo ning mitmed teised.

Helle Lippmaa meenutab:

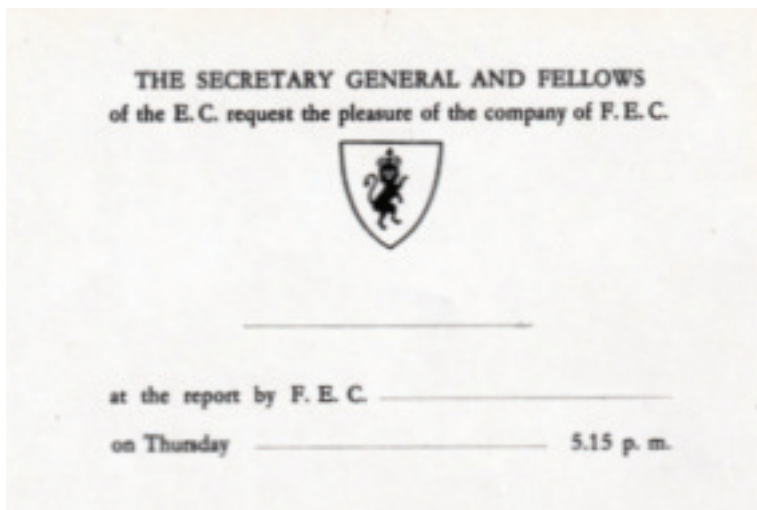
Selline saareke oli ka täiesti seaduslikult ENSV Teaduste Akadeemia juhtkonna nõusolekul Mrs Irene Tiiveli asutatud inglise keele klubi (E. C., hiljem AEC). See oli ainulaadne klubi selles mõttes, et liikmeskond oli erialade poolest väga rikkalik täppis- teadlastest kunstnike ja filmitegijateni, ihtuoloogidest rahvastiku- teadlasteni jne. Saamisloost on Mrs Tiiveli oma mälestusteraama- tus piisavalt juttu. Kõigi eesmärk oli eelkõige inglise keele prak- tiseerimine ja lihvimine. Ettekanded pidid olema tõeliselt popu- laarteaduslikud, nii et kõik ka keerulistest asjadest aru või vähe- malt ettekujutuse said. Ja eeldus oli ka, et jutt pidi huvitav olema ja et võimalikult vähe loetaks midagi otse paberilt maha. Ena- mikult nõudis see suurt tööd. Kuna põhiline õppefaas oli arute- lu kuuldud teemal ja küsimuste esitamine, muutus meie keel va- bas vestluses tõesti palju paremaks. Rääkimata nende arengust, kes hakkasid osa võtma ka inglise keele suusalaagritest. Seejuu- res ei tulnud kellelegi mõttesegi hakata imestama võõra eriala esindaja teadmiste puudulikkuse üle kõnealuses valdkonnas, nagu C. P. Snow seda oma kahe lõhenenud kultuuri nähtust käsitledes kirjeldas ja lootis, et nende kahe vahele suudetaks sild ehitada. Meie klubi oligi ju sellise silla näide. Meie ei käinud ju koos mit- te ainult keelehuvist, vaid ka harituse rikastamiseks ja igatahes üksteise meeldiva seltskonna nautimiseks, muu hulgas naljatle- miseks ja naermiseks, mis oli vabastav ja pakkus suurt rahuldust. Selle võimaluse tagasid tõepoolest Irene Tiiveli eeltöö liikmekan- didaatide valikul ja liikmeks valiku karmus (ühegi vastuhääleta pärast katseaega). Aastate jooksul oli väga palju väga huvitavaid ettekandeid. Esile tahan aga tõsta Heldur Palli äärmiselt detaili- rikast, väga hirmutavat ettekannet, mis meid väga mõtlema pani. See oli tema uurimusest NLi väikerahvaste ja etniliste rühmade sihipärasest väljasuretamisest. Nende olukord muutus drastiliselt

halvemaks, kui lõpetati nende emakeelne haridus ja eriti õpikute, s.t omakeelse kirjaliku materjali väljaandmine. Meie elasime ikka tõelises ohutsoonis.

Akadeemiline Inglise Klubi tegutses mitmete ajaloost ja mujalt maailmast, aga eelkõige Inglismaalt tuntud seltsingute põhimõttel, niipalju kui nende kohta teada oli.

Klubil ei olnud oma ruume, kooskäimiseks kasutati õhtustel aegadel teaduste akadeemia keeleõppe osakonna ruumi, algul Kohtu tn 6, hiljem Lenini pst 10 kolmandal korrusel, kus toimusid Irene Tiiveli keeletunnid aspirantidele. Klubil ei olnud kindlat põhikirja, eelarvet ega kindlate reeglite järgi ja korrapäraselt valitavat juhtkonda. Kõik rajanes algusest peale usaldusel, loojaalsusel ja taval. Ka uute liikmete vastuvõtmisel, keda valiti eelkõige selle järgi, kas inimene sobiks klubisse ja rikastaks seda oma teadmiste, ideede, meelelaadi ning hoiakutega — kui “klubikõlbulik” kandidaat oli. Klubi liikmeks olid paljude alade inimesed, enamasti teadlased teaduste akadeemia instituutidest ja Tallinna kõrgkoolidest, aga ka meedikud, kunstnikud, kirjanikud — peale eespool mainitute ka Leo Mõtus, Vive Tolli, Jüri ja Kaja Engelbrecht, Endel ja Helle Lippmaa, Virve Aruoja, Enn Tõugu, Aavo Aaviksaar, Ülo Ennuste, Anu Liivak, Evi Võrk, Ants Võrk, Sirje Keevallik, Eha Inkinen, Elina Õpik, Heikki Vallaste, Monika Oit, Lilian Vellerand, Rein Vaikmäe, Riina Varts, Harri Tani, Mati Kutser, Reet Talpsepp, Valmen Hallap, Raul Tavast jt. Kokku üle 50 inimese.

Kui toimusid muutused klubi liikmeskonnas ja tavades, eelnes sellele väga põhjalik kaalumine ja arutelu. Samas ei korraldatud kunagi hääletust, mitte kunagi ei koostatud protokolle. Liikmetelt korjati väikest liikmemaksu klubi kassasse, mille eest osteti kohvi, küpsiseid ja postmarke kutsete saatmiseks, vahel ka lilli kellelegi suurema tähtpäeva puhul (juubel, kraadi kaitsmine jm). Valitses põhimõte: ei mingeid palgalisi ametnikke, ei mingit sisseostetud meelelahutust ega kalleid pidusööke, vaid hinnatud on teadmised, oskused, väärtushinnangud, vastastikune lugupidamine, ideed, huumorimeel, kombad ja õpihimu ning -valmidus. Ka valitses nn Chatham House’ist pärit põhimõte, et klubis räägitust mujal ei lobiseta, seda ei dokumenteerita.

Akadeemilise Inglise Klubi kutsekaart.

Klubi tava oli, et oma ettekannet ei loetud paberilt maha; võis kasutada küll märkmeid, kuid tuli rääkida peast. Jutt, et see oleks huvitav, pidi olema erineva taustaga inimestele arusaadav, soovitatavalt vaimukas, pikitud huumoriga. See nõudis paljudelt vägagi põhjalikku ettevalmistust. Inglise keel oli ju ikkagi kõigile võõrkeeleks, milles suhtlemises oli samas kindlasti omaette nauding ja võlu.

Iga kahe nädala tagant neljapäeval algusega kell 17.15 korraldatud klubiõhtu sisustamine oli tavaliselt ühe inimese ülesanne: ta kas pidas mingil teemal ettekande või juhtis arutelu. Selle kohta saatis *Secretary General* nädal varem kõikidele liikmetele posti teel kirjaliku kutse, kus oli kirjas vaid ettekandja nimi ja aeg (vt fotokoopiat). Õhtu kestis enamasti paar tundi. Klubi ruumis oli muudes keeltes peale inglise keele suhtlemine mõeldamatu.

Peale klubi liikmete sisustasid klubiõhtuid kutsutud esinejad Eestist ja ka välismaalt, kelle puhul oli teada nende inglise keele oskus.

Klubi 35 tegevusaasta jooksul korraldati ligikaudu 500 klubiõhtut. Klubi põhimõtete järgi nimekirja esinejate ja nende jutu- teemade kohta ei ole, ka mitte osalejate nimekirju.

Peale korrapäraste klubiõhtute toimusid muusika- ja luuleõhtud (nt Shakespeare'i sonetid ja klavessiinimuusika Vaike Vahilt), peeti klubi pidulikke juubeleid (balle) teaduste akadeemia saalis, õhtusööke akadeemiat külastanud teadlaste auks Irene Tiiveli kodus Väike-Kompassi tänavas, samuti käis klubi seal aastaid märtsikuus teda sünnipäeva puhul õnnitlemas ning vahel ka Tiivelite suvekodus Rutjal.

Helle Lippmaa meenutab:

Minu liikmeksoleku aja esimene sündmus väljaspool klubituba oli vist pidulik õhtusöök ühe Inglismaalt saabunud professori vastuvõtuks Mrs Tiiveli väga kaunis kodus. Meid võis olla umbes 10. Laud oli kaetud kaminatuppa ja see oli imetlusväärselt kaunis ja uhke — väga kaunite lauanõudega, mis sõjahävingus ilusti alles jäänud. Mäletan, et põhiroa naelaks oli suur tükk küpsetatud loomaliha, lisaks üliõhuline kartulipuder (*mash*, mitte *crush*) ja lisandid. Irene Tiivel tutvustas kenasti lauanõude ja tarvikute nimesid inglise keeles ja ulatas siis professorile noa nimega *carving knife*, et ta liha lahti lõikaks. Professor tundus algul veidi kohmetu olevat, aga sai ikkagi hästi hakkama ilusate viilude lõikamisega. Igatahes oli kõik väga maitsev. Irene Tiivel oli täiuslik perenaine ja vestluse juht. Tore õhtu oli.

Ma ei mäleta, millal algas Irene Tiiveli sünnipäevadel käik. Igatahes sai sellest traditsioon. Alati oli tellitud kringel, mina küpsetasin mitmel aastal suure plaadipitsa, mõni tõi küpsiseid ja komme. Kindlasti oli kingitus ja lilled. Pronksi tänavale minekuks kogunesime Kannikese lillepoe juures. Rahvast oli alati palju. Istusime kaminatoas, kes sohvale ja toolidele ei mahtunud, istus põrandal kamina ees. Kindlasti laulsid meie armsad “Jingle Bellsid” ja kõik kirjutasid oma nimed suurde raamatusse. See meie “Big Book” reisis meiega kaasa igale poole, kus meil midagi toimus. See oli sageli rikkalikult kaunistatud Lembe Laanesti hetkeemotiooni ajel loodud vaimukate karikatuuride-vinjettidega. Need olid väga lõbusad õhtud, kõik andsid oma parima, et seltskonda

naerutada. Selles valdkonnas olid meil ka oma tipud olemas. Ühel aastal jutustas Irene Tiivel väga värvikalt loo, kuidas käis selle ilusa suure kamina ehitamine. Lõpuks aitasid kõik kaasa koristamisel, nõude pesemisel-kuivatamisel.

Paaril korral käisime külas ka Tiivelite suvekodus Rutjal mingi osaga laiast seltskonnast. See vana talumaja on nagu okasroosikese unistus... Toidukraami töid külalised kaasa, muu hulgas oli seal tavaks juustuga saiaviilude küpsetamine. Meres käimine otse randa minnes polnud kuigi mugav suurte kivide tõttu, aga ekskursion sioon läbi huvitavate naabrite kodude oli väga põnev, nt Richard Sagritsa vana talu, väga ilusti korras hoitud, hooned värskete õlgkatustega ja kunstiga rikastatud; Bogatkinite suvekodu, mille ümber olev aed oli täis veidratest puujändrikkudest ja muudest metsaleidudest meisterdatud kummituslikke või ka humoorikaid skulptuure. Rutja on ju tuntud ka mitmekesise maastikupärlina.

AKADEEMILINE INGLISKEELNE SUUSALAAGER

Klubist kasvasid välja ka kaks omamoodi tegevusharu, milles osalenuid oli palju rohkem kui klubis, kuigi liikmed suuresti katkusid. Need olid Akadeemiline Inglisekeelne Suusalaager (Academic English Skiing Camp, AESC) alguses Käärikul ja Vana-Otepääl, hiljem Sangastes (1973–1997), ning ingliskeelne teatritegemine (Academic English Theatre), kus näitlejateks olid asjaarbastajad, enamasti teadlased, lavastajaks põhiliselt Irene Tiivel. Eesmärk ikka sama — arendada oma inglise keele oskust ja ingliskeelse kultuuri tundmist, teha midagi koos meeldivate inimestega, õppida uusi asju, tunda mõnu ingliskeelsest suhtlemisest. Nendest ettevõtmistest on kirjutanud Ea Jansen (1996), Toomas Tiivel jt (1996), Lembe Laanest (2014), Irene Tiivel (2022) jt.

Esimeseks näidendiks oli 1965. aastal Oscar Wilde'i *The Importance of Being Earnest* (Kui tähtis on olla tõsine). Et seda õppimist ja näitlemist nautisid nii osalejad kui ka publik Käärikul ja Tallinnas ning pealtvaatajate hulgas oli ka inimesi Tartu akadeemilistest asutustest, otsustati ühist talvist väljasõitu suusatamise, ettekannete ja teatritegemisega korrata. Sai alguse üle 30 aasta toimunud igatähtseline ja mitmepäevane laager Lõuna-Eestis. Nimeks sai see Academic English Skiing Camp (AESC). Osaleja-

te arv Tallinnast ja Tartust kasvas esialgselt paarikümnele umbes 75–80-ni (kokku nende aastate jooksul u 300 inimest).

Akadeemilise ingliskeelse suusalaagri nimest tuleneb, et oluline oli kõrge teaduslik tase, kõva töö keeleoskuse parandamiseks, suusatamine ja huvitav laagrielu, heal tasemel meelelahutus. Programmiliste ülesannete täitmiseks oli vaja ka tehnilist teenindust: rahaasjade korraldamist, majutust, toitlustust, transporti, mitmesugust aparatuuri. Nende ülesannete lühike loetelu annab umbkaudse ettekujutuse ettevalmistustööde mahust. Loomulikult pidid kõik asjamehed sealjuures hästi tundma oma haldusala terminoloogiat.

Lembe Laanest (2014: 8, 12, 17–21):

Igal aastal kuulati ära paarkümmend ettekannet, viidi läbi mitu diskussiooni ja stendiettekannete (posterite) arutelu; igal aastal toimus teatriõhtu, esitati luule- ja muusikakavu; mängiti läbi läänelikke kultuuri-, majandus- ja poliitikaelu situatsioone. Keele- ja suhtlusoskuse lihvimine muutus meeskonnatööks, päevakorda lisandus ameerika inglise keel. Leiutati uusi aktiivse meelelahutuse vorme. Laagrid said aastateema, mistõttu eelneval sügistelvel hakati TA raamatukogu kohvikus korraldama igakuiseid ümarlauakokkusaamisi, et laagrisse minna juba parema sisulise ettevalmistusega. [---]

Laagrite põhiülesandeks oli muidugi keeleõpe; lingvistiline programm õitses ja arenes. Irene Tiivel värbas keeleõpetajate meeskonna, mille liikmed igal hommikul, sageli ka päeval, meie kõne- ja kirjakeelt lihvisid. Keeleharijate seas oli ka mittelingviste. Eriti agar oli Endel Lippmaa, [---].

Muidugi kujutas endast keeleõpet ja kõnepraktikat ka kõik muu, mis laagrites ette võeti. Teaduskeelt oma erialal igauks kahtlemata tundis, vähemalt passiivselt, aga isegi sel puhul tuli igaks juhuks kontrollida terminite hääldust; eriti salakavalad olid pikkade teadustermiinite pea- ja kaasrõhud. Teiste erialade inimeste juttu kuulates laienes tutvus nende valdkondade mõistete ja fraseoloogiaga. Sageli kõneldi oma tööst välismaa laborites ning jagati sealse igapäevaelu suhtluskogemusi, valmistades meid nii ette eluks vabas maailmas. Selge, et otsest keeleõpet kujutas näidendite ja laulutekstide päheõppimine. Aga korraldiku ettevalmistamist vajasisid ka kõik teised näiliselt meelelahutuslikud ettevõtmised. [---]

Laagris oli igal päeval ajakavas kaks teadusettekannetega istungit, millest mõni kujutas endast ettevalmistatud diskussiooniringi. Tegelikult on raske piiri tõmmata teadusliku ja meelelahutusliku programmi vahele. Nii näiteks käsitleti ettekannetes kirjanikke ja kirjandusteoseid, kuid vägagi tõsised luulekavad, sageli muusikalise ja pildilise taustaga, figureerisid meelelahutuse rubriigis. Anglosaksi müütidest kõneldi ettekandes, tervet õhtut hõlmav programm kuningas Arthuri ümarlauarüütlite tegudest oli meelelahutus. [---]

Meie teadusprogrammidest rääkides [---] nendib Leo Mõtus, et Eesti ülikoolide ja uurimisinstituutide teadlaste jaoks olid keelelaagrid ainsaks võimaluseks oma erialast kõnelda inglise keeles. Peale keelepraktika oli see ka ainsaks võimaluseks tutvustada erakordselt laia spektriga kuulajaskonnale oma teadusvaldkonna huvitavamaid teemasid ja teadusuudiseid. Samal ajal teadis ettekandja, et kuulajaskonnas on meie tipteadlased — ei tohi vääratada ei terminoloogias ega faktilises materjalis — ning professionaalsed inglise filoloogid — ei tohi eksida ka häälduse ja idioomaatiliste väljendite valiku osas. Ei tohi olla nii spetsiifiline, et osa kuulajaist igavleks; ei tohi ka liigselt lihtsustada. Tuleb olla täpne sisult, samal ajal intrigeeriv ja vaimukas esituselt.

Inglise keelest olime kõik niikuinii huvitatud, lingvistiline programm oli aga palju laiem kui igapäevane *brush-up*. Omandasime teadmisi inglise keele kujunemisest, teaduskeele eripärasustest, slängist, pidžinkeeltest, soolistest iseärasustest keeles ja seksistlikust keelekasutusest, aga ka kõmri ja liivi keelest, võrdlusmaterjali eesti keelest, keeleandmete kasutamisest eestlaste eelajaloo uurimisel, lingvistika ja arheoloogia seostest, kakskeelsusest. [---]

Diskussioone oli meil mitut laadi. Ühed [---] olid instseneeritud ja peaosaliste poolt ette valmistatud, teised kujutasid endast moderaatori ja tema valitud kaasettekandjate sissejuhatava jutu järel tekkivat üldist arutelu. Mõned sellised teemad: kas maailm peab olema tsiviliseeritud?; huumor kui kultuurinähtus; teadlaste roll kohalikus kultuuris; inimese ja masina vaba tahe. [---]

Kui me algaastail olime laagritraditsiooni jätkumise nimel püüdnud vältida poliitilisi teemasid, siis 80ndate edenedes muutusid ettekanded ja diskussioonid paratamatult valupunktide aruteluks ja väljapääsu otsimiseks. [---]

Muide, 1988. aasta teadusettekannete programm algas Ea Janseni ettekandega “Rahvused — kas nuhtlus?” [---].

Järgmistes laagrites olid iseseisvumismõtted juba nii selged, et arutati vältimatut üleminekut turumajandusele, maksupoliitikat ja pangalaene, ettevõtluse vorme ja ettevõtlusvabadust, ajude ära-voolu takistamist, tulevast parteipoliitikat ning muud lähitulevikus vajalikku. Küsimus oli mitte kas, vaid kuidas elu vabas riigis toimuma peaks ja mida tuleb teha teadlaskonnal. Aastal 1990 oli meil tähtsaks aruteluteemaks, kuidas hoida taasiseseisvumise järel ajude äravool võimalikult madalal tasemel. [---]

Aastatel 1982–1990 tuli laagrist osavõtjaks registreerimisel esitada ka poster etteantud teemal. Esimesel korral paluti meilt lihtsalt kaks lehekülge teksti erialase töö ja harrastuste kohta. Edaspidi tuli tavaliselt ühel leheküljel vastata mingile küsimusele: mida kujutab endast haridus, kas (ja kuidas) on võimalik arendada vaimseid võimeid, milleks meile emotsioonid, mis on saatus, mis eristab meid teistest loomadest, jm. Algne tõsisem käsitlusviis muutus peagi värvikamaks. Lisaks informatiivsusele olid hinnatud uudsed vaatenurgad, probleemide ootamatu püstitus, sõnamängud, vaimukus, loovus.

Temaatilised laagrid said alguse 1982. aastal, kui oli teemaks “Inglismaa”, järgnesid “Metsik lääs”, “London”, “Šotimaa”, “Hong-Kong”, “Wales”, “Austraalia”, “Oxford-Cambridge”, “India”, “Antarktika” ja teised Briti maailmaga seotud kohad.

Näiteks Londoni-teemalises laagris toimus linnaekskursioon, Mme Tussaud muuseumi külastus, kontsert Royal Albert Hallis ja muidugi Briti Parlamendi avaistung.

Lembe Laanest (2014: 25):

Päevakorras sel istungil oli arutelu, kas tuleks muuta Inglismaa kliimat. Endel Lippmaa kabineti ministrid põhjendasid teaduslikult, mida nende haldusala kliimamuutusest võidak. Opositsiooni poolt kuulus mõnitavaid kommentaare, maha-hüüdeid, naeruvääristavaid sõnavõtte. Õhk oli täis elektrit, spiiker Jüri Engelbrechtil oli ajuti suuri raskusi korra tagamisega. Kuni hääletamiseni — parlamendiliikmete väljumiseni eri uuest — polnud selge, kas peale jäävad uuendusmeelsed või konservatiivid.

Šotimaale pühendatud laagris toimus Edinburghi lossi ees *Military Tattoo* ja muidugi tähistati Robert Burnsi sünnipäeva traditsioonilise *haggis*’e, kõnede, laulude ja viskiga; Walesi laagris

kõne- ja laulupidu *Gorsedd Eisteddfod*, Oxbridge'i laagris kuulus *boat race* ja ülikoolide audoktoritseremoonia jne. See nimekiri on pikk.

Lembe Laanest meenutab (2014: 31, 34):

Minu jaoks — saan ju rääkida ainult enda nimel, sest igaüks võis otsida meie laagritest midagi erinevat — oli tegemist 30 aastat tegutsenud kultuuriülikooliga, kus käis elukestev õpe. Meie õppeasutus asus virtuaalses ideaalmaailmas ja oli vaba pealesurutud ideoloogiast. Ühele heale ülikoolile sobivalt kujundati välja omad traditsioonid, embleem, lipp, tunnuslaul. Õppetöö efektiivsuse tagas ratsionaalne administratiivne struktuur. Osavõtjad olid ühes teaduskonnas õppejõud, teises kuulajad, seega vaheldumisi andjad ja vastuvõtjad. Nagu igas ülikoolis, sõltusid õppurite saavutused iseseisvast tööst, kirjandusega tutvumisest, uute õppevormide ja -vahendite kasutuselevõtust, ühistest praktikumidest. Kui õppimine sellises süsteemis sulle ei istunud, langesid lihtsalt pärisellu tagasi ja unustasid võluvärava.

Üldsilmaringi arendav põhiprogramm haaras peale kohustusliku inglise keele kõiki teadussuundi. Lektorid olid mitte lihtsalt oma kitsa eriala tipptegijad, vaid lisaks laiade huvide ja üldteadmistega inimesed. Nii võis enam-vähem igas laagris kuulata mõnd Endel Lippmaa ettekannet, mis ulatus omast erialast lingvistikani, majanduseni ja käsirelvadeni; küberneetik Boris Tamme teemad küündisid ladina laenudeni ja keelpillide ajalooni, astronoom Heino Eelsalu seostas oma eriala kultuuriajalooa. . . Oli väga tore selliste inimestega silmast silma kohtuda ja suhelda. Kui sageli süveneb tippteadlane aastatega üha sügavamale ainult oma kitsasse uurimissuunda, raatsimata kulutada aega ja töövõimet millelegi muule, siis siin haarati meid kaasa hoopis kaugetele radadele, aidati näha laiamaid seoseid ja seaduspärasusi. Nii nihkusin ka omaenda töös eri distsipliinide piirimaile.

Lisaks uutele teadmistele saime praktilisi suhtluskogemusi ja -vabadust esinemisteks erialastes rahvusvahelistes ringkondades ning meeskonnatöö oskusi. [---]

Tõsisemalt rääkides oli muidugi kõige väärtuslikumaks kogemuseks esinemisjulgus ja ettekannete esitamise vaba stiil ning harjumus valmis olla kõige ootamatumateks küsimusteks, mis võisid põhiteemast üsna kaugele ulatuda. Sangaste oli eeskätt mõtlemistrenn.

Elu Sangastes käis Irene Tiiveli põhimõtte järgi õpetada keelt suhtlemist nõudvate tegevuste kaudu.

ACADEMIC ENGLISH THEATRE

Irene Tiivel meenutab kõige algust (2020: 60–62):

Siis tuli minu juurde Liivia Murdmaa, kes oli astunud aspirantuuri arhitektuuri alal. Ta võlus mind kohe ära oma intelligentse kriitika keeleõpetamise osas. Ta ütles, et tahab õppida inglise keelt, kuid mitte enam takerduda artiklite kasutamise lootetusse — ta oli õppinud seda kümmekond aastat ja ikka veel ei osanud neid kasutada. Kas ma ei saaks mingit muud õpetamise meetodit välja mõelda? See pani mind järjekordselt mõtlema. See ei olnud lihtsalt tühi jutt. Pealegi oli Liivia võluv inimene, väga tark ja võluv.

Üks minu kolleeg Leningradi Teaduste Akadeemiast kirjutas, et Leningradis käis esinemas Inglise Old Vic'i teater Oscar Wilde'i näidendiga “The Importance of Being Earnest” ja nad said selle näidendi lindistada. Palusin saata ka mulle sellest koopia ja saingi selle. Mõtlesin, et ühe näidendi piirides esineb ju praktiliselt kogu keele grammatika ja pealegi tekst on lõbus, seda on mõnus õppida.

Hakkasime linti kuulama, kuid ei suutnud teksti jälgida. Liivia arvas, et ega emakeeles keegi nii kiiresti ei räägi. Arvasin, et kõigepealt tuleks vist sõnavara ära õppida, siis vaatame edasi. Kui sõnavara ja fraseoloogia said selgeks ja lint sai mitte 1 ega 2 korda kuulatud, vaid tervelt 20 korda, oli kõik sulaselge.

Vahepeal arvas Liivia, et üksinda dialoogi lugeda on igav ja imeplik, oleks vaja partnerit. Kes sobiks? Muidugi meie klubi liige ja sõber küberneetikaprofessor Boris Tamm. Ta oli sel ajal Küberneetika Instituudi direktori asetäitja ja ta kabinet oli minu toast korrus kõrgemal. Läksime mõlemad Tamme kabineti ukse taha, kus parajasti käis mingi koosolek. Ta tuli välja: “Millega saan daamidele kasulik olla?” — “Kas te palun tuleksite inglise keeles lugemist õppima?” — “Aga ma ju oskan seda oma meelest!” — “Aga tulge ikkagi, kui saate...”. Ta arvas, et on mingi nali.

Oligi nali, väga lõbus nali. Kui nad kahekesi Liiviaga minu toas lugesid ja juba päris väljendusrikkalt, ei saanud meist keegi naeru pidada. Kord kuulis meid ukse tagant täheteadlane Olev Avaste. “Mis te seal teete?” — “Õpime inglise keelt.” — “Kas võib kuulata?”. Ta sattus vaimustusse ja arvas, et kui leiame teisi osatäitjaid ja harjutame veel, võiksime lausa esineda kuskil sõbralikus

seltskonnas. Näiteks Käärikul. Tema meelitaks Tartust grupi vähemalt passiivseid inglise keele oskajaid ja reserveeriks ruumid. Arvasime, et see sobiks kevadtalvel eriti hästi, kui kogu Teaduste Akadeemia rahvas on talvisest ruumisistumisest väsinud ja saaks ennast ka füüsiliselt suuskadel turgutada. Nii leppisimegi kokku. [---]

Näidendi esitamise õhtul kõik olid närvis. [---] Aga esinemine läks korda, kõik said kiita ja piinlik ei olnud kellelgi. Otsustasime harjutada veel ja korrata etendust Tallinna tuttavatele Sakala tänava Teaduste Akadeemia maja saalis paari kuu pärast. Seda etendust ma mäletan paremini vast väarika publiku tõttu.

Sakala saal oli rahvast täis. Kohal oli ka Liivia isa, 78-aastane väärikas arhitektuuriprofessor Edgar Kuusik. Näitlejad istusid esimeses reas. Lava ees oli tiibklaver, mis oli lahti, rahva arvates kogemata. Kui aeg oli alata ja midagi ei toimunud, arvas rahvas et noh — teadagi. Aga meie lasime meelega oodata. Siis tõusis Boris Tamm, istus klaveri taha ja hakkas mängima. Rahvas arvas, et muidugi — viidab aega. Aga see oligi näidendi algus, sest Algernoni esimesed sõnad olid küsimus teenrile. “Kuidas sulle meeldib mu mäng? Ma mängin mõistusega, tunded on mul elu jaoks.”

Dekoratsioone meil ei olnud. Aed oli roheline paspartuu, kuhu oli torgatud punase tindiga värvitud paberist roos, mida Algernon pidi Cecilile [Cecilyle] andma ja mida ma olen mälestusesemena säilitanud Rutjal oma seina peal siiamani.

Näidendeid, mille õppimine kestis tavaliselt mitu kuud, etendati enamasti korduvalt — Tallinnas, Sangastes (AESC), Tartus, käidi ka Vilniuses, Leningradis, Ašhabadis.

AESCst käis 32 aasta jooksul läbi ligi 300 inimest, erinevaid näidendeid ja muusikale oli kokku üle 50 (muusikalides olid osatäitjateks kõik kohalolnud, enamasti üle 60 inimese). Näidenditele trükiti ka kavad, kus oli lühike autori tutvustus ja osatäitjad.

Lembe Laanest (2014: 12, 30):

Draamateatri peadirektor ja ühtlasi produtsent oli Irene Tiivel, kellele lisandusid üksikutel juhtudel mõned teised lavastajad. Lugeja kujutab ehk umbkaudselt ette, kui palju ettevalmistusi kõikide poolt, näitlejatest riitajate, dekoraatorite, tantsu- ja muusikajuhtideni, vajab rohkem kui neljakümne näidendi ning seitsme muusikali lavaletoomine, rääkimata peaaegu võimatust ülesandest

leida kõikidele sobivad prooviajad. Kuna Sangastes toimus teatrietendus traditsiooniliselt reede õhtul, tuli lavaproovideks ühes muusikajuhi ning valgustajaga leida aega kahe eelneva öö ja pooleteise päeva jooksul ning viimistleda reedeks ka kostüümid ja dekoratsioonid. Järgmisel õhtul kõigi laagriliste osavõtul kulgev muusikal või temaatiline galaõhtu nõudis sageli veel intensiivsemat ettevalmistust — Irene Tiiveli libretole oli tarvis lisada massistseenid ja muusika, lavastaja assistentidel tuli rahvale selgeks õpetada tantsud-laulud ning esinejatel valmistada igaks vaatuseks eri kostüümid. Aga kõik see oli ju samuti keeleõpe. [---]

Näidendites osales 30 aasta jooksul sadakond inimest. Kuigi oli neid, keda võis lugeda põhitegijateks, andis Irene Tiivel nende kõrval tõusuvõimalusi ka uutele talentidele. Lavastaja püüdis alati oma sisetunde järgi leida tegelaskujude jaoks sobivaid — välimuselt, käitumiselt, iseloomult, kes teab veel millelt — osatäitjaid.

Kui püüda nimetada ligi poolesajast näidendist mõnda, siis peale esimese, Oscar Wilde'i *The Importance of Being Earnest*'i, mida mängiti peale esmaetenduse 1965. aasta uuesti ka 1995. aastal, siis juba uue koosseisuga, olid meeldejäävamad veel ka George Bernard Shaw' *The Apple Cart* (Õunakäru; 1968), Eugène Ionesco *The Killer* (Mõrtsukas; 1970), T. S. Elioti *The Cocktail Party* (Kokteileiõhtu; 1978 ja 1979), Peter Ustinovi *Halfway Up the Tree* (Pooltel teel puu otsa; 1981), Harold Pinteri *The Caretaker* (Majahoidja; 1984), Tom Stoppardi *The Real Inspector Hound* (Tõeline inspektor Koer; 1985), Peter Shafferi *Lettice and Lovage* (Leekrüübe; 1991) jt.

Muusikalidest (kokku seitse) olid meeldejäävamad A. P. Herberti *Fat King Melon and Princess Caraway* (Paks kuningas Arbuis ja printsess Kõõmneke; 1970), Oscar Wilde'i *The Fisherman and His Soul* (Kalur ja tema hing; 1980), Paul Abrahami *The Flower of Hawaii* (Havai lill; 1989) ja Lewis Carrolli *Alice in Wonderland* (Alice Imedemaal; 1995), kõik Irene Tiiveli seades ja lavastuses.

KLUBI LÄBI SELLE LIIKMETE SILMADE

Ingliskeelses raamatus (Tiivel jt 1996) leiduvaid meenutuskatkeid on Lembe Laanest kokku võtnud nii (2014: 35–37):

Ea Jansen meenutab, et kuigi 60ndatel ja 70ndatel aastatel toimus Nõukogude Liidus rahvastevaheline suhtlus ühes teises keeles, ei saadud vältida teadlaste kontakte lääne ja jaapani kolleegidega, kui taheti maailmas domineerival positsioonil olla, seetõttu oli klubi ametlikuks eesmärgiks parandada inglise keele ja kultuuri tundmist. Üksikutel teadlastel õnnestus külastada Inglismaad, USA-d jt maid, Tallinn nägi ka Soome televisiooni, aga inglise klubi oli samuti oluliseks aknaks läände. Siin jagati värsket informatsiooni maailmas toimuva teadustegevuse kohta ja vahetati suhtluskogemusi. Ea Janseni arvates oli see siiski ainult pealispind. Klubi suurimaks väärtuseks oli tema sotsiaalne funktsioon: tegemist oli tüüpilise vabaihendusega autoritaarses riigis, kus sellised organisatsioonid olid keelatud. [---] Inglise klubi asutajad leidsid niši, milles areneda ja laieneda. Nad meelitasid endaga kaasa mängima kõrgeid ülemusi, kes mitte ainult ei takistanud teise reaalsuse teket, vaid aitasid omalt poolt kaasa selle arengule. Nii laienes klubi tegevus süütust inglise keele õpperühmast institutsiooniks, kus toimus vaba mõttevahetus, kus iga uus idee oli teretulnud, kus tervitati ka teisi loovuse ilminguid — kunsti, muusikat, teatrietendusi. Kultuur on mittegeneetiline info, seda tuleb õppida. (Meeenutaksin siinkohal, et 1985. aastal inspireeris laagrite atmosfäär Vive Tollit looma graafilist lehte, mis kujutab Sangaste lossi kohal hõljuvaid muusasid.) Nendest üritustest osavõtjad olid vabad välismaailma kitsendustest; ei olnud vaja käituda ametikohale omase stereotüübi kohaselt, võidi sundimatult väljendada isiklikke arvamusi. Mängiti läbi normaalse maailma situatsioone ja imiteeriti eri maadele iseloomulikke rituaale. Ea Janseni arvates oli meie mäng tegelikult reaalsem kui välismaailm ja lisaks meelelahutusele võimaldas see elu sügavamalt tunnetada.

Enn Tõugu kõneleb 30 aastat eksisteerinud virtuaalsest reaalsusest, mis ei olnud lihtsalt füüsiliselt sarnane millegagi, mis puudus okupeeritud Eestis, vaid pakkus palju enam. Ta võrdleb elu Sangastes vana Inglismaaga füüsiliselt (loss), sotsiaalselt (sotsialiseerumismängu reeglid) ja, mis kõige olulisem, psühholoogiliselt. Selle nädala jooksul tunti end kindla ja kaitstuna meeldivate inimeste seltskonnas, mängides vabatahtlikult endale võetud rolli. Igaüks pidi ürituse õnnestumiseks andma oma panuse, täites ülesannet, mille eest ta vastutas — erinevalt ümbritsevast sotsialismimaailmast, kus isiklik vastutus puudus. [---]

Juta Viil toob esile Irene Tiiveli teeneid keele õppimiseks sobivaima viisi leidmiseks, kuid rõhutab samuti keelelaagrite hoopis suuremat rolli. Paljud osavõtjad on pidanud neid oma intellektuaal-

se elu aasta tippsündmuseks, millesse kontsentreerusid vaimsus, leidlikkus, koostöötahe ja huumoritaju, mida pole kohatud kusagil mujal. Valitses rida kirjutamata seadusi, näiteks: väldi banaalsust. Isegi banaalsele küsimusele saab vastata huvitavalt, otsides varjatud ja ootamatuid lähenemisvõimalusi. Edasi, ei piisanud sellest, et sa oled sügavmõtteline ja originaalne; tuli olla ka seltskondlik, sõbralik ja meeldiv, unustada eelarvamused, mitte halvustada opONENTI. Selline atmosfäär aitas paljudel oma isiksust arendada — saavutada enesekindlust või muuta oma egot — ja suhtlemisstiili lihvida. [---]

Evi Vaik, üks meie keeleharijatest, imetleb Irene Tiivelit, kel on õnnestunud sulatada suure hulga põhiliselt akadeemilise taustaga inimesi, teadupärast reeglina ennast imetlevaid egoiste, tihedaks inimgrupiks, kes soovib end väljendada nii verbaalselt kui kehaliselt elegantsel ja tsiviliseeritud viisil. Täheühendi AESC (Academic English Skiing Camp) seletab ta lahti kui *Appreciable Elegant Sophisticated Communication*,¹ mida teaduskeeles võiks isoleerida kui *the first experimental self-sufficing indirect-profit development company in Estonia with a logo suggesting an essentially academic background*.²

KLUBI JA SUUSALAAGRI MÕTESTAMINE

Proovime Akadeemilise Inglise Klubi (AEC) ja Akadeemilise Inglise Suusalaagri (AESC) panna suurde pilti. Esiteks, leida põhjused, miks sellised kogukondlikud liikumised totaalvõimu ajal tekkisid (AEC 1961. aastal ja AESC 1965. aastal). Teiseks, kuidas need olid seotud üldiste sotsiaalsete protsesside “hingeeluga” (et mitte kasutada sõna “teooria”). Kolmandaks peaks mõtisklema järelduste üle, mida andsid AEC ja AESC tulevikule ehk vabale Eestile.

On selge, et totalitaarne võim ei suuda lihtsalt maha suruda vabadust mõelda oma peaga. Oma rolli mängib ka ajafaktor. Marju Lauristin jt sedastavad, et Balti riikide okupatsioon

¹S.t Nähtavalt Elegantne Keerukas Suhtlus. *Toim.*

²S.t Eesti esimene eksperimentaalne isemajandav kaudset kasumit teeniv arendusettevõte, mille logo osutab põhiliselt akadeemilisele taustale. *Toim.*

N. Liidu poolt enne ja pärast Teist maailmasõda ei suutnud muuta kõiki vabast Eestist päritud väärtusi. Nad rõhutavad, et

hoolimata nõukogude võimu ametlikust domineerimisest nähtavas sotsiaalses kultuuris, on vanema põlve generatsioon Eestis olnud võimeline säilitama ja edasi andma euroopalike väärtuste struktuuri oma lastele ja lastelastele (1997: 299).

Nii otsisid tollal paljud mõtlevad inimesed võimalusi vähemalt lugeda ja muusikat kuulata ning suhelda mõttekaaslastega. Kui vaadata teadlaskonna poole, siis tundub, et pärast raputusi haritlaste hulgas 1950. aastatel oli see kergem akadeemilistes instituutides, sest ülikoolides jälgis totalitaarvõim hoolega noorte inimeste “kasvatamist”. Sellest hoolimata koondusid ka ülikoolides noored inimesed sõpruskondadesse, mis sobivalt valitud silti kasutades said end realiseerida. Tartu Riiklikus Ülikoolis kees elu ülikooli kohviku ümber nii kirjandushuvilistel kui ka sotsiaal- ja loodusteadlastel (nt 1970. aastate algul koos käima hakanud teoreetilise bioloogia grupist sai alguse 2025. aastal juba 51. korda toimunud igakevadine teoreetilise bioloogia kevadkool). Sealt sirgusid paljud meie laulva revolutsiooni juhtisikud. Tallinna Tehnikaülikoolis (tollase nimega Tallinna Polütehniline Instituut) koondusid ärksad noored mehed meeskoori, mis kujunes mõnes mõttes üliõpilasseltsiks. Nii või teisiti, otsiti kõiki võimalusi tegevusteks, mis ei kandnud võimude poolt pealesurutud ideid.

Inimtegevust saab alati käsitada kui käitumist sotsiaalsetes süsteemides. Teoreetilisest vaatenurgast on tegemist kompleks-süsteemidega, kus koostisosad (inimesed või inimgrupid) on seostatud ja tekib suurem või väiksem tervik (vt Engelbrecht, Kitt 2020). Jättes kõrvale kõik tehnilised kirjeldused, võiks kompleks-süsteemide käitumisest välja noppida mõned üksikasjad. Esiteks, sotsiaalsetes kompleks-süsteemides on seostatus määratud (põhjustatud) väärtuste abil. Seetõttu on ühised väärtused tihti tugevaks tõukejõuks koosluste tekkel ja nende ühistegevusel. Teiseks, väike muutus mingil ajahetkel võib põhjustada suuri muutusi pikema aja jooksul. Piltlikult öeldes võib liblika tiivalööök Amazo-nase vihmametsades põhjustada orkaani Floridas. Kolmandaks, ennustamine pole alati võimalik. Neljandaks, lihtsate reeglite kor-

duv kasutamine võib viia iseorganiseerumiseni nii füüsilistes kui ka sotsiaalsetes komplekssüsteemides. Viimaste puhul võib rääkida teatud käitumismustrite tekkimisest. Siin sobib meelde tuletada mõistet, mis iseloomustab just inimkoosluste käitumist — see on stigmergia. Teisisõnu tähendab see, et varasemate tegevuste jäljed mõjutavad või stimuleerivad järgnevat (Theraulaz, Bonabeau 1999).

AEC ja AESC ajalugu näitabki, et piisas väikesest tõukest Irene Tiiveli poolt, mida ta rakendas mitu korda, et tekiks üsna suur “Sangaste kogukond” (AESC täisnimekirjas oli peaaegu 300 nime). Mõnes mõttes mõjutas algtõuget ka stigmergia, sest Irene Tiiveli õpetaja oli legendaarne Arthur Hone, kes süstis oma tudengitesse Tartus lugupidamist Inglise kultuuri vastu. Ta ise oli sellest läbi imbunud ja kasutas kõiki võimalusi sellest rääkida: “Hone vaatas taevasse ja muudkui haris meid” (Tiivel 2022: 30). AEC kui klubi käekäik kujunes samuti väikeste tõugete abil. Olgu nendeks Arnold Humala heasoovlik abi, Pavel Bogovski eruditsioon või Heldur Palli tegevus, kes AEC peasekretärina võttis klubiõhtute korraldamise enda peale. Aga nagu alati, peab keegi olema ettevõtmiste hing. Selleks oli Irene Tiivel oma lõpmatu energia ja ideedega, kes oskas inglise keele põhjal tuua kokku mõtleivate inimeste kogukonna. Tagasivaates võiks öelda, et inglise keel oli maskeering vaba mõtlemise viljelemiseks, kuigi algusaastail keegi sellist salaplaani pöues ei hoidnud. Nii nagu Irene Tiivel oma mälestustes (2022: 173–182) kirjutab, oli algne eesmärk jõuda perfektse keeleoskuseni, mida lihviti mitut moodi. Küsimus oli, kuidas seda teha. Ettekannete pidamine nii ASCs kui ka AESCs tuletasid meelde Oxbridge’i kolledžite si-seelu. Kolledži õppejõudude ruumis (*Senior Common Room*) toimuvad ettekanded peavad olema arusaadavad kõigile osalejatele. Teatavasti on kolledžite õppejõud kujunenud ajalooliselt paljude valdkondade esindajatest, mis erineb tänapäeva instituutide või kateedrite üheülbalistest koosseisudest. Jättes kõrvale ühe või teise struktuuri plussid ja miinused, soodustab kolledžite struktuur loomulikult valdkondadevahelisust, aga veelgi rohkem ühtse teaduskultuuri arengut, kus ühistest arutlustest on igal osalejal teiselt midagi õppida. See põhimõte leidis üldist toetust ka AECs.

Esiteks võimaldas see rääkida vabalt ka totalitaarriigi tingimustes, sest käis ju keeleõpe. See aga tähendas otseselt vajadust lihvida mõtteid korrektset inglise keeles. Kuigi kõigis eluvaldkondades, sealhulgas teaduses suruti tollal kõigile ametlikult peale vene keelt, oli teadlaskonna arusaam seotud maailmas valitseva suundumusega, kus juhtivad teadusajakirjad kasutasid inglise keelt. Ja uudsed teadustulemused kõlasid ka AEC ja AESC ettekannetes. Tuletagem meelde, et nii Eesti NSV Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituut Tallinnas kui ka Artur Linnu molekulaarbioloogia labor Tartu Riiklikus Ülikoolis asutati 1960. aastal.

Sisuliste ettekannete pidamiseks, nagu eespool juttu, oli aga vaja täiuslikku keeleoskust. Jällegi oli vaja väikest tõuget. Irene Tiivel leidis “lihtsa” lahenduse — tuleb õppida parimatelt. On ju olemas vaimukad dialoogid, lai idiomaatiline sõnavara, huvitavad inimsuhted igapäevastes olukordades jm, kirja pandud suurte sõnameistrite poolt. Teiste sõnadega, on olemas näidendid. Nagu öeldud, oli esimene pääsuke *The Importance of Being Earnest* Oscar Wilde’i sulest. Kümme-kond Irene Tiiveli õpilast, kõik tuntud teadlased, kuulasid selle lindistust ja harjutasid, lugesid ja harjutasid, ning 1964. aastal toimus esietendus. See avas ukse Irene Tiiveli edasisele tegevusele, sest näidendid andsid peale sõnavara ja grammatika ka idiomaatikat, intonatsiooni ja keeletunnetust. Ka vaikimine teises keeles (nii üllatav, kui see ka tundub) on oluline. Näidendite ja muusikalide hulk, mis alates esimesest pääsukesest jõudis lavakupseks, on muljetavaldav — 50, ja autorite hulk silmapaistev.

Selliselt kujunes Eestis alates 1965. aastast akadeemiline kogukond, kes rikastas oma vaimumaailma teise keele abil. See soodustas vaba mõtlemist, maailmapildi avarumist ja sisenemist normaalsesse vaimsesse keskkonda ilma totalitaarriigi paineta. Loomulikult oli möödunud sajandi 1960. ja 1970. aastatel stagneerunud impeerium veel piisavalt võimas ja venestamine täie hooga käimas. Tuletagem meelde 40 kirja 1980. aastal, milles juhi tähelepanu vajadusele kaitsta eesti keelt. Võib tunduda paradoksaalsena, kuid inglise keele õppimise sildi all oli toetus eesti keelele ja eesti meelele. See kajastus ka ettekannetes nii AECs kui ka AESCs. Ettekanded hõlmasid haridust ja vaimseid või-

meid, suhtlemist ja emotsioone, uusi teadussaavutusi ja kunsti. Isegi pelk nimekiri ettekannetest annab aimu teemadest: universumi struktuur, vaalade suhtluskeel, börsi mehaanika, vähi tekke-mehhanismid, robotika, inglaslik arhitektuur, Escheri geomeet-riline rapsoodia, muusikaline akustika jne jne. Lisandusid aru-telud ümarlauas ja teravmeelsed muusikalid (kõik võtavad osa), mis rõõmustasid nii vaimu kui meeli. See kõik oli mõnes mõt-tes ettevaade vabasse maailma, mille osaks Eesti sai. Üks ilme-kas näide on Mati Hindi kõne Sangastes kõmri keelest ja sel-le hoidmisest. Hiljem, Riigikogu VII koosseisu liikmena 1992–1995 pidas ta kõne eesti keelest, sama oskuslikult ja kirglikult. Kui vaadata AESC täisnimekirja, siis leiab sealt akadeemikuid ja keeleõpetajaid, tulevasi ministreid ja suursaadikuid, Riigikogu liikmeid ja euroametnikke, samuti paar tulevast Eesti Teaduste Akadeemia presidenti. Küllap aitas neil peale keeleoskuse edu saavutada ka vaimsus ja loominguline suhtumine, mida lihviti va-bas õhkkonnas. Vaimsus jäi aga saatma kõiki osalisi, sõltumata ametikohtadest. Nii oli AEC ja AESC kooslusel ka oma osa Eesti riigi iseseisvuse taastamise käigus.

Suusalaagrite ja teatri arhiiv on üle antud Eesti Rahva Muu-seumile 2014. aastal, kogunumber ERM Ak 19:40.

Lembe Laanest (2014: 37):

Aastal 2003 omistas Inglise kuninganna Elizabeth II Irene Tiiveli-le tiitli *Honorary Officer of the Order of the British Empire*. Briti Impeeriumi ordeniga tunnustati Suurbritannia suursaadiku [Sarah Squire'i] sõnul ordenisaaja julgust, loovust, energiat ja vaieldama-tult kõrget taset inglise keele ja briti kultuuri tutvustamisel Eestis. Ea Jansen rõhutab sel puhul Sirbis ilmunud artiklis “Ühest oma-moodi kultuurifenomenist” (10.10.2003³), et värske ordenikandja elutöö pole piirdunud traditsioonilise õpetajaametiga, vaid ta on keeleõpetuse vorme ja viise loovalt edasi arendades koos korrekt-se keelega vahendanud ja lähendanud eesti haritlaskonnale inglise vaimsust, aga selle kõrval arendanud ka klubilist tegevust, mis kujunes eesti teadlaste esinemiskultuuri kooliks ja oli üheks vaba vaimu vähestest pelgupaikadest.

³Vt Ea Jansen, “Ühest omamoodi kultuurifenomenist.” — *Sirp*, nr 38, 10. X 2003, lk 20, dear.digar.ee/page/sirp/2003/10/10/20. Toim.

Kirjandus

- Conran, Derek 1990. *United Oxford and Cambridge University Club*. London
- Eckstein, Harry 1990. *Stabiilse demokraatia teooria*. Tlk Toomas Tiivel. Tallinn: Valgus
- Engelbrecht, Jüri, Robert Kitt 2020. *Komplekssüsteemid ehk tervik on suurem kui osade summa*. Tallinn: Postimehe kirjastus
- Hiio, Toomas 2007. Üliõpilasorganisatsioonid 1802–1918. — Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (toim.). *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 230–252
- Jansen, Ea 1993. Voluntary associations in Estonia: The model of the 19th century. — *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences*, Vol. 42, No. 2, pp. 115–125, doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1993.2.02
- Jansen, Ea 1996. On the social role of the Academic English Club. — Toomas Tiivel, Sirje Keevallik, Mart Trummal (eds.). *Academic English Club, 1962–1995. Academic English Skiing Camp, 1964–1995*. Tallinn: Academic English Club, pp. 58–62
- Laanest, Lembe 2014. *AESC: Akadeemiline ingliskeelne suusalaager 1965–1997*. Tallinn: L. Laanest
- Lauristin, Marju, Peeter Vihalemm, Karl Erik Rosengren, Lennart Weibull (eds.) 1997. *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press
- Piirimäe, Helmut, Meelis Burget (toim.) 2012. *Vivat Academia: Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid Eestis*. 2., parand. ja täiend. tr. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus
- Rosenberg, Tiit 2016. Eesti seltsiliikumisest ja selle ajaloo uurimisseisust. — Marju Luts-Sootak, Piret Õunapuu, Tiit Rosenberg, Andres Andresen, Kersti Taal, Heiki Valk, Taavi Pae, Freydis Ehrlich, Tõnu Tannberg (toim.). *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2015*. Tartu, lk 120–140, oes.ut.ee/wp-content/uploads/06_rosenberg.pdf
- Theraulaz, Guy, Eric Bonabeau 1999. A brief history of stimergy. — *Artificial Life*, Vol. 5, No. 2, pp. 97–116
- Tiivel, Irene 2022 [2016]. *Minu mälestused*. Koost. Toomas Tiivel. Tallinn

Tiivel, Toomas 2021. Härrasmeeste klubidest, eelkõige nende sünnikohas Londonis. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1464–1473, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2021/08/0/10

Tiivel, Toomas, Sirje Keevallik, Mart Trummal (eds.) 1996. *Academic English Club 1962–1995. Academic English Skiing Camp 1964–1995*. Tallinn: Academic English Club

JÜRI ENGELBRECHT (1939) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi (Tallinna Tehnikaülikooli) 1962, tehnikakandidaat mehaanika erialal 1968, füüsika-matemaatikadoktor pideva keskkonna mehaanika alal 1981 (Ukraina TA Mehaanikainstituut), Eesti TA akadeemik mehaanika alal 1990. Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia küberneetika instituudi vanemteadur 1969–1986, osakonnajuhataja 1986–1989, teadusala asedirektor 1989–1994; Tallinna Polütehnilise Instituudi stažöör 1963–1965, aspirant 1965–1967, assistent 1967–1968, vanemõpetaja 1968–1969, ehitusteaduskonna mehaanikainstituudi rakendusmehaanika õppetooli professor 1984–2016; TTÜ küberneetika instituudi osakonnajuhataja 1994–2014, erakorraline juhtivteadur 2005–2008, juhtivteadur 2008–2016; Eesti Teaduste Akadeemia president 1994–2004, asepresident 2004–2014. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Dünaamika ilu” (1997, nr 4, lk 735–753), “Teaduses on kord ja vaieldused korrast” (1999, nr 1, lk 107–112), “Teadusest uue sajandi künnisel” (2000, nr 6, lk 1204–1222), “Akadeemia ajas ja ruumis” (2008, nr 10, lk 2116–2130), “Komplekssüsteemid” (2010, nr 8, lk 1347–1362), “Akadeemiatest ja paradigmadest” (2014, nr 4, lk 723–732), “Kolm printsi Serendipist” (2018, nr 5, lk 771–782), “Tänapäeva haridusest ja komplekssüsteemidest” (2018, nr 11, lk 1936–1955), “Teadmistest ja ennustustest” (2019, nr 7, lk 1169–1187), “Mõtteid kriisidest” (koos Robert Kitiga; 2020, nr 6, lk 983–996), “Komplekssüsteemidest filosoofiliselt” (2020, nr 12, lk 2180–2197) ja “Piirid mitmest vaatenurgast” (2022, nr 1, lk 120–133), Juhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare raamatu *Matemaatika õhtuõpik* arvustus (2014, nr 3, lk 539–541) ning väitlus Taivo Liivaga (2025, nr 9, lk 1697–1704).

HELLE LIPPMAA (Raam; 1934–2024) lõpetas Tallinna Polütehnilise Instituudi keemiateaduskonna insener-keemik-tehnoloogina 1958, keemiateaduste kandidaat 1987. Pärast tööle asumist TPI kütuste keemia ja tehnoloogia kateedris töötas ta pidevalt samas ülikoolis, pikemaalt põlevkivikeemia ja sünteesi labori vaneminseneri, vanem- ja juhtteadurina. Õppetööga oli ta seotud alates 1974. aastast; TTÜ polümeermaterjali-

de instituudi polümeeride tehnoloogia õppetooli dotsent polümeeride keemia, omaduste ja analüüsi alal a-st 1995. Ta oli polümeeride tehnoloogia õppetooli hoidja; polümeermaterjalide instituudi nõukogu liige; TTÜ teadusraamatukogu ühiskondliku nõukogu liige; TTÜ toimetiste kahe kogumiku tõlkija ja toimetaja; Eesti Vabariigi majandusministeeriumi eksperdikomisjoni liige keemiaalaste seaduste kooskõlastamise alal.

TOOMAS TIIVEL (1952) on lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli bioloogina 1975, bioloogiakandidaat 1985 (NSVL TA Tsütoloogia Instituut, Leningrad). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalbioloogia Instituudi teadur 1975–1985 ning Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudi teadur 1985–1989, Eesti TA Kirjastuse direktor 1989–1992; Eesti Vabariigi välisministeeriumi bürojuhataja 1992–1994, suursaadik Läti Vabariigis 1994–1998, välisministeeriumi peainspektor 1998–2000, suursaadik Rootsi Kuningriigis 2000–2004, välisministeeriumi protokolliosakonna peadirektor 2004–2006, EXPO 2010 Eesti peakomissar Shanghais 2008–2010, ühtlasi Tallinna Pedagoogikaülikooli (Tallinna Ülikooli) bioloogia õppetooli professor 1993–1997, Rahvusvahelise Ülikooli Audentes lektor 2005–2008 ja Tallinna Tehnikaülikooli rahvusvaheliste suhete instituudi lektor 2008–2018; MTÜ Loodusajakiri projektijuht a-st 2006; olnud Akadeemilise Inglise Klubi ja on Viskiklubi UBC president. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Huumor: Mis see on ja kuidas tekkis?” (2021, nr 6, lk 1086–1107), “Härrasmeeste klubidest, eelkõige nende sünnikohas Londonis” (2021, nr 8, lk 1464–1473).

VIVE TOLLI. Ex libris Irene Tiivel. (1994)

EESTI VOKAALKUNSTI NOORUSAASTAD JA SOOME LAULJAD

Maris Kirme

SISSEJUHATUS

Eesti kirjakeele ja raamatu aastal on põhjust rääkida ka eesti vokaalkunstist, iseäranis aga soololaulust. Arvestades ennekõike seda, et nii kirjakeele kui ka soololaulu kujunemisel ning arengu- teel võime täheldada sarnaseid suundumusi: mõlemale panid alu- se sakslased, edasisi samme aitasid paljus aga teha soomlased või soomerootslased. Väärib märkimist, et kui esimesed eestikeelsed trükki jõudnud laulud sündisid sakslaste sulest (Andreas Traugott Grahl (u 1745 – pärast 1786), Anton Ludvig Ohmann (1775– 1833)), siis kontserdilavale aitasid neil — küll mitte mainitud autorite omadel — jõuda esmajoones põhjanaabrite lauljad. Jõud- mine avalikule lavale oli/on omakeelse soololaulu (ja mitte ainult, see kehtib ka teiste vokaalžanride — ooperi, oratooriumi, koori- laulu kohta) üks olulisematest aspektidest, mõistmaks seda kui kunsti. Sisulises mõttes on see võrreldav teekonnaga, mille tegi läbi eesti keel. Just niisamuti, nagu Anna Haava oma luuletuses “Köögis seisab...” tabava kujundi abil lausa nõudis, et eesti keel lastaks mitte ainult köögist tuppa, vaid ka toast saali, kulges ka eestikeelse laulu tee.

Omakeelse laulu “saalijõudmine” 19. sajandi teisel poolel ei olnud oluline ja iseloomulik üksnes meile, vaid paljudele Euroopa väikerahvastele. 20. sajandi alguse Soome üks juhtivaid muusika-

kriitikuid Evert Katila (1872–1945) on ajalehes *Uusi Suomi* 1908. aasta 10. juunil sedastanud:

Võib öelda, et nii kaua kui rahvas ei saa oma emakeeles kuulda klassitsismi ja romantismi ajajärgu soololaule, nii kaua ei saa kõneleda mingisugusest elujõulisest heliloomingu harrastamisest. Laulu sõnade mõistmine on esimeseks eeltingimuseks lauluviisi hinge sisseelamisel (tsit. Hagelberg-Raekallio 1934: 161).

Väidetavalt oli aldilaulja Dagmar Hagelberg-Raekallio (1871–1948) see, kes 16. märtsil 1907 Helsingi ülikooli aulas toimunud kontserdil laulis esimesena ainult soome keeles (samas: 144). Nii-siis oli pikk ja vaevaline teekond omakeelse laulu jõudmisel kontserdisaali meiega mõneti sarnast ajalugu jaganud soomlastelgi. Ning tahaks arvata, et mõistes selle teekonna läbimise keerukust ja ühtlasi äärmist vajalikkust, olid nad ehk seda enam nõus meidki toetama, nagu nad on paljudel muudelgi aladel teinud. Soomlased ei olnud meile “võõrad”, vaid “tegelikud või kujutletud “sõbrad””, kui kasutada ajaloolase Mart Kuldkepi sõnu (2024: 18).

Eesti iseseisvuseelse soololaulu arenguloos on eristatud kahte etappi: ettevalmistav ajajärk, mis kestis 1890. aastateni, ning klassikalise soololaulu loomise ja ettekande algaastad 19. sajandi üheksakümnendatest aastatest kuni 1918. aastani (Jürisson 1968: 211). Esimeste eesti soost lauljate tegevus (Ida Thomson (Jakobson, 1855–?), Lydia Müller (Lydia Elisabeth Wilhelmine Müller, 1863–?; a-st 1903 abielus Friedrich Alexander Klemanniga)) langes küll soololaulu ettevalmistavasse perioodi, kuid sünnimaal esinesid nad harva ja sellepärast oli nende osa ka selle arenguloos tagasihoidlik. Mis puudutab aga otseselt eesti keeles laulmist, siis tõsi on, et juba 18. sajandi viimasel veerandil armastasid aadlidaamid vahel laulda lihtrahva viise eesti keeles (samas). See sündis kas mõisates või muudes jõukama kihi kooskäimise kohtades, mitte aga avalikes esinduslikes kontserdipaikades. Pärast eesti laulu- ja mänguseltside asutamist 1860. aastatel astusid mitmesuguste seltside pidudel üksikute sooloonumbritega üles ka põhiliselt asjaarmastajad eestlased. Kuna tegemist oli enamasti naisterahvastega, kelle tegutsemisraadius toonaste arusaamade järgi pidi piirduma peamiselt koduseintega, jäid nad suuresti anonüümseks. Ajalehekuulutustes oli kombeks teatada, et laulab näiteks

keegi “preili N”. Ka on nende repertuaarist vähe teateid, kuid on tõenäoline, et nad laulsid (vähemalt osaliselt) eesti keeles. Eesti seltside peod, kus varasemad ülesastumised aset leidsid, toimusid tagasihoidlikes ruumides, kuhu nn härrasrahvas naljalt oma jalga ei tõstnud. Samal ajal jäid linnade esindussaalid ja -lavad eestikeelsele laulule kauaks suletuks. Veel 20. sajandi algulgi oli pigem erand, kui eesti rahvusest solist laulis avaliku saali laval eesti keeles. Koguni niisugune erand, et kontsertide eelreklaamides peeti vajalikuks seda aspekti eraldi välja tuua.¹

Avalikesse saalidesse jõudsid oma kontsertidega ja ühtlasi üksikute soome- ja eestikeelsete lauludega arvatavasti kõige varem aga meie põhjanaabrite solistid. Esialgu polnud vahet, kas nende suust kuuldi eesti või soome keelt — üllatuslikult leiti soome keel meie omaga sarnanevat —, ühtviisi emotsionaalselt liigutavana mõjusid eestlasest kuulajale mõlemad. Kui 19. sajandil olid ettekantavateks lauludeks põhiliselt rahvalaulud, mida nendes keeltes esitati (eriti eestikeelseid autorilaule oli tollal ka veel väga vähe), siis umbes 20. sajandi algusest muutusid põhiliseks juba kindlate autorite loodud soololaulud. Iseäranis Soomes — peaaesjalikult Jean Sibeliuse (1865–1957), Oskar Merikanto (1868–1924) ja Armas Järnefelti (1869–1958) looduna — kasvas selle žanri tähendus jõudsalt.

Nagu edasisest näeme, aitasid Soome lauljad peale eesti keeles laulmise edendamise ja soomekeelse soololaululoomingu tutvustamise teataval määral kaasa ka eesti soololaulude sünnile ning levitamisele ning samuti lauluõpingutele. Laiemalt võttes, kultuurilise ühistunde tekkimisele, mille saavutamist eesti intelligents toona oluliseks pidas. Soome lauljatel oli siinses kultuuri-

¹19. ja 20. sajandi vahetusel oli kombeks, et ajalehtedes ilmunud kontserdikuulutustes või eelreklaamides märgiti ära ettekantavate eestikeelsete laulude arv. Nii näiteks kirjutati 1903. aastal enne Paula Brehmi kontserti 19. oktoobril Rakveres Ööbiku seltsi saalis: “Ettekannetavate 13 laulu hulgas on 6 eestikeelsed” (K. Rakverest. — *Postimees*, nr 233, 16. X 1903, lk 3). — Omaaegsete artiklite täistekste vt Eesti Rahvusraamatukogu portaalist dea.digar.ee. Siin ja artikli põhitekstis on kuuevad kuni 1918. aasta veebruarini esitatud vana kalendri järgi.

ruumis suur autoriteet ja seda eriti enne Eesti ja Soome iseseisvuse kättevõitmist.

Püüan järgnevalt eelmainitud aspekte lähemalt selgitada, toetudes eeskätt siinkirjutaja aastakümneid tagasi valminud väitekirjale (Männik 1985), kuid seal öeldut täiendades ning uusi mõtteseoseid ja rõhuasetusi otsides. Otseseks käsitlusaluseks on Soome lauljate esinemine ja retseptsioon Eestis. Ajaliselt piirdun peamiselt meie iseseisvuseelse perioodiga, mil kogu Eesti ühiskonnas, sealhulgas muusikas kõik arenes ja muutus kiiresti ja mil Soome lauljate ülesastumised olid ehk tähenduslikumad kui näiteks Eesti Vabariigi aastatel. Kuna põhjanaabrite lauljaid, kes toona siin kontserte andsid, oli võrdlemisi palju, peatun pikemalt vaid nendel, kelle ülesastumised tundusid eredama ja kõnekamana.

Erinevalt Eestist oli Soome juba 19. sajandil tuntud paljude silmapaistvate vokaalsolistide poolest (Emmy Achté (1850–1924), Alma Fohström (1856–1936), Ida Ekman (1875–1942), Aino Ackté (1876–1944) jt), keda võis peale Soome lavade kohata ka Euroopa kuulsates ooperiteatrites ja kontserdisaalides. (Emmy Achté puhul oli Soomes juba 19. sajandil välja kujunenud ka oma ooperiprimadonna kultus, nähtus, mille tähendus selle žanri arenguloos on väga oluline.) Samas sai üllatavalt sageli, ja seda vähemalt alates 1860. aastatest, põhjanaabrite lauljatele aplodeerida ka Eesti publik. Lai oli siin tavaliselt ka nende esinemiskohtade nimekiri, hõlmates nii suuremaid linnu — Tallinna, Tartut ja Pärnut — kui ka paljusid väiksemaid, nagu Viljandi, Valga, Rakvere, Paide, Kuressaare. Kontserte andsid nad enamasti saksa, alates umbes 1910. aastatest aga rohkem siiski eesti seltside saalides. Ajastuomaselt moodustasid nende kontsertide kuulajaskonna põhiosa kohalikud sakslased, kuid näib, et huvi põhjanaabrite solistide ülesastumiste vastu oli tolle aja kohta küllaltki suur ka eestlaste hulgas.

Eestis esinenud Soome lauljate pika rea avas tõenäoliselt tenor Frans August Theodor Tawaststjerna (1821–1882), kes 26. aprillil 1867. aastal *Revalsche Zeitung*’is ilmunud arvustuse kokkuvõtte järgi oli “oma ilusa hääle ja tabava tõlgitsuse tõttu hinnatud eraringides” (Leichter 1982: 194, viide 97).

Võib oletada, et tema lauljakarjääri üks tipphetki oli peaosa täitmine Soome esimese ooperi, Fredrik Paciuse *Kuningas Kaarle jahiretke* (Kaarle-kuninkaan metsästys) esietendusel Helsingis 1852. aastal. Esinedes 1867. aastal Tallinnas, oli (vähemalt eestlaste jaoks) tähelepanuväärseim ehk see, et tema esituses sai kuulda ka üht soome rahvalaulu — “Tuol’ mun kultani” (samas). On muidugi küsitav, kuivõrd toonases Tallinnas — ja kas üldse — oli publiku hulgas eestlasi, eriti veel neid, kes end eestlaseks pidasid. Tagantjärele võib ometi arvata, et see oli erilise tähtsusega sündmus: kuulata lavalt midagi, mis eesti keelega nii sarnane — see pidi olema siinmail ennekuulmatu kogemus, jättes õhku ehk unistuse ka eestikeelsest laulust.

EESTIKEELNE LAUL JÕUAB KONTSERDILAVALE: ALMA FOHSTRÖM

See unistus täitus suuresti Soome lauljate abiga. Eriline teene selles oli Alma Fohströmil (de Rode), kellest sai Eestis — vähemalt 19. sajandil — ilmselt üks oodatuim ja sagedamini esinenud välissoliste üldse. Võttes Emmy Achtélt üle ooperiprimadonna austava tiitli ja kandes juba 22-aastaselt “Põhjamaa ööbiku” hellitavat nime, muutus ta omamoodi legendiks eestlastegi jaoks. Kahe kontserdiga Helsingi ülikooli aulas — kindlasti ühes Soome mainekamas esinemispaigas — esines Fohström esimest korda 1876. aasta kevadel, seega 20-aastasena. Ja juba samal aastal tegi ta debüüdi ka Eestis: 7. ja 11. augustil toimus kaks eri kavaga kontserti Tallinnas Kadrioru lossi Schweickerti salongis (Toivoka 2015: 261). Seija Lappalainen (1994: 63) järgi esinenud ta samal aastal ka Tartus. Kuna Fohströmi kontserdid algasid ajal, mil eestlastest kutselisi soliste oli vähe, pälvisid need siinmail seda rohkem tähelepanu. Lühemate ja pikemate ajavahemike järel andis ta kontserte Eesti linnades (Tallinnas, Tartus, Pärnus, Narvas, Valgas jm) kuni 1904. aastani: teadaolevalt 1876., 1877., 1879., 1884., 1887., 1889., 1898., 1903. ja 1904. aastal. Siinkirjutaja andmeil (täpne allikas kahjuks ei meenu) astus Alma Fohström viimast korda Eestis üles 1921. aastal, kuigi ta aktiivsest kontserditegevusest oli juba loobunud. Siinkohal väärrib ehk li-

samist, et Alma Fohström oli esimene Soome ooperilaulja, kes esines Metropolitan Opera's — 1889. aastal.

Tsiteerides omaaegset *Postimeest*, oli “Põhjamaa ööbiku” menu põhjuseks eestlasest kuulaja ees see, et ta

esines soomlasena ja laulis soome laulusid, mis oma keele kõla poolest Eesti keelele nii imesarnased olnud. [...] ta oma soome lauludega keelt meelde tuletas, mida hääli juhtumisel vast Tartu köökides kuulda sai, ehk hommikuti maameeste suust tulul.²

Toodud sõnadega on meenutatud Alma Fohströmi paar aastat enne 1889. aastat toimunud kontserti Tartu ülikooli aulas. Ent soomekeelsete laulude esitamise kõrval oli tema esinemistel eestlaste jaoks veel teinegi ja vahest olulisemgi tähendus. Nimelt kõlas tema esituses esimest korda avalikus saalis ka eestikeelne laul. Loeme, mida kirjutas 1885. aastal Karl August Hermann:

Nii kaua kui Tartu ülikool seisab, ei ole veel Eesti keel tema suures aulas helisenud, ehk küll ta kesk Eestlaste maal seisab, aga Alma Fohströmi sula-helilisest suust kõlas Eesti keel talvekuu 13. päeval 1884 imeks panevate kuuljate kõrva. Ilusad Koidula sõnad: “Miks sa nutad lillekene, nupud sul täis pisaraid? Kas sa kanget hinge-valu, hellake, ka tunda said?” käisivad läbi aula ja äratasivad tutva rahvaviisi saatusel iseäralist vaimustust kuuljate südames, kes Eestlased olivad.³

Niisiis on põhjust arvata, et just Alma Fohström oli see, kes nimetatud esinemisega eesti(keelse) laulu esimest korda avalikule kontserdilavale viis.⁴ Eestlaste jaoks oli see sündmus märkimisväärne ja teedrajav peale muusikalise ka üldkultuurilisest ja poliitilisestki küljest vaadatuna. Jõudis ju selle sündmuse tulemuseks eesti keel ja laul ühe solisti suust sõna otseses mõttes “köögist saali”, kohalikele sakslastele tähendas see aga midagi ennekuulmatut ja lubamatut, õlakehitust ja pahameelt tekitavat. Just kõnealuse laulu ettekannetega seoses (ilmselt on Fohström seda

²Tartu teated. — *Postimees*, nr 13, 17. I 1912, lk 2.

³Põhjamaa ööpik. — *Laulu ja mängu leht* 1885, nr 3, lk 18.

⁴Meeldiva üllatusena on nimetatud fakt jõudnud laiemagi avalikkuse teadvusesse, seda kasutatakse näiteks ka viktoriiniküsimustes.

mitmel korral esitanud) on sellele tähelepanu pööranud ka meie toonased juhtivad kultuuritegelased ja ajaloolased, nagu näiteks Oskar Kallas (1928: 72–73) ja Hans Kruus. Kruus on kirjutanud:

Kui Soome laulja Alma Fohstroem 1899. a.⁵ Tartu Saksa kontsert-ruumis Eesti keeles “Miks sa nutad, lillekene?” laulis, oli kohalik Saksa seltskond südame põhjani haavatud, nagu oleks tema püha-paik rüvetatud. — Saksa kunstiettevõtetele, kontsertidele, kunsti-näitustele oodati muidugi ka Eesti kodanlasi. Kuid mõistagi, et nende vastu niigi palju lugupidamist ei võidud avaldada, et ette-võtetest ka kuidagi Eesti keeles oleks teatatud (1921: 26).

Tuleb tõdeda, et Kruusi kirjeldatud baltisakslaste suhtumises eest-lastesse ja eesti keelde ei olnud midagi erandlikku, pigem oli see toona üsna tavaline.

Alma Fohströmi esimese kontserdi puhul on põhjust rõhutada sedagi, et see andis teatava impulsi ka eesti soololaulu kui žanri arengule. On teada, et Fohströmi kontserti Tartu ülikooli aulas 1884. aastal oli kuulamas ka noor helilooja Aleksander Lätte (1860–1948), kes saadud muljest ülendatuna pühendas aasta hiljem “Põhjamaa ööbikule” ühe oma varasematest soololauludest “Mälestus” (Karl Eduard Söödi sõnad).⁶ Seda fakti silmas pidades on Lätet hästi tundnud Juhan Luiga kirjutanud:

Fohström on üks nendest vähestest kunstnikkudest ja inimestest, kellest kõneldes Lätte oma hariliku rahumeele vaimustava silma-pilgu vastu vahetab.

Luiga arvates olnud “Mälestus” esimene eesti soololaul, mis välismaal ette kanti. Fohström olla laulnud seda Leipzgis.⁷ Kui-gi siinkirjutajal vastav tõestusmaterjal puudub, oleks äärmiselt meeldiv, kui see nii oli. Küll aga peab ütlema, et eesti lauljate

⁵Siinkirjutaja andmetel on esinemisaasta 1899 siiski vaieldav.

⁶Eesti Muusika Infokeskuse (EMIK) andmebaasis (www.emic.ee/aleksander-late-est) on “Mälestuse” loomisaastaks 1893. Ilmselt on sel puhul aluseks olnud mingi hilisem versioon.

⁷Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (= EKM EKLA), f 179, m 16:21, lk 2–3. Juhan Luiga arvustus Aleksander Lätte helitööde kontserdi kohta, kirjutatud 22.11.1907 (käsikiri).

hulgas too laul kuigi populaarne ei näi olevat. Üks väheseid teateid selle varasemate ettekannete kohta pärineb 26. aprillist 1888, mil keegi neiu Jung, nagu märgitakse *Postimehes*, pidi “Mälestust” laulma Vanemuise peoõhtul.⁸

Aleksander Lätte kõrvale võime panna aga veel teisegi eestlase, kes Alma Fohströmile pühenduslaulu on loonud — skulptor August Weizenbergi (1837–1921). Selleks sai Anna Haava sõnadele sündinud “Igatsus” (“Kus viibid sa”, tekst eesti ja saksa keeles), mis Alide von Röhde harmoniseerituna nägi trükivalgust 1900. aastal (Weizenberg 1900: 25). Weizenberg oli muusika alal teatavasti asjaarmastaja, kes vajalike eelteadmiste ja oskuste puudumise tõttu ise oma loomingut lõplikult kirja panna ei suutnud. Tema asemel tegid seda teised, sagedamini just helilooja, pianisti ja pedagoogina tuntud Alide von Röhde (snd 1860). Kas ja kuivõrd see laul Alma Fohströmi repertuaaris oli, selle kohta andmeid napib. Weizenberg kirjutab mälestustes, et “Alma Fo[h]ström laulis Tallinnas viibides ühe minu lauludest “Kus viibid sa”, kui seal ühe kontserdi andis, mis minule suurt rõõmu tegi” (2014: 211). Mis aastal toimunud kontserti ta seejuures silmas peab, pole teada. Küll olen aga kusagilt kirja pannud, et see laul oli Fohströmi kavas tema viimasel külaskäigul Eestisse 1921. aastal.

Eesti ja Soome muusikasuhete laiemat konteksti silmas pidades äratav Weizenbergi laulukogumikus tähelepanu aga veel üks teinegi laul. See on Aino Suonio (Aino Krohn-Kallase (1878–1956) pseudonüüm kuni 1902. aastani) sõnadele kirjutatud ja temale ka pühendatud “Kevyttä mieltä” (“Muretta meel”), mille on harmoniseerinud Mihkel Lüdig. Siinkohal pakub huvi ehk seegi, et just tolle kogumiku ilmunisaastal (1900) oli Aino Krohn abiellunud Oskar Kallasega ja asunud elama Peterburi, kus Weizenberg teatavasti ees oli. Seega oleks tegemist nagu oma-moodi tervituslauluga noorpaarile.

Nagu juba eespool öeldud, saatis Fohströmi esinemisi, eriti eestlaste hulgas, suur menu. On alust arvata, et teda — nagu Soome interpreete üldse — käisid eestlased toona kuulamas rohkem

⁸Vt kuulutust *Postimees*, nr 47, 19. IV 1888, lk 4.

kui teisi välissoliste. Soome esinejate kontserte mindi kuulama ka saksa seltside saalidesse, kuhu eestlane muidu heameelega ei sisenenud. Sakslased omakorda suhtusid vastavatesse kontsertidesse teatava reservatsiooniga. Loeme, mida näiteks kirjutati Alma Fohströmi esinemisest Pärnus 1898. aastal:

Kuuljaid oli klubesaal parajalt täis, tungi ei tuntud. “Peenema” ringkonna osavõtmine näis iseäranis napipoolne olema. Aga sellest hoolimata, et siiski kuulutused ainult Saksa keeli ilmusivad ja nii suuremal osal eestlastel sellest teatust polnudgi, olivad vähemalt pool osa kuuljatest küll eestlased — mõned õige kaugeltgi tulnud.⁹

Tähelepanu väärivad selles artiklis ka järgmised read:

Mõnede eestlaste soovi, et auus lauljanna ka Eesti keeli laulaks, mis soov temale kontserdi vaheajal avaldati, oli ta valmis südamlise rõõmuga täitma, aga kahetses, et temal mingit nooti seks ligi polnud, ja nii jäi pärnlastel see rõõm nägemata.

Vaherepliigina märkigem, et 19. sajandi lõpul jõudsid Eesti lavadele Alma Fohströmi kõrval ka ta noorem õde, lauljatar Elin Fohström (hilisema nimega Fohström-Tallqvist, kunstnikunimega Elina Vandár, 1868–1949)¹⁰ ja tšellistist vend Karl Ossian Fohström (1870–1952). Elini esinemiste haare jäi Alma omast palju kitsamaks, kuigi häälematerjalilt olnud nad — vähemalt eesti ajalehtede arvustuste järgi — peaaegu võrdsed. Elin Fohström lõpetas aktiivse kontserditegevuse õest mõni aasta varem. Vend Os-

⁹-a-. Kodumaalt. Pärnust. — *Postimees*, nr 199, 7. IX 1898, lk 3.

¹⁰Vt Elin Fohströmi (artikleis ka Ellin; Ella; Fohströhm) esinemiste kohta Eestis: Isamaalt. Tallinnast. — *Postimees*, nr 22, 23. V 1887, lk 2; Vrl. Sõnumid Eestimaalt. Seltsielu. Lõbustused. Kirjandus. — *Olevik*, nr 22, 23. V 1887, lk 2; Uuemad sõnumed ja telegrammid. — *Sammas*, nr 29, 13. VII 1887, lk 3; Sõnumid Tallinnast. — *Postimees*, nr 90, 14. VIII 1890, lk 3; Sõnumid Tallinnast. — *Sammas*, nr 101, 8. IX 1890, lk 3; Sõnumid Tartust. — *Sammas*, nr 126, 6. XI 1890, lk 3; -e-. Kodumaalt. — *Sammas*, nr 208, 18. IX 1895, lk 3; Uuemad sõnumed. — *Valgus*, nr 39, 26. IX 1895, lk 2.

sian Fohström, Soome esimene rahvusvahelise mainega tšellist, tegi mitu korda kaasa nii Alma¹¹ kui ka Elini¹² esinemistel.

Alma Fohströmi populaarsuse haripunkt Eestis oli mõnети ootuspäraselt 20. sajandi esimestel aastatel. Tõestagu seda väljavõte 1903. aasta kriitikast: “Kiituse avaldus oli laulude järele nõnda tormiline, et lisa-anded vähemalt poole kontserti väljategivad.”¹³ Tegi ju kogu meie kultuuri, mitte ainult muusikakultuuri areng siis läbi märkimisväärse kiirenduse, mõeldagu siinkohal kas või üksnes Noor-Eesti rühmituse esiletõusule. Aga kõige muu kõrval suurenes siis märkimisväärselt ka kontsertide haritud eestlastest kuulajaskond, mis kahtlemata kajastus ka esinejate vastuvõtus.

Kui aga küsida, milline oli Alma Fohströmi osa Soome heliloojate vokaalkammerloomingu tutvustamisel Eestis, mis sai hoo sisse peaaesjalikult 20. sajandi algusest, siis tuleb vastata, et see oli siiski tagasihoidlik. See on ka mõistetav, sest tema lauljakarjääri kõrgaeg langes 19. sajandi lõppu, mil vastava loomingu hulk Soomes oli veel üsnagi väike. 1890. aastatest pärineb küll hulk Jean Sibeliuse ja mõne teisegi helilooja soololaule, kuid nende laiaulatuslikum esitamine nii kodu- kui ka välismaal jäi siiski Alma Fohströmist nooremate solistide hooleks.¹⁴ Silmas tuleb pidada sedagi, et Alma Fohström oli eelkõige väljapaistev ooperilaulja. Ja nagu meie ajalehed kirjutasid, tema

hääle võim avaldab end kõige päält koloratuuris [---]. Mida Alma Fohström selles osas äratav, seda teised lauljad ja lauljannad temale naljalt järele ei saa [---]. Fohströmist võivad meie pisemad ja suuremad lauljad õppida, kuidas sõnad laulu juures välja tulevad ütelda.¹⁵

¹¹Vt Seltsielu. Segasõnumed. — *Olevik*, nr 37, 15. IX 1898, lk 5; Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 225, 7. X 1903, lk 3.

¹²Vt Uuemad sõnumed. — *Valgus*, nr 39, 26. IX 1895, lk 2.

¹³Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 225, 7. X 1903, lk 3.

¹⁴Soome sopranit Ida Paulina Ekmani (1875–1942) peetakse esimeheks, kes koos pianistist abikaasa Karl Ekmaniga (1869–1947) hakkas Sibeliuse soololaule laialdaselt esitama. Ühtlasi on helilooja pühendanud temale palju oma soololaule.

¹⁵Vt -a. Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 194, 1. IX 1898, lk 3.

Kahtlemata õpiti Alma Fohströmilt palju ka meil. Temast sai kas otseselt või kaudselt mitme eesti vanema põlve laulja õpetaja. Õppimisest tema käe all unistas juba meie esimene laulukuuksus Aino Tamm (1864–1945). Kuigi tal see otseselt ei õnnestunud, oli “Põhjamaa ööbiku” eeskuju tema kujunemisteel ometi märkimisväärne. Eriti puudutab see rahvalaulude laulmist, mis kujunes teatavasti Aino Tamme n-ö trumpalaks. Soome muusikateadlane Helena Tyrväinen on kirjutanud, et Aino Tamm kuulis 1880. aastatel Peterburis Alma Fohströmi kontsertidel soome rahvalaule, mis innustasid teda oma kavva eesti rahvalaule võtma (2017: 374). Selles väites pole põhjust kahelda.

Meie vanema põlve lauljate hulgas oli aga neidki, kes on Fohströmi kui pedagoogi kätt otseselt tunda saanud. Nimetagem nende hulgas üht Estonia teatri algusaastate juhtivamat solisti Olga Mikk-Krulli (1887–1980), tuntud kammerlauljat Made Pätsi (1896–1953) ja anderikast Zinaida Jurjevskajat (Lenkina-Brehmer; 1892–1925). Teatavasti oli Alma Fohström aastatel 1909–1918 Peterburi (Petrogradi) konservatooriumi professor, 1920–1928 aga Berliini Sterni-nimelise konservatooriumi õppejõud.

Kuigi Olga Mikk-Krulli õpingud Fohströmi juures jäid lühikeseks — vaid kaks aastat (1908–1910), olid need sellest hoolimata olnud talle “pidupäevadeks” (Mikk-Krull 1972: 16–17). Made Päts oli “Põhjamaa ööbiku” lauluklassi õpilane Petrogradi konservatooriumis aastatel 1915–1918. Nii Mikk-Krull kui ka Päts täiendasid end Fohströmi juures veel ka Berliinis: esimene 1921. ja teine 1923. aastal. Vist kõige kauem õnnestus Fohströmi juures õppida Zinaida Jurjevskajal, koguni kuus aastat — 1912–1918. Ja ehkki ta tegi nimetatutest võib-olla kõige silmapaistvama lauljakarjääri, jäi see tal varajase surma tõttu kahetsusväärselt lühikeseks.

Kokkuvõtteks tõdegem, et Alma Fohströmi mõju eesti varase vokaalkunsti arengule oli mitmetahuline: alates eesti keeles laulmise ja meie rahvalaulude viimisest kontserdilavale, soololaulude sünnile kaasa aitamisest kuni meie lauljate otsese õpetamiseni

välja. Kindel põhi on Oskar Kallase tõdemusel, et ta mäletab lauljannat “ühenduses meie keelevõitlusega”.¹⁶

ORATOORIUM EESTI KEELES: JOHAN HJALMAR FREY

Kuigi võin eksida, tundub, et Soome vanema põlve meeslauljad naislauljatega võrdset rahvusvahelist tunnustust ei pälvinud. Neid astus toona võrreldes naistega Eestis ka vähem üles. Nende hulgas jõudis teistest kaugemale ehk bassbariton Johan Hjalmar Frey (1856–1913). Frey oli pikka aega (1885–1905) Peterburi Keiserliku Ooperi solist. Selle teatri soliste kutsuti sageli Eestisse esinema. Nii on Freygi 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul andnud siin mõne soolokontserdi, aga esinenud ka vokaalsümfooniilistes suurvormides.¹⁷ Pikaaegne kokkupuude vene muusikaga tõi tema kavadesse Mihhail Glinka, Nikolai Rimski-Korsakovi jt teoseid. Soome lauljana ei unustanud ta tutvustamast aga ka soome ja rootsi (rahva)laule. Need tekitasid, nagu juba eespool nägime, eesti kuulajates erilist huvi. 22. veebruaril 1898. aastal esines Frey Tartus Bürgermusse saalis koos eesti laulja Salme Hermanniga.¹⁸ Seda kontserti reklaamiti eesti lehtedes laialt ja näib, et peaaeglikult just esitatavate eesti- ja soomekeelsete laulude pärast. Nende eeskavasse võtmine, “see on ju eestlaste pesapaigas iseäranis julgustükk”, kirjutati *Postimehes*.¹⁹ Frey laulis tollel kontserdil

¹⁶EKM EKLA, f 186, m 54: 29. Alma Fohström de Rode kiri Oskar Kallasele, 25.02.1929 (viimase märkmed kirjale).

¹⁷Näiteks Tartus Bürgermusse saalis 22. veebruaril 1898 (vt kuulutuses toodud kava *Postimees*, nr 41, 19. II 1898, lk 4 ja arvustust: -n -a. Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 44, 23. II 1898, lk 3); Bürgermusses 28. jaanuaril 1901 (vt arvustust: -e. Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 25, 31. I 1901, lk 3); Rudolf Griwingi korraldatud palvepäevakontserdil Tartus Jaani kirikus (vt Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 55, 7. III 1902, lk 3).

¹⁸Salme Hermannist on vähe teada. 19. sajandi lõpul elas ta Kiievis ja õppis seal laulmist professor Kamillo Everardi (1825–1899) juures. Esines ka Peterburis. Vt kuulutust *Postimees*, nr 41, 19. II 1898, lk 4.

¹⁹Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 40, 18. II 1898, lk 3.

muu hulgas soome rahvaviisi Lydia Koidula sõnadega “Isamaa hiilgava pinnalla paistab” ning lisapalaks “Säält ju mu kullake”. Rootsi rahvalauludest oli tema kavas “Seakarjane”. Salme Hermannini ettekantud Jules Massenet’, Charles Gounod’, Anton Rubinsteinini, Pjotr Tšaikovski jt laulude kõrval saanud erilise menu osaliseks Miina Hermannini (Härma) vähetuntud romanss “Mu õis”. Soliste saatis klaveril baltisaksa helilooja ja organist Arthur Wulffius (1867–1920). Wulffiusega seoses lisatagu, et tollel kontserdil esitas Frey ka kaks tema laulu (“An die Sorge” ja “Nachtgebet”). Ajalehes *Postimees*, kus leidub kõnealuse kontserdi kuulutus, on viimati nimetatud laulu järele lisatud “uus, herra Frey’le annetatud”.²⁰ Seega oli Arthur Wulffiuse “Nachtgebet” järjekordne pühenduslaul põhjanaabrite lauljale Soome lahe lõunakaldalt.

Frey astus üles ka siinsetel vokaalsümfooniliste suurvormide ettekannetel. 19. sajandil peamiselt baltisaksa seltsides laialt levinud oratoriaalsete teoste ettekandmine võttis 20. sajandi algul üha enam hoogu ka eestlaste seas ja eesti keeles. Kuna oma soliste, kellel nõutav tase, selleks ei jätkunud, tuli sageli neid mujalt otsida. Sajandi algul olid oodatud, nagu juba mainitud, iseäranis Peterburi Keiserliku Ooperi solistid, nende hulgas siis ka Frey. Üks tema silmapaistvamaid ülesastumisi siinsetel oratoriaalsete teoste ettekannetel oli ilmselt Pärnumaa II laulupeol 1903. aastal, mil eesti keeles kanti Konstantin Türrpu juhatusel ette Joseph Haydni oratoorium *Loomine* (tõlke tegi insener Georg Hellat). Freyle oli selles usaldatud bassipartii laulmine. Tenori partiid esitas Peterburi konservatooriumi vastne lõpetanu Mihhail Goltisson (Michel G.; 1870–1914). Sopranina debüteeris aga noor eesti lauljanna Mathilde Sinkel (hiljem Lüdigi-Sinkel; 1876–1953). Koori osa laulis Endla seltsi segakoor (dirigent Georg Hellat). Arthur Kapp on sellest ettekandest kirjutanud, et

mina võin kindlasti ütelda, ilma et erapoolik oleksin, et mina isegi Peterburis suuremal osavõtmisel niisugust ettekannet kuulnud ei ole. Mõju oli üleüldse vägev.²¹

²⁰Vt *Postimees*, nr 41, 19. II 1898, lk 4.

²¹A. Kapp. II Pärnumaa laulupidu. — *Postimees*, nr 130, 16. VI 1903, lk 1.

Kahtlemata oli too ettekanne Eesti muusika ajaloos omamoodi suursündmus, mida nimetatakse krestomaatilistes väljaannetes.

SOOLOLAUL MUUTUMAS KUNSTI OBJEKTIS JA
IDEOLOOGILIS-POLIITILISEKS RELVAKS:
MAIKKI JÄRNEFELT-PALMGREN JA
ELLI FORSELL-ROSENTÄLS

Kuigi 19. sajandi lõpul ja 20. algul alustasid kontserditegevust eesti lauljad (Georg Stahlberg, Aino Tamm, Paula Brehm, Mathilde Lüdig-Sinkel), kelle esinemistel oli määrav tähendus eriti soololaulu kui iseseisva žanri arenemisele, samuti publiku maitse kujundamisele, jätkusid samal ajal — ja näib, et isegi tõusvas joones — ka Soome solistide esinemised. Nende osa tolle žanri arengus oli endiselt kaalukas.

Nii eesti- kui ka soomekeelne laul, mis 19. sajandil leidis nende kontserdikavades peamiselt rahvalauludena, kas autentsena või siis lihtsa klaverisaatega ja sageli anonüümsena, rikastus 20. sajandi algul aasta-aastalt uute heliloojate nimede ja teostega. Oma lavaelu elas edasi ka rahvalaul, nüüd aga enamasti helilooja sulest läbikäinuna ja kindla autori nimega varustatuna. Seda muutust võib täheldada nii eesti kui ka soome rahvalaulude puhul. Ehk teisisõnu: sajandivahetuse paiku täpsustusid varem laialt kasutatud ja samas väga üldised mõisted “soome laul” ja “eesti laul” ning toimus eristumine kindla isiku algupärase loominguga, seadja nimega varustatud rahvalaulu ja autentse rahvalaulu vahel, kusjuures viimane hakkas kavades pigitasa taanduma. Juhtivale kohale tõusis aga nn kunstlaul, kui kasutada toonast terminoloogiat.

Püüame nüüd esile toodud nähtusi ja nendega kaasnenud ilminguid pisut selgitada. Kõigepealt: kes olid need Soome lauljad, kes 20. sajandil oma esinemistega Eesti kontserdi- ja teatriellu lisandusid? Nimetades esmajärjekorras ehk tuntumaid, siis Maikki Järnefelt-Palmgren (1871–1929, 1910. aastast Palmgren), Dagmar Hagelberg-Raekallio (1871–1948), Wäinö Sola (1883–1961), Dagmar Parmas-Saarnio (1886–1940) ja Yrjö Saarnio (1890–1933). Oma lauljatee hakul esines siin veel mitu solis-

ti, näiteks Elli Forsell-Rosentäls (1873–1943), Elsa Norring-Clever (1871–1929), Olga Havu (1888–1935), kelle edaspidine karjäär ilmselt eelnevatega võrdset tähelepanu ei pälvinud. Lauljate Dagmar Parmas-Saarnio ja eriti just Yrjö Saarnio nimi seostub Eestis ennekõike Estonia teatris aastatel 1915–1916 lavastatud ooperite ja operettidega, mil nad olid kinnitatud teatri solisti rolli.

Maikki Järnefelt-Palmgren (1871–1929). Teda peetakse üheks suuremaks Soome vokaalkunsti edendajaks. Ühtviisi võimekas oli ta nii ooperi- kui ka kammerlauljana. Kuulsaks sai ta eriti Richard Wagneri lauljana. Koos heliloojast ja dirigendist abikaasa Armas Järnefeltiga (1869–1958) töid nad Soomes esimest korda lavale Wagneri ooperid *Tannhäuser* (1904) ja *Valkeüürid* (1905). Eestis esines Järnefeltide abielupaar teadaolevalt 1901., 1902., 1903. ja 1904. aastal,²² külastades mitut linna. 1901. aasta jaanuaris ja veebruaris andsid nad kontserte näiteks Tartus, Pärnus, Viljandis ja Tallinnas. Eesti lehtedes saatsid nende esinemisi hea eelreklaam ja kiitvad arvustused.²³ Juba 1901. aastal toimunud kontsertide järel sai Maikki Järnefelt nii tuntuks,

²²1904. aastal toimunud kontsertide kohta ei ole siiski täit selgust. 18. novembril 1904 on pöördutud kirjaga (allkiri loetamatu) Jurjevi (Tartu) politseimeistri poole palvega loa saamiseks korraldada 4. detsembril 1904 Bürgermusse saalis Maikki Järnefelti kontsert (RA (= Rahvusaarhiiv), EAA.325.1.505, l. 300), kuid seda luba ei antud (vt samas, l. 301). Küll aga teatatakse *Postimehes*, et “M a i k k i v . J ä r n e f e l t ’ i k o n t s e r t , k u s t e m a m e e s A r m a s v . J ä r n e f e l t k l a v e r i l k a a s a m ä n g i b , p e e t a k s e T a l l i n n a l e h t e d e t e a t e l T a l l i n n a b ö r s e s a a l i s t e i s i p ä e v a l 7 . d e t s e m b r i l ä r a ” (Sõnumid Tallinnast. — *Postimees*, nr 250, 8. XI 1904, lk 3).

²³Vt 4. jaanuari 1901. aasta Tartu Bürgermusse saali kontserdi kavva *Postimees*, nr 23, 29. I 1901, lk 4; Kodumaalt. — Samas, nr 24, 30. I 1901, lk 3 (30. jaanuari kontsert Pärnus); d. Kodumaalt. — Samas, nr 25, 31. I 1901, lk 3 (28. jaanuaril Viljandis); H. Kodumaalt. — Samas, nr 29, 5. II 1901, lk 3 (30. jaanuaril Pärnus) ja Al. Läte. Maikki von Järnefeldi kontsert. — Samas; Sõnumid Tallinnast. — Samas, nr 32, 8. II 1901, lk 3 (6. veebruaril Tallinnas); Omalt maalt ja riigist. — *Valgus*, nr 7, 13. II 1901, lk 2 (6. veebruaril Tallinnas).

et ta võeti omamoodi mõõdupuuks meie lauljaid hinnates. Paula Brehmi ühe kontserdi järel kirjutati näiteks:

Kui teda kuulsa Soome laululinnu Järnefeldiga võrrelda, siis võib ütelda, et tema küll hääle tugevuse poolest veel taha jääb, muidu aga võib nende Saksa laulude laulmist üsna ühevääriliseks pidada.²⁴

Eriti huvitava kavaga esinesid Järnefeldid Eestis 1903. aastal, astudes üles Richard Straussi, Hugo Wolfi, Pjotr Tšaikovski, Jean Sibeliuse, Armas Järnefeldi jt helitöödega. Aleksander Lätte arvustusest loeme:

Laulud avaldavad uuema aja maitset ja laadi. Nende loojad katsumavad laulu sisu, salmis, ja kui vähegi mahti igas sõnas muusika läbi kujutada. [...] Sibeliuse laulud: “Pilliroog” ja “Mustad roosid” meeldisivad õieti. Aga veel rohkem A. Järnefeldi, lauljanna abikaasa: “Kiige ja pühapäeva laul.” [...] Laulud Soome keeles ettekantud, see andis kuuljatele iseäralist huvitust. Iga sõna, mis Eesti laadiline ja millest aru saadi, meeldis ja selle järele rohke kiituseavaldus. — Kui lauljad seda nähtust tähele panevad, miks ei laula nemad siis ka laulusid selles keeles, milles kuuljatel kõik sõnad tuttavad on?²⁵

Nii küsis arvustaja veel 1903. aastal! Seega oli oma emakeeles laulmine, nähtuna seekord läbi Sibeliuse ja Järnefeldi soololaulude, endiselt tähtis. Ja on keeruline öelda, mis sai kriitikule määravaks just nimetatud heliloojate laulude eraldi väljatõstmisel: oli selleks muusikaline pool või ikkagi sõnade mõistetavus ja sarnasus eesti keelega?

Usutavasti oli Maikki Järnefelt üldse esimene, kes praeguseks klassikuteks muutunud Soome heliloojate Järnefeldi, Merikanto, Sibeliuse soololaululoomingut Eestis hakkas tutvustama.

Elli Forsell-Rosentäls (1873–1943). Maikki Järnefeldi kõrval tuleks noist aastaist kindlasti välja tuua Eestist n-ö heleda komeedina üle lennanud lauljatar Elli (Elly) Forselli (Forsselli). Teda

²⁴-u-. Sõnumid Tallinnast. — *Postimees*, nr 221, 3. X 1902, lk 3.

²⁵-e. Maikki v. Järnefeldi kontsert. — *Postimees*, nr 38, 15. II 1903, lk 3.

tunti eeskätt soome rahvalaulude suurepärase esitajana, mida ka arvustused välja tõid,²⁶ aga samas osutus ta — nagu lugeda võime — ka eesti rahvalaulude ja nn kunstlaulude üheks silmapaistvamaks interpreediks. 1902. aasta suvel Pariisist õpingureisilt koju Soome sõites peatus ta Eestis arvatavasti esimest korda. Kaua ta tookord siin oli ja kus täpselt üles astus, selle kohta on andmed lünklikud. On näha, et see visiit jäi kavatselust lühemaks, piirdudes umbkaudu nädalaga. Laulja tutvustamiseks kirjutati *Postimehes*:

Meile, eestlastele, kes me oma ja Soome sugurahva helisünnitusi ja rahvaviisiisid väga harva kutseliste kunstnikkude poolt kuulda saame, oleks Elli Forselli kontsertisid sellepärast iseäranis soovitada, et sääli Eesti laulusid kuuldavale toodakse. Ka kõikide uuemate Soome komponistide, nagu Merikanto, Melartini ja Järnefelt'i viisidega saab kuulja tutvaks.²⁷

Vaid vähem kui kaks nädalat hiljem ilmunud *Postimehe* numbrist võime aga lugeda, et Elli Forsell on Kuressaares 26. juunil kontserdi andnud, kus ta muu hulgas esitas palju soome rahvalaule. Ühtlasi antakse teada, et kuna korralduskulud “sakste “salongklubes” mitte väiksed ei olnud”, pidi ta teise kontserdi Kuressaares andmata jätma ja lahkus 29. juunil kodumaale.²⁸ Sama aasta sügiskuudel nähti Forselli aga taas Eestis kontserte andmas ja seekord märksa laiemat trajektoori pidi liikumas, astudes peale Tallinna ja Tartu üles veel mitmes väiksemas linnas — Pärnus, Paides, Põltsamaal (koguni kolme kontserdiga) jm. On oluline rõhutada, et tema kavad olid Soome ja üldse Põhjamaade ning ka Eesti heliloojate soololauludest senise teabe järgi rikkalikumad kui kellelgi teisel.²⁹ Toonase ajakirjanduse põhjal olnud ta mitmel pool esimene, kes eestikeelse lauluga lavalaudadele astus. Nii olevat see olnud Pärnus — meie mõistes ju ikkagi suuremas

²⁶J. A. Soome laulja kontserdid meie maal. — *Postimees*, nr 160, 24. VII 1902, lk 3.

²⁷Samas.

²⁸e-. Kuressaare... — *Postimees*, nr 145, 5. VII 1902, lk 3.

²⁹Vt 28. septembri 1902. aasta Tartu-kontserdi kuulutust *Postimees*, nr 213, 24. IX 1902, lk 4.

keskuses, kus 1902. aastani seda polevat juhtunud. Loeme, mida Pärnu kontserdi järel tema kohta kirjutati:

Elli Forselli kontsert Pärnus 20. okt. oli pärnlastele aruldane sündmus. Sest esimest korda võisime kellegi kunstlaulja poolest Eesti laulu kuulda,³⁰ mida kõik senised siin käinud kunstlauljad tegemata on jätnud. Ka kaks Soome suurt lauljannat, kes enne siin käinud. Alma Fohström ja Maikki Järnefelt ei laulnud midagi Eesti keeles; neile oli ette räägitud, et Pärnus puhas Saksa seltskond olla.³¹

Ja pisut edasi kirjutab autor, et

suurem osa “peenemat [s.t saksa] seltskonda” puudus kontserdis. [---] Eesti ringkonnad olivad seda agaramad osavõtmas.

Ei tohiks unustada, et kontserdi kava kokkuseadmisel, veel rohkem selle elluviimisel, oli oluline osa kontserdi toimumise kohal ja selle korraldajal: kas oli selleks mõni baltisaksa või eesti selts, kas toimus see baltisakslaste või eestlaste hallatavates ruumides. Arvata võib, et eesti seltsides korraldatud kontsertide kavad olid rikkalikumad ka Soome ja Eesti heliloojate lauludest ning riskivabam nende esitaminegi. See asjaolu tuleb selgelt esile ka Elli Forselli esinemiste puhul. Eredaim näide Soome ja Eesti heliloojate laulude rohkusest ja heast tasakaalust on ehk tema kahe Tallinna kontserdi kava Estonia seltsi saalis 30. novembril ja 3. detsembril 1902. aastal (arvatavasti õnnestus tal sama kava ga üles astuda veel mujalgi Eestis). Arvustuse järgi olevat need kontserdid Tallinna eesti ringkondadele olnud “tähtsaks sündmuseks”,³² sest kavas olid põhiliselt Soome ja Eesti heliloojate laulud: Järnefelti “Laula, laula”, Erkki Melartini “Mirjami laul I, II” ja “Metsa laul”, Hermann (Härma) “Küll oli ilus...”, Sibeliu-

³⁰ Elli Forsell laulis Pärnu kontserdil Miina Hermann (Härma) “Küll oli ilus mu õieke” (sõnad Anna Haava).

³¹ V. Pärnust. — *Postimees*, nr 240, 28. X 1902, lk 3.

³² -sk. Neiu Elli Forselli kontsert. ... — *Teataja*, nr 294, 3. XII 1902, lk 3.

se “Pilliroog” ja “Suudlemine”, Tüرنpu “Igatsus”, Lätte “Primula veris”³³ ja eesti rahvaviis “Miks sa nutad, lillekene”.³⁴

Nagu ajakirjandusest teada saame, olevat Forsell kavandanud üldjoontes sama kavaga kontserti ka 8. detsembril Paides. Tegelikult olevat ta seal saanud laulda vaid ühe eesti laulu — Miina Hermann (Härma) “Küll oli ilus mu õieke”. Viis ülejäänud eesti laulu olevat jäänud laulmata, sest kontsert toimus saksa klubi saalis. “Küll oli ilus mu õieke” laulmise eel lahkunud “[k]ohalike asjatundjate abikaasad” koguni saalist.³⁵ Niisiis see (iseäranis omakeelsed laulud), mida põnevusega oodati eesti seltside saalides, ei tarvitsenud baltisaksa seltside lavadele üldse sobida. Vähe sellest, näib, et parem polnud suhtumine ka soomekeelsetesse lauludesse. Mida see näitab? Kas mitte seda, et nii eesti kui ka soome (soolo)lauludest oli 20. sajandi alguseks saanud kõrvuti keele ja kultuurilisega ka omamoodi ideoloogilis-poliitiline relv, kusjuures võitlust pidasid mõlema maa lauljad käsikäes. Eesti laulude laulmine eriti just saksa klubide saalides oli tollal julgustükk ja seotud riskidega, ka siis, kui seda tegid Soome lauljad. Näiteks kirjutati Forselli 28. septembri 1902. aasta Tartu-kontserdiga seoses, et

Soome vennasrahva tütrele julgust on olnud oma eeskavas ka Eesti laulule maad anda, kuna muidu meie oma rahva keskelt tõ[u]snud kunstnikud mitte ikka tähele ei pane, et Eesti seltskonnal meie juures muusika-asjus niisamasugused õigused on kui teistel.³⁶

Tartus toimunud sama kontserdi põhjalikus arvustuses pidas kriitik oluliseks esile tõsta sedagi, et Miina Hermann (Härma) “Küll

³³ Aleksander Lätte “Primula veris” (Nikolaus Lenau järgi sõnad eesti keeles Karl Eduard Sööt) kõlas Elli Forselli suus teadaolevail andmeil esiettekandes. 1904. aastal ilmus laul Aleksander Lätte kogumikus *Neli laulu: Klaveri kaasmängul* (Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts). Kõik laulud selles on varustatud eesti-, soome- ja saksakeelse tekstiga, mis näitab helilooja soovi tutvustada ning levitada oma laule ka välismaal.

³⁴ Vt 30. novembri kontserdi kuulutust *Teataja*, nr 291, 29. XI 1902, lk 4.

³⁵ -r. Paidest. — *Postimees*, nr 273, 9. XII 1902, lk 3.

³⁶ -aa. Kohalikud sõnumid. — *Postimees*, nr 216, 27. IX 1902, lk 3.

oli ilus mu õieke”, mida esimest korda oli 10–15 aasta eest saksa kontserdisaalis esitanud Soome kunstlaulja Alma Fohström, kõlas teist korda jälle Soome laulja — Elli Forselli ettekandel.³⁷ See paneb muidugi mõtlema, kas on võimalik, et isegi Tartus, meie rahvusliku kunsti hällis, polnud seda laulu mitte ükski eesti laulja vahepeal laulnud.

Pöördudes tagasi Soome heliloojate soololaulude esitamise juurde, tahaks toonitada, et oma esinemistega rikastas Forsell mõnevõrra juba eespool mainitud autorite laulude paletti (Sibeliust, Merikanto, Järnefelt), aga tõi juurde ka uusi nimesid. Mee-nutame, et üksikuid Järnefelti, Sibeliuse jt laule kandis ette Maikki Järnefelt. Oskar Merikanto³⁸ laulu “Pai, pai paitaressu” (hällilaul, sõnad Jooseppi Mustakallio) tutvustas Eestis ilmselt esimest korda aga Soome lauljatar Elsa Norring-Clever 4. novembri 1901. aasta kontserdil Tartus Bürgermusse saalis.³⁹ Samas olid näiteks Erkki Melartini (1875–1937) soololaulud ja tema muusika arvatavasti siinsele publikule enne Forselli esinemisi aga tundmatud. Melartin olevat olnud Elli Forsellile omaaegses Helsingi konservatooriumis (praegune Sibeliuse Akadeemia) lähedane õpingukaaslane, mis mõnevõrra motiveeris ehk ka tema laulude kavvavõtmist. Forselli kavades Eestis oli Melartinilt vähemalt kolm laulu: “Mirjami laul I, II” (“Mirjamine laulu I”, op. 4, nr. 3; “Mirjamine laulu II”, op. 4, nr. 4) ja “Metsa laul” (oletatavasti “Minä metsän polkuja kuljen”, sõnad Eino Leino, op. 4, nr. 1). Aleksander Läte pidas neid kaunisteks ja “õige huvitavateks”.⁴⁰ Forselli hääle kohta kirjutati: “Neiu Forssellil on pehme, paenduv, voogav mezzosopran”, ta olevat “läbi ja läbi dramatikaline lauljanna”.⁴¹ Seega võib arvata, et nimetatud laulud sobisid tema häälega hästi.

³⁷-e. Elli Forselli kontsert. — *Postimees*, nr 218, 30. IX 1902, lk 3.

³⁸ Aleksander Läte leidis, et Merikantot võime nimetada soome rahvalaulikuks (samas). Seda ta oma väga populaarsete lauludega tõesti oli.

³⁹-e. Norring-Cleveri kontsert. — *Postimees*, nr 251, 5. XI 1901, lk 3.

⁴⁰-e. Elli Forselli kontsert. — *Postimees*, nr 218, 30. IX 1902, lk 3.

⁴¹-sk. Neiu Elli Forselli kontsert. ... — *Teataja*, nr 294, 3. XII 1902, lk 3.

Mis puutub Soome soololaulude hindamisse ja tõlgendamisse Eestis, siis toetudes eelkõige Forselli esinemistele võiks öelda, et neil aastail tõusis see mõnes mõttes uuele tasemele. Toonitagem siinkohal veel kord, et Soome heliloojate laulud meeldisid siinsele eestlastest kuulajaskonnale veel 20. sajandi esimestelgi aastatel peaaesjalikult soome keele kui meie keelele sarnase tõttu. Muid, eriti muusikaga seonduvaid argumente tõi kriitika esile vähe. Miida enam avarus aga nii Soome kui ka Eesti soololaululoomingu, aga loomulikult teistegi žanride tutvustamine, seda silmatorkavamalt muutus ka nendega seonduv arvustus. Mitmekesisistuma hakkasid väärtushinnangud: varem valitsenud põhiliselt üldsõnalisest ja sageli paatoslikust ilukõnест jõuti tasahaaval arutlevate ja argumenteeritud seisukohtadeni, muusika tõlgendamiseni, selle olemuses peituvate filosoofilis-esteetiliste kategooriate tunnetamise ja kirjeldamiseni ning ka rööpjoonte ja seoste otsimise ning nägemiseni kahe naabermaa heliloomingus. Üldistavalt öeldes: soololaulust sai ka kriitikas vähehaaval kunsti objekt.

Näib, et üks esimesi, kelle ülesastumistega seoses kriitika äsjatoodud muudatusi ilmutas, oli Elli Forsell. Ja selle autoriks oli Aleksander Läte — nende aastate meie olulisemaid muusikakriitikuid. Nii kirjutas ta näiteks Forselli Tartus toimunud kontserdi järel:

Soome, kui ka Eesti lauludel on see sarnadus, et nende läbi sõnas kui viisis elegiline toon käib. Ja see iseäraldus tuli kohe esimese Järnefeldi viisil oleva laulu juures kuuldavale: “Miks rauged elu murest [---]”.⁴²

Kui palju Lätte vihje eleegilisusele kui ühisjoonele eesti- ja soomekeelsetes lauludes maksev oli/on (soomlastel ilmselt rohkem, eestlastel vähem), vajaks lähemat uurimist, kuid selle väljajoomine toona oli ometi omamoodi märgiks. Sellele kategooriale osutamisest oli vaid mõni samm väitmaks (ja jälle tegi seda Läte):

⁴²-e. Elli Forselli kontsert. — *Postimees*, nr 218, 30. IX 1902, lk 3.

Meie Eesti laulu põhjusvärv on aga tume ja tõsine, nii kui Böcklini piltidel, ja nõuab siis küll ka selle sarnast, tumedat häälikute tarvitamist.⁴³

(Tumeduse kategooria seostub teatavasti ennekõike ju põhjamaade, sh Soome kunsti ja kirjandusega.) Siit edasi ei olnud kauget aeg, kui meil hakati rääkima “põhjamaisusest” kui eelnevaid kategooriaid ühendavast n-ö katusmõistest heliloomingus, millest ajapikku kujunes 20. sajandi esimese poole eesti muusikakriitika võib-olla tüüpilisim kategooria, iseloomustamaks nii Eesti kui ka Soome heliloomingut.

Selline asjade käik tundub üsna loogiline, arvestades mõiste “põhjamaisus” kaugele ulatuvat ja suunda näitavat tähendust meie kultuuriruumis laiemalt. Või nagu Mart Kuldkepp kirjutab:

Jättes kõrvale Noor-Eesti ringkondade Euroopa-orientatsiooni, võib üldistada, et kõik varasele eesti rahvuslusele omased positiivsed välisorientatsioonid olid “põhjamaised”: st ühendus Soomega, Rootsiga ja Skandinaavia või Põhjalaga mingis abstraktsemas mõttes (2024: 22).

Niisiis on põhjust sedastada, et “positiivne välisorientatsioon” Soome kui Põhjala suhtes soosis igati selle mis tahes heliloomingužanri, sh soololaulu tutvustamist Eestis, aga ka seda iseloomustavate esteetiliste kategooriate mõju meie heliloomingule, mida muusikakriitika omakorda väärtustas.

Elli Forselli kohta võiks kokkuvõtvalt öelda, et lühikese, samas kontsertide arvult tiheda turnee jooksul mööda Eestit 1902. aasta sügisel läks tõenäoliselt tema kätte rekord (Soome lauljaid silmas pidades) nii põhjanaabrite kui ka Eesti heliloojate vokaallüürika tutvustamisel enne 1905. aastat. See seostus omakorda soololaulu tähenduse mitmekesisustumise ja ehk ka positsioonide mõningase ümberpaigutumisega toonases ühiskonnas: senise, suures osas rahvalaulule toetuva ja keele ning kultuuri teenimise kõrval andis üha jõulisemalt märku sotsiaalpoliitiline ja kunstiline aspekt.

⁴³-e. Aino Tamm'i kontsert. — *Postimees*, nr 50, 3. III 1903, lk 3.

Tundub aga, et too viljastav kontserdireis jäi Forsellile Eestis kahjuks viimaseks. 1903. aasta algul abiellus ta Läti tuntud maalikunstniku Jānis Rozentālsiga (Rosentāls; Rosenthal; 1866–1916) ning asus elama Riiga, ühtlasi aktiivsest lauljakarjäärist loobudes ja pühendudes eeskätt Soome ja Läti kultuurisuhete arendamisele. Rozentālside pere pidas Riias aastaid kultuurisalongi, mis oli oluliseks kokkusaamispaigaks eri rahvuste ja kunstialade esindajatele.

SOOME LAULJATE ESINEMISED KUI KAHE
HÕIMURAHVA KULTUURILISE ÜHISTUNDE
AVALDUSED:
DAGMAR PARMAS-SAARNIO, DAGMAR
HAGELBERG-RAEKALLIO, WÄINÖ SOLA

Kui pärast 1904./1905. aastat leiame Soome lauljate esinemiste kohta vähem märke, siis alates 1910. aastast on neid jälle rohkem, mis on meie kontserdi- ja teatrielu selle kümnendi üldise hoogustumise üheks oluliseks tunnistajaks. Arvestada tuleb siinkohal ehk sedagi, et muusikaelu üldine suunamine ning juhtimine läks neil aastail baltisakslastelt põhiliselt üle eestlastele. Soome lauljate kavades on samal ajal märgata varasemast ehk veelgi suuremat huvi keskenduda omamaisele heliloomingule, samas unustamata ka võõrustajate oma. Tolles suundumuses tajuti, nagu edasine ehk tõestab, varasemast veelgi selgemalt soodsa pinna olemasolu nn kultuurilise ühistunde tekitamiseks ja loomiseks, mis noil aastail päevakohasemaks muutus.

Sellest kümnendist äratas meessolistidest vaieldamatult enim tähelepanu tenor Wäinö Sola (1883–1961), naistest aga vahest sopran Dagmar Parmas-Saarnio (1886–1940) ja alt Dagmar Hagelberg-Raekallio (1871–1948). Naislauljatega jätkates nentigem, et nad mõlemad tegid oma esimesed pikemad ja tähelepanu äratavamad kontserdireisid Eestis teadaolevalt 1912. ja 1913. aastal, pälvides kriitika soosiva suhtumise. Ja seda mitte üksnes kõrgetasemelise esituse, vaid ka uudse, rohkelt Soome heliloojate loomingut sisaldava repertuaari tõttu.

Dagmar Parmase⁴⁴ soolokontserdid algasid Raekalliost varem, 1912. aasta jaanuaris, mil ta koos eesti pianisti Salme Hermanniga (Karl August Hermannini tütrega) sooritas siin pika turnee. Eesti ajakirjandus kutsus nendest kontsertidest rohkesti osa võtma, sest neis nähti Soome ja Eesti kultuurilise ühistunde avaldust. *Postimehes* näiteks kirjutati:

Soome ja Eesti kulturaline ühistunne, millest meil nii palju kõneldud, saab tõsist alust alles siis, kui inimesed siin ja säälpool Soome lahte oma südameid vastastikustele kulturalmõjudele a v a v a d.⁴⁵

Toodud tsitaadis avaneb uus ja ehk laiemgi mõõde suhtumises Soome muusikutesse ja muusikasse, ilmutades teadlikku eesmärgistatust. Võib oletada, et oluliseks ei peetud enam üksnes saadavat uudset esteetilist ja emotsionaalset kogemust, rääkimata algsest puhtkeelelisest kogemusest, mida Soome solistide esinemised üldiselt olid pakkunud, vaid ka vastastikust kultuurilist ühistunnet, mis nende kontsertidega seoses pidanuks tekkima / võinuks tekkida. Ja endiselt oli au sees põhimõte, et saadav uus kogemus ei piirduks üksnes suuremate keskuste Tallinna ja Tartuga, vaid jõuaks ka väiksematesse linnadesse, nagu see ju alates Alma Fohströmi kontsertidest tavapäraseks oli saanud. Nii näiteks sooritas Dagmar Parmas koos pianist Kosti Vehaneniga⁴⁶ 1913. aasta oktoobris Eestis kuus kontserti sisaldava turnee. Sealjuures kavas, mis koosnes 25 numbrist, leidis vaid kolm pala

⁴⁴Dagmar Parmas (1916. aastast abielus laulja ja näitleja Yrjö Saarnioga) tegi oma elu jooksul mitmekülgset karjääri, tegutsedes nii lauljana, näitlejana (sh filminäitlejana), nn šlaagritele sõnade kirjutajana ning ka nende rootsi ja inglise keelest tõlkijana. Laulmine, millest ta pidi terviseprobleemide tõttu 1930. aastal loobuma, oli siiski tema põhierialaks. Seda oli ta õppinud nii Soomes (õpetaja Maikki Järnefelt), Peterburi konservatooriumis (Vera Baranova), Saksamaal (Alma Fohström) kui ka Itaalias ja Prantsusmaal.

⁴⁵Tartu teated. — *Postimees*, nr 19, 24. I 1912, lk 2.

⁴⁶Kosti Vehanen (1887–1957), esimene rahvusvahelise mainega Soome kontsertmeister. Saatnud ka selliseid tuntud lauljaid nagu Aino Ackté, Pia Ravenna, Maikki Järnefelt, Titta Ruffo, Marian Anderson.

mitte-Soome autoreilt.⁴⁷ Enne nende kontsertide algust kirjutati *Päevalehes*:

Soome kunstijügrid — lauljanna pr. Dagmar Parmas ja klaverikunstnik hr. Kosti Vehanen alustavad meie kodumaal homme oma kontserdi-ringreisi, mis Tallinnast algab ja neid siit edasi Narva, Tartu, Valka, Viljandi ja Paide viib. Eelseisev ringreis toob meile värsked huvikülgi kaasa: muu seas laiendab ta meie kodumaalaste muusikatundmist ligikaudu päris uue peatüki võrra, sest meile avaneb nende kontsertide kaudu Soome omapäraline laulu- ning klaverikunst enda välja-arenenud mitmekülguses kahtlemata palju avaramal mõõdul kui kunagi varemalt.⁴⁸

Tõepoolest, iseäranis Sibeliuse, Palmgreni ja Järnefelti soololaulu- ning klaverilooming avanes nende kontsertide läbi meile senitundmatus mahus.

Minnes aga veel kord tagasi 1912. aastasse, leiame sealt eespool mainitud asjaoludelt samavõrra tähenduslikuna ka **Dagmar Hagelberg-Raekallio**⁴⁹ kontserdid. Tolle aasta aprillis esines ta koos noore pianisti ning helilooja Ilmari Hannikaineniga (1892–1955) teadaolevalt Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Valgas, pakku- des oma kavas silmatorkaval hulgal omamaiste heliloojate soolo- laule (Sibelius, Toivo Kuula, Melartin, Merikanto, Hannikainen) ning ka mõne rahvalaulu. Peale Soome heliloomingu oli kavas tähelepanu vääriv valik välismaisest muusikast: Charles Gounod, Anton Rubinstein, Edvard Grieg, Gustav Mahler, Camille Saint-Saëns. Vahepaladeks esitas Ilmari Hannikainen Sibeliuse “Romansi”, Palmgreni “Tarantella” ja enda komponeeritud “Prelüüdi

⁴⁷Vt programmi ja laulude sõnu: *Soome koloratuurilauljanna Dagmar Parmas’e ja klaverikunstniku Kosti Vehanen’i kontserdiringreis Eestis oktoobrikuul 1913*. Revel, 1913, kivike.kirmus.ee/meta/AR-17156-51623-17596.

⁴⁸Soome kunstijügrid. . . — *Päevaleht*, nr 235, 14. X 1913, lk 3.

⁴⁹Dagmar Hagelberg-Raekallio oli laulja, lauluõpetaja ja koorijuht. Nagu artiklis juba eespool märgitud, peetakse teda esimeseks, kes oma soolokontserdi kava 1907. aastal olevat koostanud ainult soomekeelsest lauludest.

c-moll”,⁵⁰ mis kõik kõlasid Eestis usutavasti esimest korda. Nendegi esinejate suhtes näitas kriitika üles peaaegu jäägitut poolehoidu. Esmaklassiliseks kunstnikuks nimetati nii lauljat kui ka klaverisaatjat. Tartu kontserdi järel kirjutas Juhan Avik:

Haruldane hää oli see kunstilõbu, mis meile eila õhtul “Vanemuises” pakuti. See on sellel kontserdi-hooajal juba kolmas külaleib Soome kunstnikkude poolt ja üks ikka parem kui teine.

Eilast kontsertanti võib julgesti esimese klassi lauljaks nimetada. Tema häälematerjal on rikkalik ja tüse. See on nii välja haritud, et tehnilisi raskusi ettekande juures karta ei ole. [...] Kõige sellega tasakaalus oli Ilmari Hannikainen eeskujuline kaasmäng, misugust meie kontsertidel harva kuulda saab, kuid millest just ekpression suurel määral oleneb.⁵¹

Keda Juhan Avik oma arvustuses toleks kolmandaks Soome “külaleiva” toojaks pidas, pole teada. Küll aga see, et juba 1910. aastast hakkas Soome ja Eesti vahel üsna korrapäraselt liikuma lavastaja ja solist **Wäinö Sola**, keda peetakse ennekõike üheks olulisemaks alusepanijaks põhjanaabrite ooperile. Ilmselt mitte vähem tuntud ei olnud ta ka kammer- ja oratooriumilauljana. Tänu mitmekülgsele andele ja võimekusele ning näib, et ka väga meeldivatele isikuomadustele kujunes temast aastakümneteks oluline persoon ka Eesti jaoks. Teda hinnati siin nii teatri- kui ka kontserdilaval ja keeruline on öelda, mis valdkonnas oli tema panus suurim. Küll aga seda, et eriti 1910. aastatel, kui meil häid tenoreid endiselt nappis, rakendati teda ühtviisi nii ooperite kui ka oratoriaalsete teoste ettekannetes. Kuna ooperi-, eriti Estonia teatri ooperielu on meil võrreldes kontserdieluga mõneti rohkem uuritud, on Solastki eeskätt esimesega seoses enim juttu tehtud ja tema panust ühtlasi ka hinnatud. (Tõsi näib olevat seegi, et just 20. sajandi teine kümnend tõi ooperiteema meil varasemast jõulisemalt orbiidile.) Nii peab Arne Mikk kui Estonia teatri ooperielu hea tundja Solat kahe naabermaa vahelise ooperisilla peaarhitek-

⁵⁰Vt 23. aprilli Tartu-kontserdi kuulutust *Postimees*, nr 87, 17. IV 1912, lk 4.

⁵¹Juhan Avik. Pr. Raekallio kontsert. — *Postimees*, nr 93, 24. IV 1912, lk 2.

tiks ja esimeseks “ehitusmeistriks” ning hindab ühtlasi kogu tema panust selle kunstitempli arengusse kõige suuremaks ja säravamaks põhjanaabritest kolleegide seas üldse (Mikk 2003: 77). Paul Pinna, toonase Estonia üks korüfeesid, kes põhjanaabrite tenorit võrdlemisi hästi ka isiklikult tundma sai, temaga mõnes lavastustes koos isegi laulis, pidas aga endastmõistetavaks, “et ta [Sola] menu eesti laval ei olnud väiksem kui soome laval” (1947: 84). Õigus on ilmselt mõlemal autoril. Ühelgi teisel põhjanaabrite solistil ei õnnestunud Eestis — ei Estonias ega väljaspool seda — teha nii pikka ja sisukat karjääri kui Solal — see kestis peaaegu kolmkümmend aastat. Kõige selle tunnustuseks oli Estonia teatri teenetemärk 1936. aastal⁵² ja Eesti Punase Risti III klassi teenetemärk, millega president Konstantin Päts autasustas teda 5. detsembril 1938. aastal (Mikk 2003: 81).

Estonia teatril ja Solal pikemalt ei peatukski, kui poleks esile kerkinud üks eksitav asjaolu. Nimelt ei ole päris selge, mis ooperis ja millal Sola esimest korda Estonia laval üles astus. Akadeemilistes käsitlustes leiame selle kohta kaks versiooni. Esimese järgi, ja mida seni on õigeks peetud, oli selleks Ruggero Leoncavallo (1857–1919) ooper *Pajatsid* (1892), mis Estonia lavale jõudis 1913. aastal (esietendus 31. jaanuaril, mängiti viis etendust järjest) ja kus Sola astus üles Canio rollis (lauldes muide eesti keeles⁵³). Teise, uuema kohaselt (Veski 2014: 20) oli selleks aga Giacomo Puccini (1858–1924) ooper *Tosca* (1900) kas 1910. või 1911. aastal. Konkreetseid allikaid, millele tolle töö autor seda väites toetus, tema uurimusest kahjuks ei selgu. Ilmselt on üheks olnud (ja see on töös kasutatud kirjanduse loendis ka välja toodud) 1936. aastal ajakirjas *Teater* ilmunud intervjuu Wäinö Sola-ga (vt Vestlus... 1936). Selles väidab Sola:

Ja nimelt “Tosca” oli see ooper [järelikut Cavaradossi osa], milles ma esimest korda eesti publikule soome keeles laulsin. Pinnagi lõi ligi. Laulis hästi, aga veel paremini näitles...

⁵²“Estonia” teenetemärk Wäinö Solale. — *Päevaleht*, nr 325, 30. XI 1936, lk 1.

⁵³Tänapäeval siinkohal Estonia teatri arhivaari Jaak Jõekallast, kes seda fakti aitas selgitada.

See olevat Sola väitel toimunud vanas Estonias kakskümmend viis aastat tagasi, niisiis 1911. aastal. Midagi on siin ilmselt viltu: kas mäletab Sola valesti (ajab ooperid või aastad segamini) või eksitab meid siin miski muu. Eesti ooperi ajaloo hea tundja Kristel Pappel seab *Tosca* lavastamise Estonias 1911. aastal kahtluse alla, arvates, et teatril puudusid selleks toona vajalikud vahendid, eriti orkestrit silmas pidades.⁵⁴ Fakt *Tosca* lavastamise kohta tol aastal pole jõudnud ka Estonia ajalugu puudutavatesse autoriteetsetesse allikapublikatsioonidesse (Leichter 1992; Paalma 2006), mille alusel teame, et see ooper oli esimest korda Estonia teatri mängukavas alles 1924./1925. hooajal. Seega puudub siiski piisav tõestus, mis suudaks kõigutada väidet, et Leoncavallo *Pajatsid* oli esimene ooper, milles Sola Estonias 1913. aastal Canio rollis üles astus.⁵⁵ Teame ka seda, et just siin sekundeeris talle Tonio rollis Paul Pinna. (Kas Pinna olnuks suuteline laulma *Toscas* Sola Cavaradossi kõrval näiteks Scarpiat, kas ta seda pakumistki oleks vastu võtnud?) Aga miski pole siiski välistatud.

Omamoodi segadust lisab asja Vikipeediast leitav väide (kust informatsioon pärineb, pole välja toodud), et “Riia ja Tallinna publik sai teost [*Toscat*] esimest korda kuulda 1911. aastal külalistrupi esituses”.⁵⁶ Ega Sola ometi selle trupi koosseisus üles astunud? Sellegi väite seab Kristel Pappel kahtluse alla, sest külalistrupid polevat Estonias esinenud.

Nende pikaks veninud, Estonia teatrit ja Solat puudutavatelt seikadelt siirdugem nüüd tema kui kontserdilaulja juurde, kellel ta end siinmail tõenäoliselt kõigepealt tutvustas. See leidis aset VII üldlauupeol 1910. aastal Tallinnas. Nagu teame, korraldati tolle laulupeo piires mitu solistide kontserti ja kanti ette ka Mozarti *Reekviem*. Soome tenorit rakendati nii ühes kui teises kontserdivormis. Mozarti *Reekviemi* kõrval oli kavandatud veel

⁵⁴ Artikli autori kirjavahetus Kristel Pappeliga 26.04.2025.

⁵⁵ Peale Canio *Pajatsites* on Sola Estonias hiljem külalisena kehas-tanud veel mitut rolli. Nimetatagu siinkohal vaid üksikuid, nagu Don Jose osa Georges Bizet’ ooperis *Carmen*, Faust Gounod’ ooperis *Faust*, Lenski Tšaikovski ooperis *Jevgeni Onegin*.

⁵⁶ Vt et.wikipedia.org/wiki/Tosca (vaadatud 27.04.2025).

teisegi vokaalsümfoonilise suurvormi — Robert Schumanni oratooriumi *Paradiis ja Peri* esitus, millest aga loobuti, sest see osutunud tol hetkel siiski üle jõu käivaks. Küll aga kõlas see teos Samuel Lindpere juhatusel sama aasta 28. ja 29. augustil Tartus Peetri kirikus, kus Solagi kaasa tegi. Arvustuses märgiti, et ta laulnud oma osa “suure kindlusega”, hoolimata sellest et ta enne esinemist polevat jõudnud kordagi proovi teha.⁵⁷

Peatumata kõigil oratoriaalsetel teostel, kus Sola Eestis käsitlaval ajajärgul üles astus, mainigem veel vaid üksikuid silmapaistvamaid. Estonia uue teatrimaja avamine 1913. aasta augustis kujunes vaieldamatult kogu Eesti ajaloo üheks kõige olulisemaks sündmuseks. Sellega seotud üritustel oli palutud osalema ka Wäinö Sola. Solistina esines ta kahel kontserdil: 24. augustil, kus teiste eesti muusika väljapaistvamate teoste kõrval kanti ette “Sanctus” Rudolf Tobiase oratooriumist *Joonase lähetamine* (Des Jona Sendung) ja Artur Lemba kantaat “Merekuninganna”,⁵⁸ ning 25. augustil, kus ta kõrvuti Ludmilla Hellat-Lemba ja Georg Stahlbergiga soleeris Haydni oratooriumis *Aastaajad*. Kui mõelda, mis võis olla see, mis peale silmapaistvate vokaalsete võimete tegi Solast nõutud tenori mitmesuguste suurvormide ettekannetel, siis arvaksin, et see oli eesti keel. Arvestades asjaolu, et põhiosa lääne heliloojate oratoriaalseid teoseid püüti toona ette kanda eesti keeles — Sola olevat omandanud korraliku eesti keele aga võrdlemisi ruttu —, tõstis see asjaolu tema aktsiaid ehk veelgi.

Sola külaskäigud Eestisse olid enamasti kavandatud küllaltki pikale ajale — kuu, aga vahel rohkemgi, võimaldades tal teha etteasteid nii teatri- kui ka kontserdilavadel ning mitte ainult Tallinnas ja Tartus, vaid üle Eesti (Narvas, Pärnus, Rakveres, Viljandis, Paides). Tallinnast ja Tartust kaugemale viisid teda enneköi-

⁵⁷Tartu teated. Schumann'i Paradiis ja Peri. — *Postimees*, nr 196, 31. VIII 1910, lk 2.

⁵⁸Wäinö Sola mälestustes kirjapandule toetudes — kus muide on Eestist üldse võrdlemisi palju juttu — pidas ta Rudolf Tobiast “suurepäraseks, grandioosseks ja julgeks heliloojaks”, Artur Lemba muusikat hindas aga tavapäraseks, kuid siiski “vilunud tegija tööks” (Sola 1951: 227).

ke soolokontserdid, mida arvuliselt kogunes kõige enam. Tema soolokontsertide üheks eripäraks võrreldes enamiku siin esinenud Soome solistidega oli vahest see, et ta kaasas vahel meie lauljaid, eeskätt toonase esisolisti Paula Brehmi, astumaks üles nii duetis kui ka ühekaupa. See leidis aset juba 1910. aastal VII üldlaulupeo ajal Tallinnas Börsisaalis toimunud solistide kontserdil, kus ta laulis nii solistina (esitades Soome heliloojate töid) kui ka duetis Paula Brehmiga. Mõeldes tollele kooslusele, tekivad kohe küsimused: kas oli see nende esimene kooselinemine; kas olid nad tuttavad juba varem? Nende küsimusteni toob teadmine, et enne veel, kui Sola Eestisse tuli, oli Brehm 1909. aasta novembris koos põhjanaabrite pianisti Kosti Vehaneniga jõudnud üles astuda Soomes.⁵⁹ Ja võib-olla koguni kahe kontserdiga. Toetudes *Postimehes* kirjutatule, toimusid mõlemad kontserdid Helsingi Töölismetaja saalis. Esimesel (12. XI) esines ta üksinda, lauldes neli saksa-, kaks itaalia- ja kuus eestikeelset laulu, nagu artiklis kirjutatakse. Teise täpset toimumisaega pole küll märgitud, kuid toodud informatsiooni põhjal pidi see aset leidma pärast 20. novembrit. Ja nagu lehes märgitud, pidi see toimuma “ühes Soome kunstnikkudega”.⁶⁰ Kas ja kuidas see üldse toimus, pole teada. Ja kas ta tookord Solaga tutvus, veel enam — temaga koos esines, ka selle kohta andmed puuduvad. Ometi pole see välistatud. Kui mõelda eriti sellele, et Sola hea tuttav Eduard Virgo (1878–1938), laialdaste huvidega eesti ajakirjanik, tõlkija, kirjastaja ja diplomaat, elades pärast 1907. aastat mõnda aega pagulasena Soomes, võis talle juba siis Brehmi tutvustada. Eestisse naastes kujunes Virgost aga Soome tenorile ilmselt üks olulisemaid usaldusisikuid ning ühtlasi tema — ja mitme teisegi Soome solisti (näiteks viuldaja Sulo Hurstineni (1881–1979)) — kontsertide toimumisele kaasa-

⁵⁹Siinkirjutaja arhiivis on koopia kavalehest nende kontserdi kohta (ilmselt Helsingi) rahvamajas (Folkets hus) 25. novembril 1909, kus solistil Eesti heliloojatest on kavas olnud Tobiasi “Romanss”, Mart Saare “Hoia vahel aken lahti”, Lätte “Kiige laul” ja “Ööbik” ning eesti rahvalaul “Tule koju”. Kahjuks olen unustanud märkida, missugusest arhiivist olen koopia tellinud.

⁶⁰E. A. Soomemaalt. Neiu Paula Brehmi kontsert. — *Postimees*, nr 263, 16. XI 1909, lk 2.

aitajaid. Seda tunnistas Sola ja Virgo kirjavahetus,⁶¹ mis omakorda annab aimu ka Brehmi ja Sola suhtlusest.

Tuginedes Arne Miku eespool tsiteeritud artiklile (2003), olevat Virgo 1912. aasta suvel viibinud Soomes Solal külas, ning juttu oli tehtud ka tema eesootavast kontsertturneest Eestisse. Tsiteerides Sola mälestusi, kirjutab Mikk: “Kuna olin Eestis veel suhteliselt tundmatu, siis tegi Virgo ettepaneku, et läheksin ringreisile koos lauljanna Paula Brehmiga.” Nii see tõesti ka toimus. 15. septembril 1912 esinesid nad koos Vanemuise teatris, kumbki üksi ja ka duetina, lauldes koos Franz Schuberti, Schumanni ja Pietro Mascagni teoseid. Oma soloetteasteks oli Sola peale aaria Puccini ooperist *Boheem* valinud aga vaid soome (Sibeliuse “Jubal”, Kuula “Suutelo”, Merikanto “Päivä paistaa”) ja eesti (Lätte “Kiigelaul”) heliloojate teosed. (Lätte “Kiigelaul” oli muide Paula Brehmi kavas tema esinemistel Soomes 1909. aastal.) Brehm omakorda pakkus vastukaaluks soome muusikast Merikanto “Minä elän” ja eesti muusikast Artur Kapi “Metsateel”. Lauljaid saatis klaveril Salme Hermann.⁶²

Loeme, mida kirjutas selle kontserdi kohta Juhan Aavik:

Vanemuise täis saal, publikumi elav meeleolu ja üleüldine vaimustus — faktid, mis meie kontsertides harva ette tulevad, sünnitasivad mulje, nagu ei viibiks meie sugugi oma hallis muusika-vaeses Tartus, vaid kuskil suuremas kunstikeskkohas, kus sarnased ülendavad nähtused mitte haruldased ei ole.⁶³

Solast kirjutab ta samas:

Väinö S o l a päälle mõteldes peame soomlaste päälle küll kadedad olema, et neil niisugune suurepäraline ooperitenor on, mis-sugust meie veel kaua ootama peame. Tema esitas ennast kõige paremast küljest.

⁶¹EKM EKLA, f 155, m 3:22. Väino Sola kirjad Eduard Virgole, 4.08.1912–15.03.1913 (soome keeles).

⁶²Vt kuulutust *Postimees*, nr 209, 8. IX 1912, lk 4.

⁶³Juhan Aavik. Paula Brehmi ja Väinö Sola kontsert Vanemuises 15. sept. — *Postimees*, nr 216, 17. IX 1912, lk 3.

23. septembril 1912 laulis Sola Estonia teatri saalis. Siin oli tema klaverisaatjaks Soome pianist Juho Nyyssönen, kes tõi kavasse vaheldust ka paari klaveriteose esitusega. Kuigi Paula Brehmi sellesse kontserti kaasatud polnud, pakkus ehk seda rohkem huvi Sola enda väga mitmekesine ja uudne kava, kus domineeris Soome ja Eesti heliloojate laululooming: soomlastest Sibelius, Kuula, Melartin, Merikanto, Otto Kotilainen, Emil Kauppi, lisaks veel kolm soome rahvalaulu, ning eestlastest Kapp ("Metsateel"), Tünnpu ("Igatsus") ja Läte ("Kiigelaul").⁶⁴ See kava annab alust oletuseks, et Sola ja Brehmi koosesinemised mõjutasid teataval määral ka nende repertuaari: see tähendab, et kavas olnud Eesti heliloojate laulud (Artur Kapi "Metsateel" ja Aleksander Lätte "Kiigelaul") jõudsid Sola esitatavate laulude hulka Brehmi vahendusel ja vastupidi. Niisiis toimus (võis toimuda) otsene repertuaari vahetus, mis — tuletame meelde — enamjaolt üksikute rahvaviiside tasandil oli Soome ja Eesti lauljate vahel leidnud aset juba 19. sajandist alates.

Mäletatavasti oli Sola 1913. aasta augustis seotud oratoriaalsete teoste ettekannetega Tallinnas, aga juba septembris toimus tal ringreis mööda Eestit kammerlauljana. Klaverisaatjaks olid seekord kas Juho Nyyssönen või (ka heliloojana tuntud ja meilgi vähesel määral ette kantud) Ernst Linko (1889–1960). Ka tookordsel ringreisil sai kuulda palju Soome heliloojate laule ja pisut ka klaverimuusikat, kusjuures uustulnukana oli ühe lauluga ("Serenade") (1912), sõnad Eino Leino) esindatud Leevi Madetoja (1887–1947).⁶⁵ Tõsi, näib, et eri paigus üles astudes Sola kava pisut vaheldus, mis võis sõltuda klaverisaatjast, aga arvatavasti ka millestki muust. Näiteks näeme kuulutusest Tartus Vanemuises toimunud kontserdi kohta, kus klaverisaatjaks oli Juho Nyyssönen, et Madetoja seal kirjast ei ole.⁶⁶

⁶⁴Vt kavalehte: V. Sola kontsert "Estonias" 23. septembril 1912. — EKM EKLA, f 155, m 38:1.

⁶⁵Vt kavalehte: Väinö Sola kontserdi-ringreis Eestis 1913. aasta septembris. Eeskava ja laulude sõnad. — Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum (= ETMM), f T 276:1/13:1.

⁶⁶6. septembri Tartu-kontserdi kuulutust vt *Postimees*, nr 200, 31. VIII 1913, lk 4.

Tartu kontserdi järel pidas Juhan Aavik vajalikuks rõhutada:

Hra Sola ettekanne on minevaaastasega võrreldes veel kujukamaks — sügavamaks muutunud. Üleelamised on nii loomutruud ja detailideni peenelt läbimõeldud.⁶⁷

Tänu Sola järjest suurenevale populaarsusele hinnati üha enam seega tema interpretatsioonikunsti, eriti võib-olla diktsiooni. Näiteks leidis Juhan Simm, et Väinö Sola

kunst on suurem, kui tema hääleline materjal; siiski on see tenor kerge ja läbipaistev oma tooni poolest, mis iseäranis lühematel rahvalauludes meeldivalt tähelepanemist enese pääle tõmbas. Laulja tehnika on puhas ja ettekanne muusikaliselt läbimõeldud, teksti väljarääkimine eeskujulik.⁶⁸

Viimasele aspektile — Sola silmapaistvale diktsioonile on 12 aastat hiljem tähelepanu juhtinud ka Tuudur Vettik (1927), üks esimesi, kes 1920. aastatel teksti “väljarääkimist” ehk diktsiooni nii koori- kui ka soololaulus meil iseäranis tähtsustama ja sellest kirjutama asus. Omaaegne hinnatud laulja, laulupedagoog ja koorijuht Leonhard Neuman (ps Leenart Helisalu; 1885–1933) leidis aga, et Sola teeb kahtlemata heaks lauljaks tema hääle “ilus soe värv ja ülielav temperament”.⁶⁹

Sola pikad ja küllaltki sagedased turneed mööda Eestit suurendasid ta populaarsust üle maa. Nagu ta oma mälestustes kirjutab, anti talle “pailapse” nimi juba pärast “Pajatsite” etendusi (1913) ning sõbralikud suhted siinsete inimestega olid arenenud ja tugevnenud seejärel aasta-aastalt (Sola 1951: 226). Kuigi, nagu juba eespool öeldud, ta tegi Eestis pika karjääri, osutusid olulisemaks siiski Eesti iseseisvuse eelsed aastad, eriti ooperi ja oratoriaalsete žanride poolt vaadatuna. Kuna nendes žanrides

⁶⁷Juhan Aavik. Väinö Sola kontsert “Vanemuises”. — *Postimees*, nr 207, 9. IX 1913, lk 2.

⁶⁸J. Simm. Väinö Sola kontsert. — *Postimees*, nr 56, 10. II 1915, lk 2.

⁶⁹Leonhard Neumann. Väinö Sola kontserdid. — *Postimees*, nr 27, 3. II 1915, lk 3.

teoste ettekandmiseks meil oma elukutselisi lauljaid nappis, kehtisid siin üsna täpselt Sola enda 1936. aastal lausunud sõnad:

Oma “Estonia” tutvuse esimesil aastail käisin ma ju siin nagu hädakustutuseks, aga nüüd on teil ju oma jõudu rohkem ja rikkalikumalt kui meil või mujal (Vestlus... 1936).

Väärrib ehk lisamist, et käsitletaval ajajärgul esines Eestis veel mitu Soome lauljat — Elsa Norring-Clever,⁷⁰ Olga Havu,⁷¹ Basilier⁷² jt, kelle kontserdid ei jätnud kõnesolnutega ehk samaväärsed jälge, kes aga kindlasti rikastasid siinset muusikaelu, avardades pilti Soome muusikast, vokaalkunstitehnikast ja veel paljust muust.

LÕPPSÕNA

Vokaalmuusika, olles keelepõhine, seostus Eesti Vabariigi eelsel ajal rohkem kui ükski teine kunstžanr (v.a kirjandus ja sõnateater) keelepoliitikaga, täpsemini — eesti keele staatuse küsimusega. Eesti keele põhjal poleks sündinud n-ö kunstitlaulu, pääsemata,

⁷⁰Näiteks esines Elsa Norring-Klever 1900. aastal Narvas (Uuemad sõnumed. Narvast. — *Valgus*, nr 48, 28. XI 1900, lk 3), 1901 Tartus (vt 4. novembri kontserdi kuulutust *Postimees*, nr 246, 30. X 1901, lk 4, samuti: -e. Norring-Cleveri kontsert. — *Samas*, nr 251, 5. XI 1901, lk 3).

⁷¹On teada, et Olga Havu esitas Vanemuises 26. novembril 1911 rahvaviiside korjamise heaks peetud Eesti Üliõpilaste Seltsi piduõhtul soome rahvalaule. Vt Tartu teated. Rahvaviiside korjamise hääks toimepandud piduõhtu. — *Postimees*, nr 271, 28. XI 1911, lk 3; ürituse kava-leht ETMM, 6402, M 7:1/51:1.

⁷²Sõnumis “Kapp-Basilieri kontsert” (*Postimees*, nr 78, 9. IV 1903, lk 3) kirjutatakse proua Basilierist. Kõigi eelduste kohaselt esines Tartu Maarja kirikus 7. aprillil 1903 toimunud Artur Kapi orelikontserdil, millest antud artiklis juttu tehakse (vt ka kuulutust *Postimees*, nr 77, 5. IV 1903, lk 4), Soome laulja Sally Anna Karolina Basilier (1864–1949). Soomes tegutses veel teinegi Basilieri nimega laulja — Ida Matilde Basilier-Magelssen (1846–1928), kellega olid tihedalt seotud Soome ooperi algusaastad, kuid kelle ülesastumine tookord Eestis on siiski vähem tõenäoline.

piltlikult öeldes, “köögist saali”. Niisiis jõudmata suurele lavale ja muutumata avaliku kriitika — maitse üle otsustaja ja suuna- ja objektiks. Ja see sündinuks tõenäoliselt mõnevõrra hiljem, kui appi poleks tulnud Soome lauljad. Orienteeritus Soomele, sealt eeskuju võtmine, oli toona aga üldine. Juba ärkamisajast alates oli õhus olnud mõneti ulmeline unistus kahe naabermaa kultuurilisest ja keelelisest teineteisele järjest lähemale jõudmisest. Mart Kuldkepile toetudes väljendasid seda soovi (koguni täieliku segunemiseni välja) mitmed eesti ja soome rahvusliku liikumise juhid, sh Carl Robert Jakobson ja Jakob Hurt (2024: 23). Tõsi, soomlased jäid selles küsimuses märksa pragmaatilisemaks. Kõnekas on siinkohal Soome poliitiku Erkki Tuomioja tähelepanek:

Eesti haritlaskonnal oli Soomest mingis mõttes romantiline ettekujutus. Ka Soomes oli romantilisi rahvuslasi, kes võisid ühineda lüüriliste kirjeldustega Soome sillast, aga üldiselt leidsid sellised romantiseeritud sugulustunded Soomes palju vähem kõlapinda kui Eestis (2010: 92).

Seevastu — tagasilöökidele vaatamata — püsis eestlaste hulgas säärane idealiseeritud romantiline unistus edasi ka 20. sajandil. Gustav Suitsu sõnastuses võttis see sajandi algul Soome-Eesti uniooni kuju. Aga edasi läks nii, nagu ajaloolane Heino Arumäe paljutähendavalt kirjutab: “Gustav Suitsu unistus Soome-Eesti unioonist ei vajunud unustusse, vaid omandas muutunud oludes uue kuju” (2018: 70).

Võiks öelda, et see romantiline unistus oli mingis mõttes saatjaks kõigi Soome lauljate esinemistele Eestis ja peegeldus vastu meie ajakirjanduses ilmunud kriitikas. Võib-olla pisut liialdan, kuid näib, et kõike, mis Soome lauljate ja lauludega seondus, nägi siinne (eestikeelne) kriitika toona kui omamoodi ideaalset maailma, nii nagu Soomet tervikunagi nähti. Sealt pakutavat võeti vastu avatud meelte ja suurte ootustega; selle suhtes valitses juba eelnev positiivne häälestus. Selline pinnas mõjus soodsalt tegelikult mõlemale poolele. Soome poolt vaadatuna tähendas see oletatavasti seda (vähemalt 20. sajandist alates, kui eestlased hakkasid oma positsioone ühiskonnas pisut rohkem kindlustama, sealhulgas ka muusikaelu suunama), et nende lauljad võisid/said Eestis esitada omamaist loomingut võimalikult palju ja võimalikult

paljudes linnades, sest selle järele valitses siin suur nõudlus (igal pool mujal maailmas ei tarvitsenud see nii olla).

Võime tõdeda, et käsitletud aastakümnete jooksul hoidsid põhjanaabrite lauljad meid piisavalt hästi kursis Soome kaasaegse kammerlauluga — alates Sibeliusest, Järnefeltist, Merikantost ja lõpetades 1870.–1880. aastatel sündinud heliloojate (Melartini, Palmgren, Kuula, Madetoja jt) looduga, lisaks veel rahvalaulud, mille esitamine kontserdilaval oli toona sügavalt juurdunud.

Eestist vaadatuna, olles tollal paljuski n-ö saaja rollis, oli ka saadud kasu, mis kaasnes Soome lauljate esinemisega, meile põhjanaabritest ilmselt suurem. Ja seda võime mõõta mitmest aspektist — nii keelelisest, kultuurilisest, kunstilisest kui ka poliitilisest. Esinemistega Eestis 1870./1880. aastatel alustades ja võttes siis kavva üksikuid soome ja eesti rahvalaule (esialgu nn kunst-laule meil peaaegu polnudki), kujunes see ennekõike omamoodi toetusaktsiooniks eesti keelele. Mõistagi oli sellel toona ka tugev poliitiline ja kultuuriline tähendus, tõstes üldist rahvuslikku eneseteadvust. Samas oli eesti keeles laulmine ka üks tähtsamaid abinõusid, ka põhivajadusi soololaulu (samuti teiste vokaalžanride) muusikaliste väärtuste jõudmisel kuulajani.

Eestikeelne kriitika soosis nii Soome lauljaid kui ka soomekeelseid laule nende repertuaaris, otsides ja leides neis ühisosa eesti lauludega ja kutsudes avalikkust nende esinemisi kuulama, soodustamaks sellega nn kultuurilise ühistunde tekkimist kahe naabermaa vahel.

Soome lauljate kõrgetasemeline interpretatsioonikunst aitas kaasa Eesti ooperi- ja oratoriaalžanri arengule ning inspireeris otseselt nii mõnegi meie varasema soololaulu sündi. Soome lauljad olid ühtlasi need, kes (usutavasti) esimeste hulgas tutvustasid üksikuid Eesti heliloojate loodud soololaule väljaspool Eesti piire, ennekõike Soomes. Paljuski nende kaasabil/vahendusel hakkasid ka Eesti lauljad ühelt poolt tundma suuremat huvi emakeeles laulmise ja laulude, teiselt poolt aga põhjanaabrite heliloojate — Sibeliuse, Merikanto, Järnefelti, Melartini, Kuula jt soololaulude esitamise vastu. Need suundumused süvenesid märgatavalt pärast 1905. aastat.

Lõpetuseks sedastagem, et mõju ja kasu, mida saadi Soome lauljate esinemistest Eestis enne omariikluse saavutamist, oli märkimisväärne, ulatudes keelest ning kultuurist kuni poliitikani. Mis valdkonnas see toona suurim oli, pole võimalik ega ka vajalik tõestada. Siinkohal väärrib ehk vaid lisamist Mart Kuldkepi seisukoht, et rahvusliku liikumise valitud välisorientatsioonist (Soomele ja üldisemalt Põhjalale) loodetav poliitiline kasu pole selgelt eraldatav sellega kaasnenud kultuurilisest kasust (2024: 18). Tundub, et see seisukoht on kehtiv ka käesoleva teema suhtes.

Kirjandus

- A r u m ä e, Heino 2018. *Eesti ja Soome: Sõjast sõjani*. Tallinn: Argo
- H a g e l b e r g - R a e k a l l i o, Dagmar 1934. *Kaiu Suomen laulu: Laulajattaren muistelmia*. Helsinki: Otava
- J ü r i s s o n, Johannes 1968. Soololaul. — Artur Vahter (koost.). *Eesti muusika*. I. Tallinn: Eesti Raamat, lk 210–218, www.digar.ee/id/nlib-digar:652044
- K a l l a s, Oskar 1928. Mis oludes J. Tõnisson tööle hakkas. — Oskar Mänd (koost.). *Jaan Tõnisson: Tagasivaateid ja mälestusi tema 60. sünnipäevaks*. Tartu: Postimees, lk 72–75
- K r u u s, Hans 1921. *Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina*. Tartu: Oda-mees
- K u l d k e p p, Mart 2024. *Põhjamaine Eesti: Rahvusriigi süünd*. Tallinn: Varrak
- L a p p a l a i n e n, Seija 1994. *Tänä iltana Yliopiston juhlasalissa: Musiikin tähtihetkiä Helsingissä 1832–1971*. Helsinki: Yliopistopaino, doi.org/10.31885/9789515149848
- L e i c h t e r, Karl 1982 [1968]. Tallinna muusikaelu XIX sajandil. — Karl Leichter. *Valik artikleid*. Koost. Johannes Jürisson. Tallinn: Eesti Raamat, lk 157–199, www.digar.ee/id/nlib-digar:606833
- L e i c h t e r, Karl 1992. “Estonia” muusikalise arengu keskusena. Tallinn: Eesti Muusikafond
- M i k k, Arne 2003. Wäinö Sola ja “Estonia” teater. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 8–9, lk 77–83, www.digar.ee/id/nlib-digar:135469

- M i k k - K r u l l, Olga 1972. *Minu elu muusikaradadel*. Tallinn: Eesti Raamat
- M ä n n i k 1985 = Мянник Марис Э. Финская музыка в Эстонии до 1917 г.: Распространение и отражение финской музыкальной культуры в Эстонии до Октябрьской революции. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Таллин: Институт истории Академии наук Эстонской ССР. [Käsikiri]
- P a a l m a, Vilma (koost.) 2006. *Sada aastat Estonia muusikalavastusi kavalehtedel: Fotode ja trükkistekildudega täiendatud kroonika*. Tallinn: Rahvusooper Estonia
- P i n n a, Paul 1947. *Mälestused*. I. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst
- S o l a, Wäinö 1951. *Wäinö Sola kertoo*. (Musiikin maailma.) Porvoo: WSOY
- T o i v a k k a, Svetlana 2015. *Alma Fohström: Kansainvälinen prima-donna*. (Acta Musicologica Fennica 31.) Helsinki: Suomen Musiikkitieteellinen Seura, urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-0827-2
- T u o m i o j a, Erkki 2010. *Jaani Tõnisson ja Eesti iseseisvus*. Tlk Kadri Jaanits ja Katrin Kurmiste. Tallinn: Varrak
- T y r v ä i n e n, Helena 2017. Keisariajan musiikkisuhteet Venäjän, Puolan ja Baltian maiden kanssa = Kontakterna på musikens område med Ryssland, Polen och de baltiska länderna under kejsartiden. — Jussi Nuorteva, Päivi Happonen, John Strömberg (toimittaneet = redaktörer). *Pro Finlandia: Suomen tie itsenäisyyteen = Finlands väg till självständighet. 4, Näkökulma: Venäjä, Puola, Viro, Latvia ja Liettua = Synvinkel: Ryssland, Polen, Estland, Lettland och Litauen*. (Arkistolaitoksen toimituksia 18 : 4.) Helsinki: Edita Publishing, s. 360–375, hdl.handle.net/10138/315780
- V e s k i, Kristi 2014. Eesti teatrikontaktid Soomega aastatel 1906–1939. Bakalaureusetöö. Juhendaja dotsent Liina Lukas. Tartu ülikool. Filosoofiateaduskond. Teatriteaduse õppetool, dspace.ut.ee/bitstreams/b6435404-1ef2-438f-9c0a-6d37f8d078ab/download
- V e s t l u s külalisjuubilariga: Väinö Sola ja eesti ooperi tutvus 25-aastane. 1936. — *Teater: Lavakunsti ja -kirjanduse Kuukiri*, nr 9, 21. XII, lk 355–356, www.digar.ee/id/nlib-digar:110764
- V e t t i k, Tuudur [nimemärk T. V.] 1927. Oskar Merikanto ooper “Eli-na surm” Estonias. — *Muusikaleht*, nr 12, lk 198–199, www.digar.ee/id/nlib-digar:109122

Weizenberg, August 1900. *Zehn Lieder: für eine Singstimme mit Begleitung des Pianoforte*. St. Peterburg: Commissions Verlag Nicolai Krug, www.digar.ee/id/nlib-digar:361194

Weizenberg, August 2014. *Minu elu*. (Ajajõe tagant.) Tartu: Ilmamaa

MARIS KIRME (1945) on lõpetanud Tallinna Riikliku Konservatooriumi muusikateaduse erialal 1973, kunstiteaduste kandidaat muusikaajaloo alal 1986 (Leedu Riiklik Konservatoorium). Töötanud Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi muusikaosakonnas 1968–1973, praeguse Tallinna Ülikooli muusikateoreetiliste ainete ja muusikaajaloo õppejõud a-st 1973, dotsent a-st 1987, emeriitdotsent a-st 2008. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid ““Kõik on kuidagi juhuslik...”: Karl Leichter ja eesti muusikateaduse algus” (2002, nr 11, lk 2331–2348) ja koos Tiiu Ernitsaga “Laulmisõpetus baltisaksa koolis: Kas keele-, kunsti- või sotsiaalsuse õpetus?” (2019, nr 7, lk 1247–1281) ning arvustused “Leo Normet oma aja peeglis” (2005, nr 5, lk 1073–1080), “Huvikeskmes on väliseesti koorikultuur” (2012, nr 7, lk 1309–1315) ja “Uitmotteid puhkpillimuusika ümber” (2017, nr 6, lk 1119–1126).

ARVUSTUS

KAKS GRANÖT RAAMATUISSE RAIUTUD

Allan Tiitta. *Sinisten maisemien mies: J. G. Granön tutkijantie 1882–1956*. (Historiallisia tutkimuksia 256.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011. 541 s.

Pekka Kanervisto, Jukka Käyhkö, Timo Niitemaa, Timo Tarmio, Keijo Virtanen. *Maantieteen rannoilla, tiedepolitiikan saaristossa — Akateemikko Olavi Granön elämä*. (SMS erilliskokkaisu.) Turku: Turun Yliopistosäätiö; Helsinki: Suomen Maantieteellinen Seura, 2024. 453 s.

Soome maateadlased Johannes Gabriel Granö (“vana Granö”, JGG, 1882–1956) ja Olavi Johannes Granö (“noor Granö”, OG, 1925–2013) on jäädvustatud meie teatmeteoseis (Kaevats 2000: 70; Siilivask 2000: 300–302; Tomingas 2011: 305), sest nad mõlemad olid tihedalt seotud Eestiga. Aasia-uurijast J. G. Granöst sai Eesti teadusliku geograafia rajaja, tema poja Olavi Granö algatusel sõlmiti sovetiaja lõpujärgus Tartu ja Turu ülikooli koostööleping ning asutati taastatud Eesti Vabariigis 2000. aastal Tartus J. G. Granö keskus. Eesti keeles on eri aegadel ilmunud mõlema Granö töid, ka nende elust ja tegevusest leidub mitmesuguseid kirjutisi. Soomes on sel sajandil 13-aastase vahega jõudnud lugejani kaks kogukat teost.

*

2011. aasta sügisel ilmunud raamatu *Siniste maastike mees* autor Allan Tiitta (1953) sai oma teose eest Lauri Jäntti auhinna (Linkola 2012: 46). Juba 2004. aastal ettevalmistust alustanud Tiitta tegi koostööd Olavi Granöga ning käis Eestiski materjali kogumas ja meie maateadlasi usutlemas. Tiitta on Soome tuntumaid teadusloolasi, kelle käe alt oli 2018. aastaks läbi käinud 11 300 lehekülge teksti, millest 6550 oli tema enda kirjutatud. Tiitta tegevust on hinnatud veel mitme muu autasu ja medaliga (Kurs 2022: 30). Kuigi tema teost Granöst on lühidalt tutvustatud nii soome (Raivo 2012: 57–58) kui ka eesti keeles (Kurs 2013: 195), püüan nüüd anda sellest põhjalikuma ülevaate.

Siniste maastike mees koosneb eessõnast ning kaheksast allosadeks liigendatud peatükist. Teose lõpus on viited, arhiiviallikate, kirjanduse, kaartide ja piltide loetelu ning isiku- ja kohanime loend. Nende ülevaatomisel selgus, et arhiiviallikaid ja usutlusi on 27 ning kirjandusallikaid 568 ja kasutatud perioodilisi väljaandeid 22 nimetust. Suurepärast illustreeritud teos on hoolikalt toimetatud.

Et Granö ise on mitmel pool rõhutanud Siberis saadud õpetust ja karastust, kannab esimene peatükk (lk 14–135) pealkirja “Siber õpetab”. Selle alguses valgustatakse lühidalt Johannes Gabrieli vanemate Johannese (1850–1913) ja Alma Jakobina Granö (neiupõlves Fontell, 1849–1934) päritolu. Ema Alma oli kasvanud rootsikeelses peres ja ta jätkas selle keele kasutamist ka pärast abiellumist. Granö suguvõsa oli kunstiannetega, kuid ühelgi selle liikmel polnud võimalik kooliharidust saada. Josef Fontelli, oma tulevase äia soovitusel asus Johannes Granö 18-aastaselt kooliteele ning õppis seejärel Helsingis keiserlikus Aleksandri ülikoolis usuteadust. Pärast seda tegutses ta kodusel Pohjanmaal. Teerijärvi (rts *Terjärv*) rootsikeelses kihelkonnas elanud, rootsi ja soome keelt vabalt vallanud Johannes Granö hakkas pidama jutlusi soomekeelses Kälviä koguduses Ullavas, kuhu oli kodunt ligi 30 kilomeetrit. 1879. aastal sai ta abiõpetaja koha Kauhaval ja 1881. aastal Lapual, kus 14. märtsil 1882 sündis perekonda esiklaps Johannes Gabriel, kodus keelepruugis Kaapo. Veel samal aastal sai pereisa abiõpetajana tööd Kemis Päris-Soomes (*Varsinais-Suomi*). Ema Alma hoolitses kodus kahe väikese lapse eest, sest 1883. aastal oli Kaapole sündinud vend Paul ehk Paavo. Et Soomes pastori kohta polnud, otsustas Johannes Granö minna Siberi soome asunduste hingekarjaseks. Ta uuris välja, et suur osa asundusi paiknes Lääne-Siberis Omski lähistel. Tiitta tutvustab soomlaste asundusi kolmel leheküljel (lk 23–25). Saanud 1882. aasta sügiseks lähedaste nõusoleku, asus pereisa uut töökohta taotlema. 8. mail 1885 valitigi kolme kandidaadi hulgast välja just tema. 6. juulil 1885. aastal sõitis perekond aurulaeval Vasa Turust Peterburi. Helsingist said nad lapsehoidjaks Alma Granö nõo Elisabet Fontelli, Peterburis liitus nendega veel Johannese vend Anders ehk Antti Granö, kes oskas vene keelt ja kellel oli kogemusi talutööde juhatajana (sm *pehtori*). Näda la pärast alustati rongisõitu. Jõudnud Moskva kaudu Nižni Novgorodi, jätkati sealt teekonda aurulaevaga mööda Volgat kuni Permini, kust uus rongisõit viis seltskonna Jekaterinburgi. Edasine reis kulges neljahobuserakendiga Tümenini (vn *Тюмень*) ning jätkus sealt aurulaevaga Omskini. Ligi 4 000-kilomeetrine teekond lõppes 1885. aasta augusti keskpaigas. Paljurahvuselises Omskis tegutses lütseum, tütarlaste gümnaasium, kadetikool, õpetajate seminar ja Vene geograafia seltsi Lääne-Siberi osakond. Peale kodus kõneldud soome ja rootsi keele puutus Kaa-

po seal kokku saksa, eesti ja prantsuse keele ning hiljem Altais veel turgi ja mongoli murretega. Kaugeks jäi inglise keel, mida ta hiljem hakkas kasutama kirjas, kuid mitte kõnes.

Johannes Granö soetas oma perele Omskis maja, kuid pääsemaks suurest tolmust ja kuumusest, veedeti suved linnast 13 kilomeetrit idas Omi jõe äärses eraldiseisvas talus (*завулка*), kus pereisa tegeles põllumajanduse ja kalapüügiga. Innukad kalamehed said poegadestki.

Tööpõld oli avar ja mitmekesine, sest Johannes Granöl tuli Siberi luteriusuliste soomlaste, eestlaste, lätlaste ja sakslaste pastorina läbi-da tohutuid vahemaid; nii kogunes 1888. aastal kilomeetreid üle kümne tuhande. Neil pikkadel reisidel kogus Johannes rahvaluulet ja uuris ka Minussinski piirkonna muistseid hauakive. Juba 1885. aastal kutsuti ta Soome Muinasmälestiste Ühenduse (SMÜ, sm SMY) liikmeks. Temalt saadud esialgse teabe täpsustamiseks korraldas SMÜ sinna kolm uurimisretke (1887, 1888, 1889). Kirikhärra Johannes Granö ise avaldas 1893. aastal raamatu *Kuus aastat Siberis* (Kuusi vuotta Siperiassa), millest pojapoeg Olavi abiga tehti 2006. aastal taastrükk (311 lk + kaart).

Kuueaastase töölepingu lõppedes naasis Granö perekond 1891. aasta sügisel Soome, kus Johannes sai algul teenistust abiõpetajana Helsingi rootsi-soome koguduses ning 1893. a jaanuaris kirikhärrana Alatornio kihelkonnas. Pojad Kaapo ja Paavo hakkasid õppima Tornio ühiskõnnas. Pojad Kaapo ja Paavo hakkasid õppima Tornio ühiskõnnas. 1896. aastal jätkas Kaapo õppimist Oulu soome lütseumis. Nii Tornios kui ka Oulus huvitus Kaapo loodusest, eriti taimedest. Saanud 9. juunil 1900 lõputunnistuse, soovis ta edasi õppida taime- teadust ehk botaanikat. Kuigi isa lootis pojast näha tulevast pastorit, muutis ta meelt ja pöördus tuntud loodusteadlase, Soome Maateaduse Seltsi (SMS) sekretäri, zooloogiaprofessor Johan Axel Palméni (1845–1919) poole. Palmén soovitas hakata õppima mitut loodusteadust — zooloogiat, botaanikat, geoloogiat, füüsikat ja keemiat —, et siis nende hulgast valida välja üks, millega edasi minna.

Kui poegadest olid saanud üliõpilased (Paavo valiski isa soovitud eriala), läks Johannes Granö 1902. aasta algul uuesti Omski, sest soovis pühenduda karskus- ja haridustegevusele Siberi soomlaste hulgas. Valmimisel olnud suur Siberi raudtee võimaldas külastada kõiki Siberi soome asundusi. Eestlasest ettevõtja Valsi vahendusel ostis ta suure krundiga seederännipalkidest ehitatud maja.

Noorele üliõpilasele Kaapole pakkusid huvi zooloog Palméni loengud, kuid botaanika õpetamine oli üksluine. Jätkanud Palméni soovitatud loodusainete kuulamist, hakkasid teda paeluma maateaduse erakorralise professori Johan Evert Rosbergi (1864–1932) kaasatõmbavad loengud. 1901. aastal ennast Kesk-Euroopas täiendanud Rosberg

oskas üliõpilasi innustada. Kaapo pidas seminariettekanne ja avaldas selle Rosbergi kehtusel oma esimese geograafiaalase kirjutisena (Granö 1901). Üliõpilane Granö osales innukalt kahe maateaduse seltsi ja bioloogide seltsi Vanamo tegevuses, karskusliikumises ning üliõpilaste muusikalises ühenduses Kolmisointu, kus mängis viiulit. 1902. aasta suvel sõitis ta koos vennaga isa juurde Omski. Sinnasõit kestis üle nädala. Isa tööreisel mängis Kaapo orelit ja täitis kõstri kohuseid. Samal suvel kogus ta materjali Rosbergi antud teemaga magistritööd “Siberi soome asundused” tarbeks. See suvi panigi aluse Kaapo küpsemisele uurimisreisijaks, reisikirjanikuks ja meisterpiltnikuks. 21. märtsil 1903 pidas üliõpilane Granö Soome Maateaduse Seltsis ettekande Siberi soome asundusist. Seda kuulama tulnud juhtivad teadlased soovitasid Granöl jätkata uurimistegevust Siberis. 1904. aasta suvel saatis Kaapo oma isa pikal Ida-Siberi tööreisel. Minussinski piirkonnas leitud pronksist noa andis ta üle Soome rahvusmuuseumile. Järgmisel aastal ilmus trükkis tema piltide ja joonistega illustreeritud magistritöö (Granö 1905).

1905. aasta hilissuvel tegi J. G. Granö oma kolmanda Siberi-reisi, saates koos vennaga isa 3 600 kilomeetri pikkusel ametisõidul. Jõudnud laevaga Semej'sse (Semipalatinski), jätkasid nad liikumist hobuküüdil Öskemenini (Ust-Kamenogorsk) ja sealt mööda Ertisi (Irtõši) jõe kallast lisajõe Narõmi suudme kohalt ida poole, Altaiskaja staniitsa (kasakaküla) kaudu Buhtarma lisajõe Bereli ääres asuva Berelskoje küalani, kust edasi teed enam polnud. Katuni jõe alguse lähedal olevate Rahman(ov)i kuumaveeallikate juures said nad ennast teetolmust puhtaks pesta. Selleks reisiks oli Kaapo saanud Palméni kaudu rahalist toetust zooloogiliseks vaatlusiks, kuid ta kogus ka taimi, tegi jooniseid ja pilte maastikust ning pani kirja kõik vaatlusandmed. Varsti ilmus trükkis ta kirjutis maralite pidamisest (Granö 1906).

Sügaval sisemaal asuv looduslikult ja kultuuriliselt omapärane Altai mäestik avaldas Granöle erilist mõju. 1905. aasta sügisel pidas ta Soome Maateaduslikus Ühenduses (SMÜ) ettekande oma esimesest reisist Altaisse. Rohkete kuulajate hulgas olid varem Sajaani mäestikus käinud rahvateadlased Axel Olai Heikel (1851–1924), Johannes Reinhold Aspelin (1842–1915) ja Otto Hjalmar Appelgren (alates 1906 Appelgren-Kivalo, 1853–1937). Heikel rääkis sellest Soome-Ugri Seltsi (SUS) rajanud Otto Donnerile (1835–1909), kes oli hakanud kavandama uurimisretki Kesk-Aasia mongoli ja turgi rahvaste juurde. Donner tegi Granöle ettepaneku minna vähe tuntud Urjahaisse (Tõvasse) ja Loode-Mongooliasse arheoloogilisele reisile. Granö oli nõus, kuid tahtis enne seda õpingud lõpetada. 1906. aasta mai lõpul sai ta filosoofiakandidaadiks õppeainete kombinatsioonis geograafia, zooloogia, keemia, geo-

loogia, rahvamajandus ja statistika. Doktoritöö tahtis ta kirjutada aga geograafiast ning muud tööd teha geoloogiast ja zooloogiast.

Juba 1906. aasta aprillis hakkas Granö valmistuma suviseks uurimisreisiks. Suundumiseks vähetuntud ja vaidlusalusesse piirivööndisse vajas ta rohkesti mitmesuguseid erilube. Kaarte uurides koostas ta marsruudi, mida näitas Donnerile. Ta sõitis isaga Peterburi, et ennast täiendada akadeemik Wilhelm Radloffi (1837–1918) juures. Radloffi suvekodus Oranienbaumis õppiski Granö kivikirjade kopeerimise tehnikat ja sai muud vajalikku juhatast, samuti rohkesti soovituskirju. Ühe Radloffi kirjaga käis ta Hiina suursaatkonnas, kus talle anti pidulikult “imeline paber”. Juuni keskpaigas alanud rongisõit lõppes nädala pärast Omskis, kus Granö palkas endale abiliseks sealse ingerlase Elias Saari (1856–1933). Koos sõideti Minussinski, kus Granö tutvus kohaliku muuseumiga.

Tegelik uurimisreis algas juuli keskel Ülem-Suetuki asundusest lõuna pool, Jenissei lisajõe Amõli ääres asuvast Kužebari külast. Karavani kuulus üheksa hobust, igäühele neist pandi 50-kilone koorem. Et Granö ei saanud luba kaevamistöiks, jäi tema hooleks kivikirjade pildistamine ja võimalikult täpne kopeerimine ning leviku kaardistamine. Selle kõrval pidas ta päevikut, kirjeldas taimestikku, ilmastut ja pinnamoodi. Igal õhtul vaatas ta oma ülestähendused läbi ja täiendas neid. Enne Granö't oli neis paigus 1847. aastal käinud kuulus uurimisreisija Mathias Alexander Castrén (1813–1852). Hiljem märkis Granö, et see ratsaretk oli tema reisidest kõige raskem. Augusti algul jõuti Hiina piirile. Lääne poole liikumiseks tuli ületada vihmade tõttu laiaks paisunud Jenissei kiirevooluline lisajõgi Kaahem (Granöl: Hakem). Jõe keskel kahe saare vahel oleva eriti kiirevoolulise väina paadiga ületamisel hävis suurem osa varustusest, sh kallis fotokaamera koos plaatidega, 140 rubla raha ja reisipäevikud. Alles jäid vaid sadulataaskuis olnud asjad. Saanud vene uusasunikelt pisut toiduaineid, jätkati reisi. Liikunud umbes 250 kilomeetrit läände, pöörduti lõunasse ning jõuti septembri algul Uvsi (Ubsa) järvest ida pool asetsevasse Hovdi (Kobdosse), Altai mäestiku lõunaosa pealinna. Pärast ligi tuhande kilomeetri läbimist puhati kaks päeva ja vahetati hobuseid. Kohalike teejuhtide saatel hakati liikuma lääne poole, ületati Altai lõunapoolsed lumised ahelikud, läbiti Džungaaria tiigritega asustatud ürgmets ning jõuti 23. septembril Venemaa valduses olnud Zaissani linna. Teekonna pikkus ületas 1500 km. Oktoobri algul jõuti Öskemeni kaudu Semej'ni, kust sõideti aurulaevaga Omskisse. Sel reisel kopeeris Granö nii varem tuntud kui ka uusi kivikirju ning kaardistas kurgaane, millest suurimate läbimõõt oli ligi sada meetrit. Tal hakkas tekkima mõte uurida Altai mäestiku jäätumise ulatust.

Donneri õhutusel hakkas Granö kavandama uut retke, milleks võttis ühendust Taani keelteadlase Vilhelm Thomseniga (1842–1927). Reis algas 1907. aasta mai keskpaigas Helsingist. Saanud Peterburist Hiina passi, kohtus ta uuesti Radloffiga, kellelt sai uusi soovituskirju. Omskis palkas ta abiliseks eestlase Karl Voki (1871–1953). Juuni algul suunduti Biiskist mööda Tšuj karavaniteed kagusse ning kuu lõpus jõuti Uvsi järve lõunakaldale, kus uuriti kolm nädalat muinasmälestisi. Neid abistas mongoli keelt oskav telengiit Feodor. Erakordse kuivuse tõttu olid jõed kuivanud. Mongoolia järvede piirkonnast liiguti Urjanhaisse ehk Tõvasse, kus veedeti kuu Jenissei lähtejõgede alal. Siis aga põgenes telengiit kahe hobuse ja reisivarustusega. Paari nädala pärast õnnestus Granöl palgata kohalikku keelt hästi oskav uus juht Semjon. Juuli lõpul leidis Granö Jenissei lähtejõe Tšaa-köli äärest huvitavate kirjadega üle kahe meetri kõrguse kohalike elanike austatud kivi, mille otsustas kaasa viia. Öösel õnnestus Vokil kivi ära tuua. Baikatekki mässitud raske kivi lohistitega üle Sajaani mägede vedamine nõudis kõvasti pingutamist (vankri jaoks oli kivi liiga raske). Suure vaevaga saadi see Minussinki ja sealt laevaga Krasnojarski, kus tõsteti rongile. Peterburis õnnestus Granöl saada luba kivi Soome viia. Kirjadega kivi jõudis Helsingisse just SUSi aastakoosolekuks, kus Granö peetud ettekande ajal seda kohalolijatele näidati. Tänapäeval Soome rahvusmuuseumi kogudesse kuuluv kirikivi jutustab Alp Urungu Tutuki elust.

Teise reisi järel liikusid Granö mõtted veelgi tugevamalt väitekirja suunas. Arutanud seda teemat geograaf J. E. Rosbergi, geoloog Wilhelm Ramsay (1865–1928) ja zooloog J. E. Palméniga, kirjutas Granö viimase soovitusel pikema artikli zoogeograafilise uurimise ajaloost (Granö 1909b). Tulevast väitekirja arvestades võttis Granö vastu Donneri ettepaneku kolmandaks reisiks Aiasse. 21. mail 1909 sõitis ta Helsingist Peterburi ja Moskva kaudu Omski, kus peatus ligi nädala vanemate juures. Kahe aurulaevaga jõudis ta Omskist Malo-Krasnojarski küalani ning sealt postihobustega Irtõši lisajõkke Buhtarmasse suubuva Sarõmsaki ääres asuva Altaiskaja kasakakülani, kus ta oli käinud juba 1905. aastal. Ta sai abiliseks Siberis sündinud soomlase Tapani Unkuri (1888–1938), kelle elupäevad hiljem lõpetas Stalini terror. Altaiskajas kulus edasise reisi ettevalmistamiseks kümme päeva. Sealt suunduti piiri taha Hovdi (Kobdo) järvedealale muistisi uurima. Leidnud maastikus tunnusmärke minevikus toimunud jäätumise kohta, kavatses Granö siirduda tagasi Venemaa poolele, kuid palgatud teejuht varastas hobused ja põgenes. Saanud osa hobuseid kätte, otsustati minna üle Hangai mäestiku laugete nõlvade ida poole. Härjarakendiga liikumine kulges väga aeglaselt, kuid see andis Granöle võimalusi looduse uurimiseks, taimede kogumiseks, hauaküngaste, kivibabade ja kirjadega kivide uurimiseks. Kesk-

Mongoolias Orhoni lisajõe Tamiri ääres oli 15 meetri kõrgune graniitkivi muinasturgi, mongoli ja hiina kirjadega. Sel reisil toimus ajalooline kohtumine teiste soomlaste — Gustaf John Ramstedti (1873–1950) ja Sakari Pälsi (1882–1965) ekspeditsiooniga. 22. septembril 1909 jõudis Granö Verhne-Udinskisse (tänapäeval Ulan-Ude), kust alanud rongisõit lõppes neli ja pool päeva hiljem Omskis. Granö avaldas oma arheoloogiliste uurimisreiside kohta kolm artiklit (Granö 1909a, 1910a, 1910c). Tema tähelepanekute järgi koondusid muinasmälestised vaid steppidesse, metsaalal neid ei esinenud. 1919. aastal kutsuti Granö SMÜ liikmeks ning valiti 1940. a selle auliikmeks.

Kolmanda reisi ajal sai Granö materjali ka doktoritööks. 1909. aasta sügissemestril oli ta assistenditööst vaba ning keskendus vanemate juures Omskis väitekirja kirjutamisele. Tema uurimus Looide-Mongoolia jäätumisest (Granö 1910b) tuli kaitsmisele 28. mail 1910. See oli Rosbergi ja Iivari Leiviskä (1876–1953) järel kolmas Soomes kaitsstud geograafiaalne doktoritöö. Granöst oli saanud ainuke Altaid geograafiliselt uurinud mittevene teadlane.

1908. aastast Helsingi ülikoolis assistendina töötanud Granö juhendas üliõpilaste praktikume, samal aastal dotsendiks nimetatud Leiviskä aga pidas loengud. Mõlemad tegid seda heas soome keeles, ka rootsikeelne Rosberg üritas kasutada üliõpilaste enamuse keelt, kuid seda peeti kõõgisoomse keeleks (*kyökkisuomi*). Pärast väitekirja kaitsmist sai Granö 1911. aastal dotsendiks ning ta kutsuti 1912. a Soome Teaduste Akadeemia asendusliikmeks (*apujäseneksi*). Rosbergi puhkuse ajal täitsid tema töökohuseid Leiviskä ja Granö, kusjuures Granö õpetas üldmaateadust ning Aasia geograafiat, matemaatilist ja biogeograafiat. Juuba esimesel aastal oli teda kuulamas ligi sada üliõpilast, selgelt rohkem kui Rosbergi ja Leiviskä loenguil osalejaid. Granö loenguid tuli kuulama ka 1910. aastal keemia alal ülikooli lõpetanud Juho Kustaa Viktorianus Tuominen (1878–1965). Kui Granö 1913. aastal siirdus Altaid uurima, algas nende üle neljakümne aasta kestnud kirjavahetus. Alates 1902. aastast oli Granö töötanud õpetajana ka väljaspool ülikooli. 1910. aastast peale hakkas ta avaldama artikleid ajalehes *Uusi Suomi*. Aastail 1911–1912 tegi Granö uusi reise Euraasia mandril ja Jaapanis ning tutvustas neid soome- ja saksakeelseis kirjutis. Pärast isa surma sai noorest abielumehest Kaapost 1913–1916 Vene Altai uurija (vt ka Kurs 1994a) peakorteriga Omskis. Abielust Hilma Ekholmiga sündis 1914. aastal perekonda esimene tütar Aune. Altaiga lõppesid Granö pikad väliuurimisreisid, mis andsid rohkesti materjali edasisiks teoreetilist laadi töödeks.

1917. aasta jaanuarist Soomes alanud aega kirjeldava teise peatüki (lk 136–157) on Tiitta nimetanud ebakindlaiks aastaks (*epävarmuuden vuodet*). 1917. a sündis perekonda teine tütar Siine Taiga ja aasta pärast kolmas — Eeva. 1918. aasta juunis läksid perekonna naisliikmed Karjalohja looduskaunisse Puujärvi külla, kus polnud toidupuu-dust. Varsti liitus nendega mõneks ajaks Soome valgete vägede teenis-tusest puhkuse saanud perekonnapea. Kui sügisel kogu pere jõudis jälle Helsingisse, vabanes Kaapo sõjaväeteenistusest ning jätkas tööd toime-tajana kirjastuses Otava ja dotsendina ülikoolis. 1919. aasta suvi möö-dus jälle Puujärvi külas.

Kolmandas peatükis “Reisikirjanduse klassik” (lk 156–195) jutus-tab Tiitta Granöst kui suurepärasest pildistajast ning tõstab kaheosalise teose *Altai* najal (1919, 1921) esile tema meisterlikke maastike ja ini-meste kirjeldusi. 1993. aastal avaldatud *Altai* uustrüki puhul ilmus selle teose lühiülevaade ka eesti keeles (Kurs 1994b).

Neljas peatükk “Eesti ülikooligeograafia rajaja” (lk 196–259) jutus-tab Granö tegevusest Eestis. Selles on käsitletud Granö tulekut Eestisse, tööd maateaduse professorina, maastikuteaduslikku uurimistegevust ja naasmist Soome. Raamatu autorit Tiittat abistanud Olavi Granö soovitas mul see peatükk eesti keelde tõlkida ning avaldada. Tõlge jäi tegemata, sest Eestis on tema isa elu aastail 1919–1923 käsitlenud päris põhjali-kult mitu maateadlast, sh käesoleva ülevaate kirjutaja (Kurs 1995).

Viies peatükk “Teaduse tegija ja nägija” (lk 260–303) algab 1923. aasta kevadega, mil Helsingi ülikoolis tegutses maateaduse kor-ralise professori J. E. Rosbergi kõrval veel kaks erakorralist professo-rit — Iivari Leiviskä ja J. G. Granö. Rosberg õpetas rootsi keeles, kuid teised kaks tegid seda soome keeles. Granö pidas loenguid maailma-jagude geograafiast, kartograafiast, regionaalteaduse aluseist, maailma-riikidest, majandusgeograafiast, maastikuteaduse aluseist ning geograa-fia olemusest ja ülesandeist. Veel juhendas ta seminare ja kartograafilisi harjutustöid. Aasta pärast nimetati Granö korraliseks professoriks ning 7. mail 1924 pidas ta ametisseastumise loengu keskkonnast geograafia uurimisobjektina (“Ympäristö maantieteen tutkimusesineenä”). Tema esimene ülesanne oli Ungari geograafide krahv Pál Teleki (1879–1941) ja professor Károly Kogutowiczi (1886–1948) juhitud, Soomet läbiva 30-liikmelise maateadlaste rühma juhendamine. Teekond kulges Hel-singist Viiburisse ja sealt edasi Kajaani, Oulujoe joastike, Rovaniemi, Sodankylä, Petsamo ja Salmijärvi kaudu Norrassen. Suvekuud veetis Granö Mikkelist kümme kilomeetrit kagus asuvas Valosaaris. Pannud 1925. aasta kevadel lehte kuulutuse iga-aastase suvekorteri saamiseks Helsingi lähedal, valis ta pakutud paikadest välja tuulevaikse koha Tir-

mo poolsaarel Porvoo lähedal. Suvekodu oli mitmelapselisele perekonnale eriti oluline; 1925. aasta mais sündis perre neljas laps Olavi Johannes. Siit alates veetis Granö perekond Tirmo poolsaarel kõik suved. Olavi Granö on mulle Tirmo kohta jutustanud järgmist. Kui isa töötas juba Turus, pääses sealt viie-kuue tunniga Helsingisse, kus veedeti öö. Järgmisel päeval sõideti laevaga Porvoosse ning sealt edasi purjepaadiga Tirmosse. Nii kestis see kuni 1945. aastani, mil Granö omandas soodsa hinnaga maavalduse poolsaare teisel, tuulepealsel küljel. Tirmosse toodi posti kaks korda nädalas. Hommikul kella kuue ajal läks vana Granö kalale, tuli saagiga tagasi ja hakkas siis kirjatööd tegema. Nii valmisid tal raamatud puhtast maateadusest, Soome ja Kesk-Aasia (Altai ja Mongoolia) maastikest ning paljud muud kirjatööd.

Helsingi ülikoolis töötades hakkas Granö toimetama Soome atlas (*Suomen kartasto*) kolmandat väljaannet ja arendas samal ajal maastikuteaduse teooriat. Viimasega seoses tekkis tal aga vastuolu isepäise Leiviskäga, kes kritiseeris Granö seisukohti väga karmilt. Et saada asjaga rahulikult edasi tegelda, võttis Granö 1926. aastal vastu kutse tulla maateaduse professoriks Turu uude soomekeelsesse ülikooli. See oli omamoodi riskantne samm, sest läheneva majandussurutise tingimuses polnud kindlust uue ülikooli püsijäämises.

Kuues peatükk “Turu soome ülikooli professor” (lk 304–427) jutustabki Granö tegevusest Turu ülikoolis, kus tal segajaid polnud, küll aga leidis ta sealt abilise — vana sõbra J. K. V. Tuomise. Peale maastikuteaduse töi Granö Turgu juba Tartus alustatud linnageograafilise uurimissuuna, mida Tuominen hakkas edasi arendama. J. K. V. Tuomise 1930. aastal ilmunud monograafiast *Das Geschäftszentrum der Stadt Turku* sai esimene linnasisest arengut käsitlev geograafiline uurimus Soomes. Veel paelus Granöt Soome asutuse geograafia uurimine. Turus arendas ta edasi juba uues Soome atlas esitatud maastikupiirkondade uurimist. Peale Järve-Soome (*Järvi-Suomi*) ja Saarestiku Soome (*Saaristo-Suomi*) töi ta esile veel 17 eriilmelist geograafilist piirkonda — neli lõunarannikul ja neli Lapimaal. Juba Tartus 1923. aastal peetud lahkumisloengus esitatud teesidele tuginedes hakkas Granö Turus arendama nn puhast maateadust (*puhdas maantiede*), kasutades selleks ka tollal tuntud Saksa teadlaste Siegfried Passarge, Alfred Hettneri, Karl Sapperi, Ewald Banse jt uurimusi. Tulemuseks oli teos puhtast maateadusest saksa (Granö 1929) ja soome keeles (Granö 1930). Maastiku tunnetamisel lähtus Granö inimese meeltega tajutavast lähikeskkonnast, nimetades selle lähestikuks (sm *lähiö*), mida selles tähenduses tänapäeval enam ei kasutata. Selline inimkeskne lähenemine oli aga maateadlasile võõras. Soomes ei osanud Granö teose kohta midagi öelda ei Rosberg ega majandusgeograafia professor Kaarlo Hildén (1893–1960). Väinö

Auer, Granö professuuri järglane Helsingi ülikoolis, pidas puhta maateaduse arendamise eesmärgi tugevamaks kui teose enda sisu. Väga kurtvalt kritiseeris Granö teost Leiviskä. Mõnevõrra pakkus Granö raamat huvi vaid psühholoogidele ja filosoofidele.

Ega Eestiski tegutsenud maateadlased saanud *Reine Geographie* sisust õiget sotti, sest nemadki polnud harjunud sellise lähenemisega. Pärast teose soomekeelse variandi ilmumist andis August Tammekann sellest 1930. aastal vaid lühikese eestikeelse ülevaate, kuid Edgar Kant ei teinud väljagi, sest tegeles ise parajasti eluruumi ja asustuse küsimustega. Alles sõjajärgse Tartu ülikooli looduskaitse ja kodu-uurimise kabineti ühiskondlik juhataja, biogeograaf ja kultuuriloolane Jaan Eilart (1933–2006) hakkas Granö teost loenguis üliõpilasile tutvustama ning tema juhendamisel kaitses Tartu ülikooli geograafia osakonna kasvandik Andrus Ristkok (sünd 1949) 1973. aasta kevadel diplomitöö “Prof. J. G. Granö, tema teaduslik pärand ja selle rakendamise võimalusi maastike hindamisel” ning avaldas hiljem teadusartikli (Ristkok 1977).

Reine Geographie üllatas Saksa ja muu Kesk-Euroopa maateadlasi, kuid nemadki ei osanud selle kohta midagi tarka öelda. Enamasti lugesid teost need, kes tundsid Granö varasemaid töid. Põhja-Ameerikas levis teave Granö saksakeelsest raamatust aeglaselt. Seda kasutas oma 1939. aastal ilmunud geograafia olemust käsitlevas raamatus *The Nature of Geography* vaid Richard Hartshorne (1899–1992). Tema arvates oli Granö küll liialdanud maastiku nähtavate joonte esiletõstmisel, jättes niiviisi sisemised seosed tagaplaanile, kuid “ainsa maateadlasena kasutanud väliuurimisel kõrvu ja nina”.

Granö teos puhtast maateadusest leidis vähe tähelepanu ka seepärast, et põhiosa tollaseid geograafe tegeles oma empiirilise materjaliga ega olnud huvitatud teooriast. Selline leigus oli raamatu autorile pettumus. Ta otsustas jätkata konkreetsete maastike uurimisega.

Esinenud Passarge kutsel 1930. aastal geograafiliste tüüpide ja üksuste teemal Hamburgi ning seejärel Altai teemal Greifswaldi ülikoolis, jätkas Granö Soome maastike uurimist ning avaldas teose maastikupiirkondadest saksa (Granö 1931) ja soome keeles (Granö 1932). Selles jättis ta kõrvale lähikeskkonna ning käsitles vaid selgelt eristavaid astmelisi geograafilisi üksusi. Teos võeti Soomes hästi vastu. Et välismaal ilmus saksakeelsest raamatust vaid kümmekond arvustust, avaldas Granö Saksamaal lühema selgitava käsitluse geograafiliste üksuste ehk tervikute kohta (Granö 1935). Natsionaalsotsialistide teenistusse läinud Saksa maateadlastega Granö tollal ei suhelnud. Kodumaal jätkas ta talitluspiirkondade (*toiminnalliset alueet*) uurimist (Granö 1936, 1937).

Seejärel käsitleb Tiitta Granö puhta maateaduse küsimusi sõjajärgses maailmas. 1973. aastal ilmus Granö käsitus geograafilisist tervikust uuesti saksakeelses teoses maastiku olemusest (*Das Wesen der Landschaft*). Kui 1980. aastail hakati ingliskeelses maailmas käsitlema maastikke *landscape*'i nime all, tekkis huvi ka varasema sellekohase kirjanduse vastu. Juba 1976. aastal oli tuntud Rootsi inimgeograaf Tors-ten Hägerstrand (1916–2004) soovitanud Granö puhta maateaduse välja anda inglise keeles. Olavi Granö ja Anssi Paasi (snd 1955) toimetatud ning Malcolm Hicksi tõlgitud raamat ilmuski veel enne sajandi lõppu (Granö 1997) ning võeti geograafia klassikateosena hästi vastu.

Granö saavutas Turu ülikooli looduteadlaste hulgas kiiresti poolehoidu ja autoriteedi. Teda kutsuti Helsingisse tagasi, kuid ta loobus ettepanekust. Nii sai Helsingis Granöle kavandatud kohta Väinö Auer (1895–1981). Rosbergi emeriteerudes oli saanud professoriks Väinö Tanner (1881–1948). Turu ülikooli kantsler, keeleteadlane ja poliitik Emil Nestor Setälä (1864–1935) pidas uut ülikooli Soome kõrgkoolide hulgas vähevõimekaks ja tarbetuks. Tema arust võinuks selle asemel olla uurimisinstituut. Sellise seisukohaga mittenõustunud professorid pöördusid energilise ja teovõimelise Granö poole, et ta kandideeriks rektoriks ja võtaks ülikooli juhtimise enda kätte. Granö valitigi rektoriks ning ta pühendus ülikooli arendamisele ja rahastuse kindlustamisele. Tulemused ilmnesid juba aasta pärast. Kuigi äkitselt haigeks jäänuna palus ta ennast 1933. aastal rektoritööst vabastada, pidi ta sel kohal edasi tegutsema. 1934. aastal voodihaigeks jäädes palus Granö ajalooprofessor Einar W. Juval (1892–1966) võtta ülikooli juhtimine enda peale. Pärast seda kui Setälä oli kohtumiselt vana sõbra, Uppsala ülikooli professori John August Lundelliga (1851–1940) jooksnud koju Järvenpääle suunduvale rongile ja vagunisse jõudes äkiliselt surnud, valiti Turu ülikooli uueks kantsleriks keemiaprofessor Gustaf Komppa (1867–1949).

Hoolimata haigusest jätkas Granö talle armsaks saanud teadustööd, kuid esinemisest 1934. aastal Varssavis peetud ülemaailmsel kongressil tuli loobuda. Saanud 1937. aastal haigusest võitu, oli tal järgmisel aastal võimalik esineda Soome Maateaduse Seltsi 50. aastapäeva üritusil. Ta oli otsustanud loobuda maastikuteaduse teooria arendamisest ning pöörduda oma varasemate väliuurimiste juurde. Tema 1935. aastal peetud raadioettekanne Mongooliast leidis kuulajate hulgas nii hea vastukaja, et Granö avaldas selle põhjal hiljem ulatuslikuma kirjutise, millest ilmus veel eraldi väljaannegi (Granö 1939). Tema reise itineraarkaarte hakkas 1936. aastal puhtaks joonistama A. K. Merisuo ning mõne aja pärast ilmusid teosed itineraaridest ja maastikuprofiilidest Tõvas (Tannu-Tuvas) ja Põhja-Mongoolias (Granö 1938) ning Mongoolia maastikest

ja paikkondadest (Granö 1941a), millele Edgar Kant 1956. aastal ilmunud mälestuskirjutises on andnud kõrge hinnangu.

Teise maailmasõja ajal pidas Granö kirjavahetust rindel Soome vabaduse eest võidelnud kolleegide ja õpilastega, kuid jäi kõrvale 1941. aasta sügisel moodustatud Ida-Karjala teadusliku uurimise toimekonna tegevusest, kus osales tema õpilane August Tammekann. Küll tegi Granö ülevaate Mannerheimi Aasia-retke käsitlevast teosest *Across Asia from West to East* (Granö 1941b). 1944. aasta kevadel oli Granö kaheksa Soome professori hulgas, kes esitasid Eestit okupeerinud Saksa võimule palve loobuda Tartu ülikooli evakueerimisest Königsbergi. Sõja ajal pöördus Granö uuesti oma väitekirjas käsitletud probleemide juurde. Saanud 1942. aastal uurimistoetuse Emil Aaltose sihtasutuselt, valmis tal 1944. aastal monograafia Kirde-Altai pinnavormidest, mis õnnestus avaldada järgmisel aastal (Granö 1945). Lääne geograafide hulgas see tähelepanu ei ärritanud, küll avaldas teose kohta paar aastat hiljem tunnustava arvustuse tuntud Vene geoloog ja geograaf Vladimir Obrutšev (1863–1956).

Seitsmes peatükk (lk 428–473) “Vastutuse kandja” jutustab Granö elust ja tegevusest pärast Teist maailmasõda. Helsingi ülikoolis oli Iivari Leiviskä emeriteerunud ning Väinö Tanner, Väinö Auer ja August Tammekann olid 1944. aastal põgenenud Rootsi, kuhu sõjas ainsa poja kaotanud Tanner jäigi. Helsingi ülikoolis geomorfoloogiast ja regionaalgeograafiast huvitavaid loenguid pidanud, üldsusele luuletajana tuntud dotsent Aaro Hellaakoski (1893–1952) loobus õppejõutööst. Olukorra parandamiseks kutsus rektorina toiminud matemaatikaprofessor Rolf Nevanlinna (1895–1980) Granö tagasi Helsingi ülikooli. Pärast paarinädalast kaalumist Granö soostus. Tema asemele valiti Turu ülikooli professoriks senine Helsingi ülikooli dotsent Leo Aario (1906–1998). Et Granöl oli Helsingis korter alles, polnud muret elamispinnaga, mille saamine sõjajärgses Helsingis olnuks päris keeruline. Kõige pikemalt elas Helsingi korteris tema vanim tütar Aune, kes suri seal 92-aastasena 2006. Kui Rootsist 1945. aastal Helsingisse naasnud Auer asus Argentina valitsuse kutsel uurima Patagooniast, sai Granöst 1946. aastal ka geograafia osakonna juhataja. Et töötajaid oli vähe, kujunes Granö tegevus päris pingeliseks. Auerit soostus asendama kaubanduskõrgkooli majandusgeograafia professor Kaarlo Hildén. Siis valiti dotsent Helmer Smeds (1908–1967) Helsingi ülikooli rootsikeelseks geograafiaprofessoriks. 1949. aastal valmis vana Tuomise pojalt Oiva Tuomisel (1909–1993) väitekirja Edela-Soome keskuste mõjupiirkondadest. Peale tema töötas mõnda aega osakonnas õppejõuna Veikko Okko (1912–2009). Edgar Kanti eeskujul hakati koguma Soome geograafilisi termineid ja kohanimesid. Granö emeriteerudes 1950. aastal kutsuti tema ettepanee-

kul Helsingi ülikooli professori kohuseid täitma August Tammekann, kes peale Rootsi oli redutanud ka Šveitsis. 1953. aastal professoriks valitud Tammekannust sai Soome Maateaduse Seltsi esimees ja ajakirja *Terra* agar toimetaja. Teiseks geograafiaprofessoriks valiti Turust naasnud Leo Aario.

1945. aastal keeldus Granö kandideerimast Helsingi ülikooli kantsleriks, kuid oli nõus seda ametit pidama Turu ülikoolis. Emeriteerumise järel jätkas ta tegevust Turu ülikooli kantslerina kuni 1955. aastani. Kümne aasta jooksul suutis ta Turu ülikoolis tõhustada õppetööd ja parandada majanduslikku olukorda, kuid tal ei õnnestunud viia õppejõudude arvu vastavusse vahepeal tublisti suurenenud üliõpilaste hulgaga.

Granö sõjajärgseist algatusist on raamatus esile tõstetud Soome geograafia käsiraamatu (*Suomen maantieteen käsikirja*, 1951) ja atlase (*Suomen kartasto*, 1960) uute väljaannete ettevalmistamist, levitamist ja tõlkeid teistesse keeltesse. Granö suhtles edasi Saksa jt Euroopa geograafidega. Eesti geograafidest hindas Granö eriti Edgar Kanti. Raskeil sõjajärgseil aastail, mil Soomet kontrollis NSV Liidu juhitud järelevalvekomisjon, pidas ta kirjavahetust vana tuttava Vladimir Obrutševiga. 1954. aastal käis tema pool kodus NSV Liidu Teaduste Akadeemia liige Innokenti Gerassimov (1905–1985), kes on pärast kiitnud Granö sõbralikkust ja head vene keele oskust. 1949. aastal osales Granö rahvusvahelisel geograafiakongressil Lissabonis, pidades seal kaks prantsuskeelset ettekannet. Ümberistumistega lennuretk läbi sõjajärgse Euroopa oli talle omamoodi elamus. Olavi Granö on mulle rääkinud, et kui ta isa kongressil kasutas vestlemisel ka saksa keelt, olnud osalejad imestunud: “Tuleb Kalevala maalt, ja räägib saksa keeles!” Granö oli Berliini Geograafia Seltsi auliige. 1953. aastal käis ta abikaasa Hillega seltsi 125. aastapäeva tähistamisel Lääne-Berliinis, veetes enne seda viis päeva Pariisis. Soomes on olulisimaiks peetud Granö neid esinemisi, milles ta näitas geograafiliste uurimiste rakendamise võimalusi ühiskonnas, sh territoriaalplaneerimises. Juba raskesti haigena tegutses ta elu lõpuaastal Soome Maateaduse Seltsi esimehena.

Peatükis on nimetatud Granö kodu- ja välismaised autasud ning jutustatud tema elu viimaseist aastaist, mil teda vaevas maovähk. Suved 1952–1954 Tirmos möödusid veel kõvasti tööd tehes, 1955. aasta aprillis süvenenud haigus võimaldas tal suvel veel paadiga sõita, kuid kõndimisega oli raskusi. 1956. aasta jaanuaris tuli minna Mehiläise haiglasse, kus 23. veebruari õhtul saabus igavene uni. Järelehiitudel ilmusid Soome, Rootsi, Prantsuse, NSV Liidu, Itaalia ja Eesti väljaandeis. Rootsis kirjutas Granöst ka Edgar Kant. Moskva geograafidest

kirjutasid temast Eesti maateadlastega tihedalt suhelnud Leonid Serebrjannõi (1931–2000) ning akadeemik Gerassimov. Ärasaamine toimus Töölo kirikust lähedaste ringis. Alanud üldstreigi tõttu ei saanud sinna tulla väljaspool Helsingit elanud sugulased ja sõbrad. J. G. Granö kõrval Hietaniemi vanal kalmistul puhkab tema abikaasa Hilma, kes lahkus 20. juulil 1965.

Kokkuvõtlik kaheksas peatükk (lk 474–481) “Tasakaaluka inimese elu” lõpeb sõnadega: “Granö oli ehe ja harmooniline isiksus, kes uskus sellesse, mida tegi.” Sellele on lisatud veel mõni altailaste mõtete- ja päevade ja aastate kulgemisest.

Omalt poolt võiksin lisada, et peale teadusliku geograafia rajamise jäi Granöst Eestisse maha koos õpilastega arendatud maateaduse oskus-sõnavara ja mitme maastikupiirkonna ilmekas nimi. Tartu ülikooli teenistusest lahkumise järel 1923. aastal jätkas ta kirjavahetust oma õpilastega, kuid ise Eestisse enam ei jõudnud, kuigi Tallinna ja Helsingi vahel sõitsid 1940. aastani lennukid ja laevad. Liiklusolusid ei saa muidugi tänapäevasega võrrelda. Tartusse oleks ta tulnud ülikooli 300. aastapäeva tähistamisele 1932, mil ta valiti audotoriks, kuid jäi siis haigeks. Ega tal muidu isiklikult siia asja polnudki, sest iseseisvas Eestis liikusid kirjad hästi. Tema õpilasi Tammekannu ja Kanti hakati 1930. aastail tundma juba maailmaski. Kodumaalt sunnitud lahkumise järel jätkus nende erialane tegevus Soomes ja Rootsis. Nii õpetas 1950. aastate teisel poolel Tammekann Helsingi ülikoolis minu põlvkonna üliõpilasile klimatoloogiat ja hüdroloogiat ning lähistroopilise (Vahemere) ja troopilise vööndi geograafiat. Kant aga kujundas Lundi ülikoolis töötades koguni oma inimgeograafilise koolkonna. Kanti teos *Bevölkerung und Lebensraum Estlands* (1935) kuulus Helsingi ülikoolis 1950. aastail õpinud geograafiatudengite kohustusliku kirjanduse hulka.

*

Kohe pärast Olavi Granö lahkumist 2013. aastal soovitasin Turu ülikooli sihtasutusel (Turun yliopistosäätiö) avaldada akadeemikust mälestuskogumik, lubades ka ise sinna kirjutada. Tollal aga ei paistnud selline ettevõtmine kedagi huvitavat. Olin kirjavahetuses Eeva Granöga ning tean, et temagi ootas lahkunud abikaasa elu ja tegevuse ulatuslikumat kajastamist trükisõnas. Olavi Granö 100. sünniaastapäevaks ilmuski viie autori kirjutatud mahukas illustreeritud teos. Raamatu lisas esitatakse kokkuvõtlikud graafikud tema elust, õppetööst ja muust tegevusest Turu ülikoolis aastail 1959–1994. Lisa lõpus leidub temalt aastail 1946–2014 ilmunud tööde loetelu, milles on 235 kirjet. Selles puudub aga 16 kirjet — mõni varasemast ajast, kuid eriti oluline osa just viimaste aastate

töödest. Õnneks teavad Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatute lugejad kõigi Olavi Granö kirjutatud ja toimetatud teoste pealkirju (vt Kurs 1992: 176–181, 2001: 242–246, 2014: 28–31). Tema elulooaamatu päris lõpu (lk 449–453) on paigutatud sellisele teosele väga vajalik isikunimede loend. Et tundsin Olavi Granöt nelikümmend aastat, olen allpool esitatud ülevaatele peale teose sisu ümberjutustamise lisanud mõningaid enda täiendusi.

Teose alguses (lk 11–138) jutustab dokumentaalkirjanik Timo Niitemaa Olavi Granöst kui Soome teaduse jõulisest kujust. Noore Granö iseloomustamisel on ta kasutanud vana Granö kirju. Helsingis sündinud Olavist sai ühe aasta vanuselt Turu elanik. Omandades keskharidust Turu klassikalises gümnaasiumis ehk *klassikko*'s, huvitus ta eriti loodusloost ja maateadusest ning tegi loodusvaatlusi Ruissalos ja Hirvensalos. Et Vene lennukid pommitasid sõja ajal tihti Soome linnu, läks osa õppetööks ette nähtud ajast küll kaduma. 1943. aasta juulis kutsuti 18-aastane Olavi arstlikku komisjoni, kuid nõrga tervise tõttu ta rindemeheks ei kõlvanud. Sooritanud 1944. aasta kevadel ladina keele, mateemaatika, saksa ja prantsuse keele eksami, lõpetas Granö gümnaasiumi. Inglise keelt tollal teaduses ja kultuuris kuigi palju ei pruugitud, seda keelt tuli Olavil õppida hiljem, viimati 1965. aasta suvel Londonis toimunud kursustel. Raamatus (lk 316–317) on muu hulgas pilt, kus vana Granö peab Helsingi ülikooli aulas Soome Maateaduse Seltsi 50. aastapäeva tähistamisel 22. jaanuaril 1938 kõne soome, prantsuse, rootsi, saksa ja eesti keeles.

14. oktoobril 1944 sai Granöst Turu ülikooli matemaatika-loodus-teaduskonna üliõpilane (geograafia arengust Turu ülikoolis vt Jauhiai-nen jt 2024). Et isa naasis järgmisel aastal pealinna, jätkas Olavi õpinguid Helsingi ülikoolis, õppeaineteks peale geograafia ka botaanika, geoloogia, paleontoloogia ja keemia. 1949. aastal lõpetas Olavi Granö ülikooli magistritööga Porvoo ja Pernaja vahelise rannikuvööndi geograafilisest vaheldusrikkusest. Selle teema arendas ta hiljem edasi väitekirjaks. Juba 1948. aastal oli Granö saanud ülikoolis tööd erakorralise assistendina. Sel töökohal tutvus ta Eeva Kalevaga, kellega abiellus 1953. aastal. Vana Granö rahvusvaheliste sidemete tõttu õnnestus pojal 1950. aastal saada stipendium Kopenhaageni ülikoolis, kust ta käis üle kitsa Sundi väina Rootsis Lundi ülikoolis kuulamas Edgar Kanti loenguid.

Saanud 1951. aastal Helsingi ülikoolis assistendi koha, tegutses ta aastail 1952–1954 veel toimetajana kirjastuses Otava ja Soome Maateaduse Seltsi ajakirjas *Terra*. Seejärel sai ta majandusgeograafia assistendi koha Helsingi kaubanduskõrgkoolis. Eeva vanemate majas Helsingi

Käpylä linnaosas elades valmis Olavil väitekirj *Natur und Wirtschaft an der Schärenküste von Porvoo in Süd-Finland*, mis avaldati 1955. aastal SMSi Fennia-sarjas. 1956. aastal sündis perekonda esiklaps Matti, kuid enneaegsena ja suri peatselt. 1958. aastal sündis poeg Hannu. Sama aasta lõpul sai Olavi Granöst Turu ülikooli geograafia kaasprofessor (*apulaaisprofessori*). 1960. aasta algul kolis perekond Käpyläst Turgu, kust aga Olavil tuli üle nädala käia Helsingis, sest aastail 1957–1963 tegutses ta Soome loodusteaduse toimkonna sekretärina. Ta kandideeris Helsingi ülikooli Väinö Auerist vabaks jäänud geograafiaprofessori kohale, kuid selle sai senine kaasprofessor Veikko Okko. Kaasprofessorina hakkas Olavi Granö aga 1961. aastal täitma Turu ülikoolis veel täisprofessori kohuseid ning 1962. aasta mais nimetati ta professoriks. 1963. aasta veebruaris pidasid Olavi Granö ja rahvateaduse professor Ilmar Talve (1919–2007) ametisse astumise kõne, tänapäevaseks inauguraatsiooniloengu. 6. veebruariks 1963 määratud kõne pikkus pidi olema umbes pool tundi. Et esinemine toimus Turu vana akadeemia peosaalis toomkiriku kõrval, kus oli veidi imelik akustika, käisid Granö ja Talve seal varem harjutamas, et kõne oleks hästi kuuldav kogu saalis. Pärast esinemist kutsusid Granö ja Talve kõik külalised üliõpilaskonna kohvikusse, kus kõnelesid dekaanid ja vanemad professorid ning lõpuks tänasid neid kõiki uued professorid Granö ja Talve, kes sealt siis lahkusid viimasena (Talve 1999: 76, 78). 1964. aastal Downi sündroomiga sündinud tütar Leena paigutati hiljem Turu hooldekodusse, kus ta on vist seniajani. Viimase lapsena sündis 1967. aastal Anna-Maaria, keda ema kutsus Annukkaks.

Aastail 1963–1966 tuli Olavi Granöl olla Turu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna prodekaan. Väljaspool ülikooli tegutses ta riigi loodusteaduse toimkonna esimehena (1964–1969) ja liikmena (1964–1974), samuti teadustoimkondade sekretärina (1961–1963), liikmena (1964–1969) ja juhatajana (1967–1969) ning lõpuks teaduse kesktoidukonna juhatajana (*puheenjohtaja*) ja Soome Akadeemia esimehena (*esimies*, 1970–1973). Vabanenud Soome Akadeemia juhtimisest, tabas järgmisel ehk 1974. aastal perekonda raske löök — 15-aastane Hannu jäi jalgrattaga sõites auto alla ja hukkus. Kuulsin omal ajal Turu inimgeograafia professorilt Pentti Yli-Jokipiilt (sünd 1941), et pärast seda käis Olavi Granö tükk aega oma tööruumis vaid õhtuti, kui teised olid juba koju läinud.

Pikemalt (lk 90–104) on valgustatud Olavi Granö teaduspoliitilist tegevust Saaristomere uurimisjaamas Seili saarel. Eesti maateadlased käisid seal 1986. aasta varasuvel ning kahe aasta pärast viibis saarel Soome Maateaduse Seltsi 100. aastapäeva tähistamise ajal esinduslik rahvusvaheline seltskond. 1970. aastate algul tuli Olavi Granöl kaitsta

Soome lõunarannikut Neste OY peadirektor Uolevi Raade (1912–1998) eestvedamisel Tvärminnesse kavandatud naftarafineerimistehase ehitamise eest. Keskkonnakaitsjate võit kujunes Olavi Granöle omamoodi revanšiks, sest lapsepõlves oli Raade teda suurema poisina kõvasti kiusanud. Nii jäigi Naantalile ja Porvoole lisaks kolmas rafineerimistehas rajamata.

Tegelnud rannikute uurimise ja teadusteooriaga, hakkas Olavi Granö taastama sidemeid Eestiga, rajama Turus rahvarände instituuti (*siirtolaisuusinstituutti*) ning pärast Nõukogude Liidu lagunemist otsima Siberis oma isa jälgi. 2003. aastal pidi ta läbi tegema südame šunteerimise. Granö jätkas aga avalikke esinemisi, olles 2008. aastal Soome Akadeemia 60. aastapäeva tähistamisel isegi piduliku koosoleku juhataja. 2009. aasta märtsis tegime Olaviga reisi Rootsi terminoloogiakeskusesse Solnas (Västra vägen 7B), et tutvuda Edgar Kanti geograafiliste mõistete kartoteegiga. Viimati esines Granö Eestis 4. novembril 2010, pidades Tartu ülikooli geograafia osakonnas J. G. Granö auditoriumi avamisel kõne, mille eestikeelse tõlke ilmumisele on eespool viidatud. Samast ajast pärineb Johannes Gabriel ja Olavi Granö TEA entsüklopeedias ilmunud pilt (Granö 2013: 193). Sattunud 2013. aasta märtsis südamehäirete tõttu haiglasse, lahkus Olavi Granö 19. aprillil 2013 siitilmast. Tema viimsele teekonnale saatmisel polnud mul võimalik osaleda, sest olin sel ajal Kreekas. Eestlasist oli väärikalt 17. mail 2013 Turus kohal Tartu ülikooli loodusgeograafia ja maastikuökoloogia professor Ülo Mander (snd 1954).

Pärast Olavi Granö emeriteerumist kulus professuuri täitmiseks paar aastat, siis nimetati uueks professoriks Sakari Tuhkanen (1952–2002) ning pärast Tuhkase ootamatut surma Jukka Käyhkö (snd 1964). Et Käyhköl vahetuid sidemeid Olavi Granöga polnud, tugineb tema kirjutatud peatükk Granöst kui maateaduse mitmevõistlejast (lk 139–274) teose lõpus (lk 437–448) esitatud teoste analüüsile. Käyhkö on pööranud suuremat tähelepanu Granö enda esiletõstetud kirjatöödele, tuues neist väljavõtteid ja tsitaate, kaarte ja pilte. Ühtlasi on ta esitanud olulisi löike Olavi Granöga tehtud usutlusist. Näiteks on Granö 1997. aasta juunis Seili saarel väitnud, et ta pole puhtalt loodusgeograaf, vaid ka loodusgeograaf, sest tema uurimused seljandike (*harju*) kõrgumisest on küll olulised, kuid ehk on tema teoreetilised arutlused olulisemadki. Käyhkö analüüsib ka Granö majandusgeograafilisi ja mereliiklust käsitlevaid töid, mida autor ise on olulisiks pidanud. Teoste käsitlemisel on Käyhkö kasutanud teadusloolase Allan Tiitta uurimusi. Arvu silmas pidades on Käyhkö reastanud Granö tööd järgmiselt: 1) teaduspoliitika (81 tööd ehk kolmandik üldarvust), 2) rannikugeograafia (42), 3) geograafia metodoloogia ja ajalugu (27), 4) Johannes Gabriel Gra-

nõ teaduspärand (25), 5) regionaalgeograafia (9), 6) meresõit (7 tööd), 7) loodusgeograafia, 8) maastikuteadus ja lõpuks 9) majandusgeograafia (mõni üksik, kuid mahukas uurimus). Loetelust välja jäänud 16 kirjutisest käsitleb seitse Johannes Gabriel Granö teaduspärandit, neli teaduspoliitikat, neli geograafia metodoloogiat ja ajalugu ning üks regionaalgeograafiat, kuid need Käyhkö esitatud järjestust ei muuda. Olavi Granö enda esile tõstetud 55 tööst paistab eriti silma 1981. aasta, kuid suurem osa tähtsamaist kirjutisist ilmus siiski hilisemal ajal. Neis on käsitletud rannikugeograafiat (22), geograafia metodoloogiat (10) ja teaduspoliitikat (üheksa kirjatööd). Olavi Granö järgi (1997) oli rannikule ehitamine suureks probleemiks muutunud just Soome saunakultuuri tõttu, sest taheti ehitada veele hästi lähedale. Granö rannikugeograafilised tööd tipnesid koos Markku Roto ja Leena Laurilaga tehtud ning 1999. aastal Turu ülikooli geograafia instituudi üllitiste sarjas (nr 160) avaldatud uurimuses *Environment and Land Use in the Shore Zone of the Coast of Finland*.

Käyhkö on tõstnud esile veel sellegi, et Olavi Granö ei pidanud inauguratsiooniloengu mitte enda väliuurimiste tulemusil saadud andmete analüüsist, vaid hoopis geograafia üldkõnusest. Oma loengus tõstis Granö esile, et geograafia kui teadus uurib territoriaalkooslusi nende koostise ja toimimise seisukohast ning et just sellist tasakaalustatud tervikteavet vajab planeerija. Ta ei avaldanud oma kõne teksti mitte erialajakirjas *Terra*, vaid hoopis laiemas leviku ja lugejaskonnaga *Valvoja*'s. Osaledes 1965. aasta kevadel planeerijate ja maateadlaste ühisel nõupidamisel, arutas ta, kuidas rakendada loodusgeograafiat piirkondade planeerimisel. Sel teemal esines ta ka 1965. aasta mais regionaalpoliitilise uurimise ja planeerimise sümposiumi sisse juhatades. Soome geograafia päevil 1976 Vaasas ja 1977 Espoos rääkis Granö geograafia ja ühiskonna omavahelistest seoseist. Märkisin, et Espoos toimunud geograafiapäevade kavas oli minu esinemine "Geograafia Nõukogude Liidu regionaalplaneerimises" paigutatud Granö "Mis on juhtunud regionaalgeograafias" ja Torsten Hägerstrandi "Regionaalgeograafia tulevikust" vahele. Et Nõukogude Liidu võimud mind Soome ei lubanud, olin seda ette arvates juba varakult saatnud oma ettekande laiendatud soomekeelse teksti tavalise kirjana korralduskomitee esimehele Erkki Tervamäkile, kes teatas mulle hiljem, et sajas eksemplaris paljundatud teksti ei jätkunud kõigile soovijaile, sest osavõtjaid oli 140.

Olavi Granö on käsitlenud veel geograafia arengu väliseid mõju-reid ja sisemisi põhjusi, geograafia institutsioone, euroopaliku geograafia pärandit ja geograafiat Turu ülikoolis. Tänu tema tegutsemisele ilmus uuesti Johannes Gabriel Granö teos *Altai* (1994) ning tõlgiti ja anti inglise keeles välja tema põhiteos puhtast geograafiast (*Pure Geography*,

1997). Kui nooruses oli Johannes Gabriel Granö olnud oma pojale “lihtsalt isa” (Olavi väljend vastuses minu küsimusele, miks ta varem isa teadustegevusele tähelepanu ei pööranud), siis pärast isa surma võttis poeg isa pärandi uurimise ja levitamise tõsiselt käsile. Olavi Granö arvates jõudis tema sellekohane tegevus lõpule meie ühisartikli ilmumisega (Kurs, Granö 2004).

Lõpuks küsib Käyhkö, miks Olavi Granö ei juhendanud ametlikult ühtki väitekirja, kuigi mitteametlikult andis nõu mitmele noorele algajale maateadlasele. Granö oponeeris Allan Tiitta väitekirja Zacharias Topeliusest kui geograafist (*Harmaan kiven maa: Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*, 1994), kuid ise ei juhendanud ühtki sellelaadset väitekirja, ehkki uuris geograafia ajalugu. Käyhkö arvab, et ehk Olavi Granö polnud loomult juhendaja (lk 258), ning esitab samas küsimuse, missugune võinuks olla tema mitte kui Johannes Gabriel Granö poja, vaid tavalise üliõpilase edasine teekond teaduses ja ühiskonnas.

Olavi Granöga suheldes märkas, et ta tegutses alati tasa ja targu. Talle ei meeldinud kraakled ja jõuliselt püüene ja pildile trügivad tegelased. Omaenese tõusu kohta märkis ta ühes vestluses, et mitu inimest olevat talle öelnud: “Mis sul viga, oled ju Johannes Gabriel Granö poeg, nimi tähendab ka midagi.” Samas olen mõelnud, kuid tihkamata asjaosaliselt küsida, miks ta ei viinud ühe katuse alla oma uurimusi geograafia ajaloo alalt. Ise arvan, et Olavi Granö oli loomult lühikäsitluste, s.t artiklite, mitte raamatute kirjutaja. Õnneks viis tema realiseerimata algatuse ellu Allan Tiitta, kelle teos *History of Geographical Studies in Finland 1809–1921* (424 lk) ilmus 2015. aastal, niisiis paar aastat pärast Olavi Granö surma. Tiitta teost olen eesti keeles tutvustanud (Kurs 2015).

Teadus- ja mõtteloole pühendunud dokumentaalkirjanik Timo Tarmio vaatleb täpsemalt Olavi Granö osa Soome teadushalduse ja -poliitika murrangus (lk 274–384). Soomes ja mujal Euroopas hakati tähelepanu pöörama haridus- ja teaduspoliitikale, sest selles nähti riigi üldpoliitika olulist osa. Tegevuse tulemusi kokku võttes toob Tarmio esile selle, et kui 1960. aastate algul oli Soome põhiliselt kuueklassilise (*kansakoulu*) haridusega elanike maa, kus kõrgharidusega inimeste arv küündis vaid 23 000-ni, siis aastatuhande vahetudes loendati kõrgharidusega inimesi 270 000. Juba 1960. aastal avati Oulu ülikool ning alustati Jyväskylän kõrgkooli uue peahoone ehitamist. 1960. ja 1970. aastail kõrvaltegevusena teaduse keskoimkonna teaduspoliitika sekretäri ametit pidanud Olavi Granö hakkas 1964. aastal teadusnõukogu liikmeks saades tõusma teadushalduse juhtkonda ning lõpuks sai temast uuendatud Soome Akadeemia esimees. 1969. aasta seaduse alusel hak-

kas akadeemia toimima teadushalduse keskorganina, mille ülesanne oli teha teadustöö edendamiseks algatusi, anda hinnanguid ja põhisuuniseid. 1972. aasta veebruaris valmis teaduse kesktöimkonna teaduspoliitika arendamise kava ning järgmisel aastal avaldatigi Soome teaduspoliitika peajooned 1970. aastate lõpuni. Olnud aastail 1970–1973 teaduse kesktöimkonna juhataja, lõpetas Olavi Granö sellega oma tegevuse Soome Akadeemia esimehena. Samal ajal puhkenud naftakriis muutis majanduskeskkonda ja pööras ümber aastakümneid kestnud kasvukõverad. Granö ajal oli teaduse kesktöimkonna koosseis väga uuendusmeelne. “Vana” Soome Akadeemia (1948–1969) esimehele, akadeemik Georg Henrik von Wrightile (1916–2003) oli Granö lubanud kirjutada sarja “The History of Learning and Science in Finland 1828–1918” jaoks Soome geograafia ajaloo köite. Avaldanud sel teemal küll artikleid, jäi tal aga tegemata kõikehõlmav käsitus. Granö rääkis tihti teadusastutuste koosseisust varem ja tänapäeval. 1948. aastal moodustatud 12-liikmeline Soome Akadeemia oli teaduse alal hädalahendus, sest sellest ei kujunenud riigi teadust toetavat ega ühiskonda arendavat organisatsiooni. Selles polnud kohta ka tehnikateaduste rahastamiseks. Allan Tiitta uurimuste järgi jagas Soome Eduskunta 1951. aastal loodusteaduse toimekonnale 8 000 000 marka (u 285 000 eurot) ja humanitaarteaduse omale 7 000 000 marka (u 250 000 eurot). See moodustas vaid u 15% teadusliku uurimistöö eelarvest. Samal ajal andis Rootsi oma toimekondade käsutusse 300 000 000 marka. Juba enne professoriks saamist oli noorele Olavi Granöle olnud selge, et Soome teaduspoliitika ja -korraldus vajab muutmist. 1948. aastal Prantsuse Instituudi (Institut de France) ja Vene (Peterburi) Teaduste Akadeemia eeskujul moodustatud Soome Akadeemia oli alates 1961. aastast nõrgenenud ning tema teaduspoliitika muutunud olematuks. Granö arvates tuli ülikoolides ja teistes kõrgkoolides hoogustada teadustegevust. Enne teda oli endine Soome peaminister Edwin Linkomies (1894–1963) Helsingi ülikooli rektori ja kantslerina hakanud tegelema teaduspoliitikaga ning esitama oma ettepanekuid president Urho Kekkonesele. Noor Olavi Granö leidis teisigi asjast huvitatud avaliku elu tegelasi. Ülikoolides tahtis Granö näha seda, et teaduslik uurimistöö ei väheneks, vaid seostuks tihedamalt õppe-tegevusega. Ta andis mõista, et Soome teaduses hakkab akadeemilise aristokraatia suurkujude aeg läbi saama. Noore Granö nimi sai tuntuks ka riigi juhtidele. Kui Granö oli 1957. aastal astunud Soome teadus-toimekondade ellu, peeti 18. novembril 1969 just tema eesistumisel nende toimekondade nõukoja viimane koosolek. 1970. aastal hakkas Soome Akadeemia esimeheks saanud Granö juhtimisel tööle uus teaduse kesktöimekond. Samal aastal valiti ta Soome Teaduste Akadeemia liikmeks, hiljem (1994–1995) oli ta ka selle esimees. 1980. aastal valiti

Olavi Granö akadeemikuks. Tollal sai Soomes olla vaid 12 akadeemikut, alles 2014. aastal suurendati nende arv 16-ni. Kui Soome Teaduste Akadeemia tähistas 2008. aasta novembris oma 60. aastapäeva, kutsuti Olavi Granö peakõnelejaks. Seal ta siis meenutaski 1970. aastal toimunud Soome Akadeemia ja teaduskorralduse uuestisündi.

Teose kaks viimast peatükki on eelmisist lühemad. Nende autorid on Turu ülikooli endine rektor Keijo Virtanen (sünd 1945) ja Turu ülikooli sihtasutuse esindaja Pekka Kanervisto.

Professor Keijo Virtanen vaatab Olavi Granö tegevust kantslerina (lk 385–402). Selgub, et Granö kandideeris Turu ülikooli kantsleriks juba 1975. aastal, kuid tollal valiti selleks 16 häälega Kaarlo Hartiala (1919–2009). Teisele kohale jäi 12 häälega Osmo Ikola (1918–2016) ja kolmandale kaheksa häälega Olavi Granö. Kui tollal peeti Granöt kantsleriameti jaoks veel liiga nooreks, siis 1984. aastal võitis ta valimised kindlalt 19 häälega. Hartiala pidi leppima 13 ja Ikola üheksa häälega. Nii sai 59-aastasest Olavi Granöst Turu ülikooli kantsler. Emeriteerunud 1988, tegutses Granö kantslerina edasi kuni 1994. aastani. Turu ülikooli välissuhtluse arendamise kõrval tuli tal kinnitada tööle kaasprofessorid, dotsendid, vanemassistendid, lektorid ja abiõpetajad. Selliseid ametikohti oli tema kantsleriaja alguses ülikoolis ligi 700. Professorid kinnitas Soomes kuni 1998. aastani ametisse vabariigi president. Olavi Granö kantsleriks oleku aja paradoks oli aga see, et ei õnnestunud ladusalt täita temast 1988. aastal väbanenud professorikohta. Kantsleri ülesannete hulka kuulus veel otsustamine, kas vabaks jäänud professori täidetakse kindla isikuga või kuulutatakse välja konkurss. Kantslerina jälgis Granö veel sedagi, et teadustöö moodustaks ülikooli tegevuses olulise osa ning et sellel oleks riigi põhirahastus. Kümne aasta jooksul tuli tal juhatada 76 koosolekut, mis olid seotud muutmisotsustega ülikooli mitmes sektoris. Iga õppejõud pidi olema nii õpetaja kui ka teadlane. Kantslerina tegutsedes ja veel pärast sedagi avaldas Granö mitmesuguseil teemadel kirjutisi. Tema järgi tuli soome keel teaduskeeleks säilitada. Ülikoolidel ja muudel kõrgkoolidel pidi teadustegevuse kõrval olema kindel koht kogu ühiskonna arengus. Kantsleri töö kulges tal ladusalt, sest teda abistas kaks sekretäri, kellest üks tegeles juriidiliste küsimustega.

Olavi Granö jäädvustati Turu ülikoolis kahele maalile: ühe autor (1986) oli Ulla Liuhala, teisel (1994) Enn Pöldroos. Pöldroosi maal telliti seoses sellega, et Granö oli 1992. aastal valitud Turu ülikooli üliõpilaskonna viiendaks auliikmeks. Ta oli üliõpilaskonna ajaloo toimkonna esimees ajal, mil Kimmo Ketonen koostas selle kaheköitelise teose (ilmus 1997 ja 2001).

Olavi Granö rajas kaks uurimisasutust: Saaristomere uurimisinstituudi Seili saarel Nauvos (1964) ja riikliku meresõidulase koolituse ja uurimiskeskuse (1984). See keskus jäi seotuks Turu ülikooli, Åbo Akademi ja Turu kaubanduskõrgkooliga. Meri oli mõlema uurimisüksuse ühendaja, nii nagu see oli ka Granö teadusuuringute tuum. Välissuhtluses oli Granöle eriti tähtis Tartu ülikool, millega sõlmiti koostööleping juba 1987. aastal. Paarkümmend aastat hiljem (2007) osales ta Tartu ülikooli 375. aastapäeva tähistamisel. Granö välissidemeid iseloomustades märgib Virtanen sedagi, et Kaunase ülikooli rektor Stasys Vaitekūnas (1941–2017) oli 2000. aastal saatnud Granöle tänukirja temalt saadud teadusartikli eest. Aastail 1987–1999 oli Granö rahvarände instituudi juhataja ning 1994–1995 ka Soome TA esimees. Rahvastikugeograaf Vaitekūnasele olid Soome tuntud ja tunnustatud geograafi kirjutised nähtavasti väga olulised. Pealegi osales Granö rahvarände instituudi konverentside korraldamises. Nii oli minulgi võimalus 1990. aastate alul neil osaleda. Virtanen toob esile veel selle, et Granö järgi hakkas teadus ennast pärast Teist maailmasõda rohkem jälgi- ma ning tõstis varasema isikukesksuse asemel esile teaduse ühiskonnakesksuse. Käsitlust kokku võttes tõdeb Virtanen, et Granö oli justkui ettevaatlik malemängija, kes nägi mitu käiku ette: ettevaatlikkus pole argus, vaid tegelikkuse tajumine.

Raamatu lõpetab Turu ülikooli sihtasutuse pikaajaline esindaja (*kanslianeuvos*) Pekka Kanervisto peatükiga “Olavi Granö ja Eesti” (lk 403–433). Kanervisto alustab oma kooliajast Nummelas 1970. aastail, mil tema venna paralleelklassis õppinud poiss jäi jalgrattaga Nummela puistee kohal Häme peateed ületades auto alla ja hukkus. See oli Granö poeg. Otsesed kokkupuutumised Olavi Granöga tekkisid Kanervistol Turu ülikooli sihtasutuse teenistuses olles küll alles 1996. aasta suvel. Seoses sellega ongi Kanervisto põhiliselt silmas pidanud Granö sidemeid Eestiga sihtasutuse liinis. Lisateavet püüdis ta aga hankida mujaltki. Nii kutsus ta mind 19. oktoobril 2021 Granö keskusse ja palus mul jutustada oma sidemeist Olavi Granöga. Tegin seda meeleldi ning andsin Kanervistole Eesti Geograafia Seltsi 39. aastaraamatu, kus leidis ka viiteid asjakohaseile artiklitele varasemais aastaraamatuis. Paistab aga, et ükski raamatu autor pole aastaraamatut kasutanud. Oma peatükis märgib Kanervisto, et Tartu ülikooli geograafiaosakonnale Soome Maateaduse Seltsist saadetud ajakirja *Terra* numbreid loeti “kaanest kaaneni”. See on ilus kirjanduslik väljend, kuid soome- ja osalt rootsikeelset ajakirja pigem ikka sirviti kaanest kaaneni. Just kaantele paigutatud reklaamidelt võis teada saada Soomes ilmunud uusimast geograafilise sisuga kirjandusest. Iga numברי lõpus olevas raamatuesitluses tutvustati mujal maailmas ilmunud uuemaid teoseid.

Ajakirja muud sisu uurisid need, kes keelest aru said. Minul oli selline oskus kujunenud Soome raadio järjekindla kuulamisega. Raamatu sellest peatükist saab lugeda ja vaadata pilte Olavi Granö esimesest reisist Eestisse 1973. aasta kevadel (vt ka Kurs 2022: 78–80). Märkisin, et alates 1973. aastast pidas Olavi Granöga kirjavahetust geograafiaosakonna esimene juhataja Endel Varep. Samast aastast olid Granöl tööalased suhted geoloog Kaarel Orvikuga (1935–2021), kes samuti Läänemere rannikuid uuris (vt Orviku, Granö 1992).

Turu ülikooli sihtasutuse pikaajaline volinik (*asiamies*) Pekka Kanervisto tunneb loomulikult kõige paremini sihtasutuse Eesti-suunalist tegevust. Meilgi on huvitav teada, et esimest korda käisid turulased Saaremaal 1991. aasta suvel, ja sama aasta septembris läksid saarlased Turgu. 1993. aasta suvel avati Turu ülikooli täienduskoolituse Lääne-Eesti kontor (*toimitila*), mida laiendati 1995. aasta algul. 1997. aastal kirjutasid Turu ülikooli uus rektor Keijo Virtanen ning Tartu Ülikooli, Eesti Põllumajandusülikooli, Tallinna Tehnikaülikooli ja Tallinna Pedagoogikaülikooli rektorid alla Saaremaa ülikoolikeskuse rajamise aktile.

Pärast kantsleriametist vabanemist 1994. aastal Olavi Granö osa suhtluses Eestiga koguni kasvas. Ta käis mitu korda Saaremaal, kutsudes sinna Tartu geograafegi. Eriti teguderohke aeg oli tal 1990. aastail ja 21. sajandi algul. Turu ülikooli sihtasutus ostis 2000. aastate alul Saaremaa ülikoolikeskuse tarbeks Kuressaare maja, mida pärast keskuse likvideerimist kasutati Turu ülikooli inimeste suvituskohana. 2022. aastal tuli sihtasutusel sellest loobuda. Edasi jutustab Kanervisto August Tammekannu lastelt ostetud maja väljaehitamisest Tartu J. G. Granö keskuks. Seda on varem põhjalikult kirjeldatud kolmekeelses teoses (Terho, Mälikallio 2000). Kanervisto kirjutatud peatüki juurde kuulub mitu asjakohast joonist ja pilti. Lk 424 toodud pilt pole aga võetud mitte Edgar Kantile pühendatud seminari ajal 2002. aastal, vaid aasta hiljem, seoses kunstnik Taneli Eskola (1958) korraldatud näitusega J. G. Granö fotodest. Peatükile täienduseks tutvustan nüüd ka Olavi Granö teist küllaskäiku Eestisse.

Timo Niitemaa on raamatus maininud (lk 127) Olavi Granö pöördumist Tartu ülikooli majandusgeograafia kateedri juhataja Mart Vabari (1934–2011) poole (kuupäeva pole märgitud). Siinkirjutajale pole teada, kas Vabar kirjale vastas, sest ta veetis 1982. aasta sügissemestri Moskvas ning õppeprodekaanina pidin ma sel ajal täitma majandusgeograafia kateedri ajutise juhataja kohuseid. 1982. aastal Cambridge'i ülikoolis töötanud Olavi saatis mulle kirja, milles teatas, et soovib 7. septembril 1983 koos kahe noorema õppejõu — *tohtori* Aarre Heino ja *dosenti* Jorma Kytömäkiga — ning kahekümne üliõpila-

sega tulla kohtuma meie ülikooli geograafidega. Koos füüsilise geograafia kateedri ja kogu geograafia osakonna juhataja Heino Mardisega (snd 1936) võtsime siis külalised vastu. Et geograafia osakonna ruumes oli salajaseks kuulutatud kaartide kogu, mille läheduses välismaalased ei tohtinud viibida, tuli kohtumine Turu geograafiaõppejõudude ja -üliõpilastega läbi viia korras allpool geoloogia kateedris. Professor Varep rääkis lühidalt geograafia ajaloost Tartu ülikoolis, mina andsin ülevaate kaasaegsest geograafilisest uurimis- ja õppetööst ning näitasin koolides kasutatavaid, üsna ebatäpseid Eesti teemakaarte ja hiljuti ilmunud õblukest kooliatlast (Eesti NSV... 1979), mille professor Varepi kaasabil oli koostanud dotsent Lev Vassiljev (1920–2009). Rääkisin ka 1983. aasta augustis korraldatud õppereisist J. G. Granö järgedes Altai mäestikust ning näitasin sellest diapilte. Olavi Granö andis Tartu ülikooli geograafia osakonnale üle J. G. Granö medali. Selle kohta ilmus järgmise aasta alguse *Terras* anonüümne lühikirjeldus koos medali üleandmise pildiga (J. G. Granö-mitali... 1984):

Turu ülikooli maateaduse üliõpilased tegid 1983. aasta septembris *laudatur*-taseme õppereisi Eestisse. Mitmekülgse Tallinna-programmi kõrval olid sealsed maateadlased andnud võimaluse tutvuda ühe päeva jooksul Tartu ülikooli ja selle geograafia instituudiga.

Tartu õppejõudude ja üliõpilastega kohtumisest kujunes südamlik koosviibimine. Selle alguses lausunud tervituskõnedes tõsteti ühisest ajaloolisest minevikust esile eelkõige professor J. G. Granö sidemed Tartu ülikooliga — ta oli professor aastail 1919–1923 ja nimetati audoktoriks 1932. aastal.

Akadeemik Olavi Granöl oli eriti suur rõõm viia sinna J. G. Granö medal, mille Soome Maateaduse Selts oli otsustanud anda Tartu ülikoolile seoses saja aasta möödumisega professor J. G. Granö sünnist. Medali võttis vastu geograafia instituudi juhataja Heino Mardiste.

1983. aasta detsembris tuli mulle turulastelt tervituskaart, mille tagaküljel olid kirjas kõigi õppereisil osalenute nimed.

*

Kaht raamatut omavahel võrreldes tuleb märkida, et mõlema Granö elu ja tegevust hästi tundnud ning noore Granöga pikemat aega koos töötanud tuntud Soome teadusloolane Allan Tiitta on arhiivimaterjalide ja

Olavi Granölt saadud teabe alusel kirjutanud “vana” Granö kohta raamatu, mida on mõnus lugeda. Tõenäoliselt olnuks ta suuteline koostama samasuguse teose ka “noore” Granö kohta.

Tehtud suure töö eest tuleb avaldada tunnustust teiseigi raamatu autoreile. Akadeemik Olavi Granö kohta on nüüd olemas teos, mis mahult, kujunduselt ja formaadilt meenutab suuresti Johannes Gabriel Granö kohta varem ilmunud raamatut.

Mõlemas soomekeelses raamatus leiduvad peatükid, mis iseloomustavad peategelaste tegevust Eestis. Teoste proportsioone arvestades ei saa neid üksikasjade osas muidugi võrrelda Eestis ilmunud kirjutistega.

Ott Kurs

Kirjandus

- Eesti NSV atlas*. 1979. Moskva: NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuv Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsus, www.digar.ee/id/nlib-digar:289407
- Granö, Johannes Gabriel [J. G. G.] 1901. Katsaus maantieteellisiin valmistaviin kursseihin. II: Uusi Guinea. — *Geografiska Föreningens Tidskrift*, 13. årg., s. 334–344
- Granö, Johannes Gabriel 1905. *Siperian suomalaiset siirtolat*. (Fennia 22, 4.) Helsingfors: Sällskapet för Finlands geografi, s. 3–86
- Granö, Johannes Gabriel 1906. Maralinhoito Etelä-Siperiassa. — *Luonnon Ystävä*, n. 10, s. 9–13
- Granö, Johannes Gabriel 1909a. *Archäologische Beobachtungen von meinen Reisen in den nördlichen Grenzgegenden Chinas in den Jahren 1906 und 1907*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 26:3.) Helsingfors
- Granö, Johannes Gabriel 1909b. *Piirteitä eläinmaantieteen historialta, etenkin aluejakokysymystä silmällä pitäen*. (Suomen Maantieteellisen Yhdistyksen Julkaisuja 8.) Helsinki: Yrjö Weilin
- Granö, Johannes Gabriel 1910a. *Archäologische Beobachtungen von meiner Reise in Südsibirien und der Nordwestmongolei im Jahre 1909*. (Journal de la Société Finno-Ougrienne XXVIII.) Helsingfors : Société finno-ougrienne
- Granö, Johannes Gabriel 1910b. *Beiträge zur Kenntnis der Eiszeit in der nordwestlichen Mongolei und einigen ihrer südsibirischen Grenzgebirge: Geomorphologische Studien aus den Jahren 1905, 1906, 1907 und 1909. Dissertation*. (Fennia 28, 5.) Helsingfors: Sällskapet för Finlands geografi

- Granö, Johannes Gabriel 1910c. *Über die geographische Verbreitung und die Formen der Altertümer in der Nordwestmongolei.* (Journal de la Société Finno-Ougrienne 28, 2.) Helsingfors: Finskugriska sällskapet
- Granö, Johannes Gabriel 1929. *Reine Geographie: Eine methodologische Studie beleuchtet mit Beispielen aus Finnland und Estland.* (Turun Yliopiston Maantieteellisen Laitoksen Julkaisuja 3 = Acta Geographiae 2:2.) Helsinki: Turun yliopiston maantieteellinen laitos
- Granö, Johannes Gabriel 1930. *Puhdas maantiede: Tutkimusesimerkeillä Suomesta ja Virosta valaistu. Metodologinen selvitys.* Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö
- Granö, Johannes Gabriel 1931. *Die geographischen Gebiete Finnlands: eine vergleichende Übersicht nebst methodischen Erörterungen.* (Turun yliopiston maantieteellisen laitoksen julkaisuja 6.) Helsinki
- Granö, Johannes Gabriel 1932. *Suomen maantieteelliset alueet.* Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö
- Granö, Johannes Gabriel 1935. Geographische Ganzheiten. — Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt, Bd. 81, S. 295–302
- Granö, Johannes Gabriel 1936. Asutus. — Kaarlo Hildén, Väinö Auer, Pentti Eskola, J. G. Granö, Matti Sauramo, V. Tanner, Rolf Witting (toim.). *Suomen maantieteen käsikirja.* Helsinki: Otava, s. 451–510
- Granö, Johannes Gabriel 1937. *Gehöfte und Siedlungen in Finnland: eine geographische Übersicht.* (Turun yliopiston maantieteellisen laitoksen julkaisuja 15.) Helsinki: Turun yliopiston maantieteellinen laitos
- Granö, Johannes Gabriel 1938. *Itinerarien und Landschaftsprofile J. G. Granös aus Uranchai (Tannu-Tuva) und der Nordmongolei.* (Turun yliopiston maantieteellisen laitoksen julkaisuja 16.) Bearbeitet und gezeichnet von A. K. Merisuo. Helsinki: Turun yliopiston maantieteellinen laitos
- Granö, Johannes Gabriel 1939. Ulko-Mongolia. — *Terra*, n. 51:3, s. 179–199
- Granö, Johannes Gabriel 1941a. *Mongolische Landschaften und Örtlichkeiten: eine Geographie physiognomischer Typen und einheitlicher Räume. Nach Reisebeobachtungen und Wegeaufnahmen in Uranchai (Tuwa) und der Nordmongolei aus den Jahren 1906, 1907 und 1909. I. Einleitung. Gebirgs- und Hochgebirgslandschaften.*

- Hochgebirgs-Beckenlandschaften. Gebirgs-Tafellandschaften.* (Turun yliopiston maantieteellisen laitoksen julkaisuja 19.) Turku: Turun yliopisto
- Granö, Johannes Gabriel 1941b. Sotamarsalkka Mannerheimin matkateos. — *Terra*, n. 53:1–2, s. 70–78
- Granö, Johannes Gabriel 1945. *Das Formengebäude des nordöstlichen Altai.* (Turun yliopiston maantieteellisen laitoksen julkaisuja 20.) Turku: Turun yliopisto
- Granö, Johannes Gabriel 1997. *Pure Geography.* Ed. by Olavi Granö and Anssi Paasi, transl. by Malcolm Hicks. Baltimore—London: The Johns Hopkins University Press
- Granö, Olavi 2013. Tervitus Johannes Gabriel Granö auditooriumi avamisel Tartu Ülikoolis 4. novembril 2010. Tlk Ott Kurs. — Arvo Järvet (toim.). *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 38.* Tallinn, lk 192–195, egs.ee/wp-content/uploads/2016/12/EGS_aastaraamat_2013_kd38.pdf
- Jauhiainen, Jussi S., Oiva Tuominen, Mauno Mielonen (toim.) 2024. *Maantiede Turun yliopistossa 1924–2024.* (Turun yliopiston maantieteen ja geologian laitoksen julkaisuja 22.) Turku, sites.utu.fi/utugeo/wp-content/uploads/sites/1223/2024/10/Maantiede_Turun_yliopistossa_1924_2024.pdf
- J. G. Granö - mita! Tarttoon. 1984. — *Terra*, n. 96:1, s. 94
- Kaevats, Ülo (peatoim.) 2000. *Eesti entsüklopeedia 14. Eesti elulood.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Kurs, Ott 1992. Olavi Johannes Granö — Tartu Ülikooli geograafia audoktor. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 27.* Tallinn: Valgus, lk 173–181
- Kurs, Ott 1994a. Johannes Gabriel Granö Aasia-uurijana. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 28.* Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, lk 162–194
- Kurs, Ott 1994b. Reisiraamat Euraasia südamest. — *Akadeemia*, nr 4, lk 859–864, www.digar.ee/id/nlib-digar:101755
- Kurs, Ott 1995. Johannes Gabriel Granö Eestis. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1057–1077, www.digar.ee/id/nlib-digar:101561
- Kurs, Ott 2001. Olavi Johannes Granö 75. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 33.* Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, lk 239–246
- Kurs, Ott 2013. Raamat Johannes Gabriel Granö elust ja tööst. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 38.* Tallinn, lk 195, egs.ee/wp-content/uploads/2016/12/EGS_aastaraamat_2013_kd38.pdf

- K u r s, Ott 2014. Soome akadeemik Olavi Granö ja Eesti. — Arvo Järvet (toim.) *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 39*. Tallinn, lk 15–31, egs.ee/wp-content/uploads/2015/02/EGSi-aastaraamat-2014.pdf
- K u r s, Ott 2015. Maateadus Soomes kuni Granöni. (Allan Tiitta. *The History of Geographical Studies in Finland 1809–1921*.) — *Akadeemia*, lk 1868–1885, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:259262/189327/page/142
- K u r s, Ott 2022. *Soome suund*. Tartu: Huma
- K u r s, Ott, Olavi G r a n ö 2004. Johannes Gabriel Granö as founder of modern geography in Estonia. — Mati-Jaan Punning (comp.), Tiia Kaare, Jaan-Mati Punning (eds.). *Estonia: Geographical Studies 9*. Tallinn: Estonian Academy Publishers, pp. 124–145
- L i n k o l a, Hannu 2012. Lauri Jäntin palkinto Allan Tiitalle. — *Terra*, n. 124:1, s. 46
- O r v i k u, G r a n ö 1992 = К. Орвику, О. Гранэ, “Современные берега”. — А. Раукас, Х. Хюваринен (ред.), А. Raukas, Н. Хувärinen (eds.). *Геология Финского залива = Geology of the Gulf of Finland*. Tallinn: Estonian Academy of Sciences, Institute of Geology, pp. 219–234, www.digar.ee/id/nlib-digar:623595
- R a i v o, Petri 2012. Puhdas maantieteilijä. (Tiitta, Allan (2011). *Sinisten maisemien mies. J. G. Granön tutkijantie 1882–1956*.) — *Terra*, n. 124:1, s. 57–58, terra.journal.fi/article/view/106912
- R i s t k o k, Andrus 1977. Maastike puheomaduste hindamise teoreetilistest alustest J. G. Granö maastikuteadusliku pärandi valgusel. — Arvo Järvet (toim.) *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 39*. Tallinn, lk 62–184, egs.ee/wp-content/uploads/2015/02/EGSi-aastaraamat-2014.pdf
- S i i l i v a s k, Karl 2000. *Eesti teaduse biograafiline leksikon 1. köide: A–Ki*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- T a l v e, Ilmar 1999. *Kolmas kodumaa: Autobiograafia III*. Tartu: Ilmamaa
- T a m m e k a n n, August 1930. J. G. Granö, Puhdas maantiede. — *Loodusevaatleja*, nr 5, lk 150–151, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:403100/344691/page/24
- T e r h o, Henri, Maija M ä k i k a l l i o (toim.) 2000. *Alvar Aalto — Villa Tammekann: Turun yliopiston ja Tarton yliopiston yhteistyökeskus = Turu Ülikooli ja Tartu Ülikooli koostöökeskus = Center for cooperation of the universities of Turku and Tartu*. Käännökset Ene Asu-Öunas, Ott Kurs, Kari Aro, Mall Tamm, Peeter Tammisto, Kalle Pihlainen. Turu: Turu Ülikooli Sihtasutus

Toomingas, Ahti (peatoim.) 2011. *TEA entsüklopeedia 7. Faial-Haamer*. Tallinn: TEA kirjastus

OTT KURS (1939) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna 1963. aastal; geograafiakandidaat (1971, TÜ). TÜ emeriitprofessor alates 2007. aastast; Helsingi Ülikooli audoktor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid: “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatust” (1990, nr 7, lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspärand” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7, lk 1452–1483), “Poliitgeograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666), “August Tammekann teaduses ja kultuuris” (1994, nr 8, lk 1720–1737), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (koos Eiki Bergiga; 1995, nr 2, lk 260–275), “Johannes Gabriel Granö Eestis” (1995, nr 5, lk 1057–1077), “Poliitgeograafia Eestis” (1996, nr 1, lk 137–151), “Marid ja Marimaa” (1996, nr 7, lk 1408–1424), “Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts” (koos Linda Kongoga; 1996, nr 11, lk 2284–2296), “Kakskeelne Lotring” (1997, nr 10, lk 2045–2062), “Turgi riikide kohanimed” (1998, nr 5, lk 1036–1051), “Endel Varep asulastiku uurijana” (2000, nr 8, lk 1711–1729), “Krimmitatarlaste tänane päev” (2002, nr 1, lk 78–88), “Salme Nõmmik: Aeg, ruum, ideed” (2002, nr 3, lk 497–508), “Afganistan ja afgaanid” (2002, nr 8, lk 1699–1711), “Kreeklasted Krimmis” (2004, nr 7, lk 1473–1495), “Maajamaa muutumisi” (2005, nr 12, lk 2607–2627), “Sakslaste saatusest Krimmis” (2006, nr 10, lk 2171–2190), “Vanast maailmast uude” (2010, nr 6, lk 1088–1114), “Leo Tiik geograafi ja kultuuriloolasena” (2010, nr 9, lk 1624–1670), “Maastikumuutusi ja rahvarändeid Euraasias” (2011, nr 7, lk 1375–1390), “Mägi-Karabahhi lugu: Armeenia mägismaa kirdenurk loodus- ja poliitilise piirkonnana” (2014, nr 6, lk 1009–1028), “Turkide rännaku ajaloolised maastikud ja riigid” (2015, nr 6, lk 1082–1106), “Uudo Pragi: majandusgeograaf ja matemaatik” (2016, nr 10, lk 1784–1822), “Isiklikku: noorest Pragist vana Pragini” (2016, nr 11, lk 2040–2054), “Sise-Euraasia kuivtasandike hõlvamisest ja maakasutusest” (2019, nr 4, lk 593–613) ja “Turkide põhjapoolsete rännete maastikud, rahvad ja riigid” (2024, nr 8, lk 1395–1424); samuti 22 arvustust ning järeldõnu ja tõlkeid.

ABSTRACTS

BONAVENTURE. *The Journey of the Mind into God. (Excerpts)*

Saint Bonaventure (1221–1274), in The Journey of the Mind into God (Itinerarium mentis in Deum, 1259), offers a distinctive synthesis of his thought. On the one hand, the work draws on his academic achievement, especially his Commentary on the Sentences of Peter Lombard; on the other, it reflects the mystical orientation characteristic of his later writings. A third defining feature of the text is its Franciscan mode of contemplation, or speculatio. In the Itinerarium, Bonaventure presents a sixfold ascent of the mind into God, describing successive stages of knowledge that lead from the external sensible world to the contemplation of the Trinity itself. Although similar mystical hierarchies of ascent are found in earlier Christian literature, Bonaventure's work is distinctive in its explicit integration of the example of Saint Francis, particularly the latter's mystical experience at Mount La Verna — the apparition of the six-winged seraph in the form of the Crucified and the miraculous reception of the stigmata. (Transl.)

PHILOTHEUS BOEHNER. *Introduction to Bonaventure's The Journey of the Mind to God*

Philotheus Boehner's (1901–1955) introduction to Bonaventure's The Journey of the Mind to God is one of Boehner's best-known texts. It was published posthumously in the United States in 1956 together with an English translation of Bonaventure's treatise. In this introduction, Boehner summarizes the main positions of his research on Bonaventure. He argues that Bonaventure's system of mystical theology is essentially Franciscan, representing a model of the mystical contemplation of Saint Francis — Bonaventure articulates on the intellectual level what Saint Francis proclaimed and taught. In The Journey of the Mind to God, this is expressed through the description of a six-stage process of cog-

niton, which constructs a “ladder” ascending from sensible nature to the highest ideas. According to Boehner, the distinctiveness of this approach lies in the fact that Bonaventure was inspired primarily by the event that occurred to Saint Francis on Mount La Verna, namely the apparition of the six-winged seraph in the form of the Crucified. From an intellectual-historical perspective, Boehner’s interpretation belongs to the sphere of influence of the French medievalist and philosopher Étienne Gilson (1884–1978). The edition of Bonaventure’s *The Journey of the Mind to God* prepared by Boehner, which includes an introduction, an English translation, and extensive commentaries, has been reissued several times and served as a model for many twentieth-century editions of Bonaventure’s works. (Transl.)

RIHO NÖMMIK. Which sciences are exploring the sky?

The article explains the differences between the scientific disciplines that study space phenomena — cosmology, astrophysics and space physics.

The author formulates the research objects of the youngest of them, space physics, which are the combinations of solar system radiation, magnetic and electric fields, plasma and neutral particles. These are the properties of the environment that can only be determined on site.

Space physics, which had its beginnings in the early 20th century with the study of particles with enormous energy coming from galaxies and metagalaxies, developed into space physics on the basis of nuclear physics in 1957 when human activity reached outer space.

While cosmology and astrophysics are fundamental academic sciences, space physics has, in addition to its value as a fundamental science, enormous significance as an applied science: it shows the limits of humanity’s activities in the space environment.

The author also describes the peculiarities of space physics that he encountered during his half-century career of research in this field. (Auth.)

ANETTE HALLIK. Agency: The dance of causes and consequences

After the great molecular biology discoveries in the 20th century, the concept of agency has re-emerged in biology as scholars seek explanations for life that go beyond molecular mechanisms and genetic determinism. Agency is defined as the ability of living organisms to pursue goals, sustain themselves, and act on the basis of internal rather than purely external causes. The idea of agency is widely used and thus defined in many ways, while defining an agent also becomes a challenging task. Kevin J. Mitchell and Henry D. Potter of Trinity College, Dublin, have proposed several criteria for identifying an agent: thermodynamic autonomy, persistence over meaningful time, endogenous activity, holistic integration, low-level indeterminacy, multiple realizability, historicity, and agent-level normativity. These criteria suggest that agency arises at the level of whole organisms rather than at the level of genes or molecular components, challenging interpretations that attribute cognition and intricate behavioural patterns to only DNA or other subcellular entities.

Modern vitalist reinterpretations argue that genes are not blueprints but raw materials that organisms use in constructing and maintaining themselves, while form and function emerge from dynamic cellular communication networks. This perspective repositions biological processes as complex, multi-directional interactions rather than linear information flows such as the traditional DNA to RNA to protein model. Understanding life through the lens of agency proposes a frameshift in the scientific discourse: instead of viewing organisms as machines governed by deterministic instructions, it highlights them as autonomous, adaptive systems engaged in a continual interplay of causes and effects. Such reframing opens new possibilities for integrating molecular biology with broader conceptual frameworks that emphasize meaning, organization, and the emergent properties of living systems. (Auth.)

EKATERINA VELMEZOVA. Tartu in snow and dreams

MEELIS SÜTT. The poetry of object relations about love and the embarrassment related to loving

In its most general sense, the object relations theory is a constantly evolving understanding across psychoanalytic schools of how relationships experienced at an early age with significant others (so-called objects — usually the child's parents or other primary caregivers) shape the human psyche. The care, consideration and love experienced since infancy, their specificities and the frustration associated with them are stored in the memory as internal object relations — that is, as permanent, partially unconscious patterns of how people perceive themselves, their body, the others and relationships in general. Psychoanalytically oriented therapies make it possible to discover, explore and understand patterns that are deeply rooted or have been distorted by later emotional wounds in order to alleviate psychological ailments. Discovery and understanding go hand in hand with the development of object relations that shape emotional life and maturation of the ability to love.

While speaking about the poetry of object-relations, I try to outline the ambivalence of emotional truth and the embarrassment caused by noticing it. Ambivalence and embarrassment are signs of transition in psychic development — constructive crises — and, therefore, deserve attention and action. The consequences of ignoring this can be existential suffering described as mental and/or behavioural disorders, introspective and empathic myopia, and impoverishment of emotional life. (Auth.)

JÜRI ENGELBRECHT, HELLE LIPPMAA, TOOMAS TIIVEL. Academic English Club (1961–1995), a unique phenomenon in Estonian scientific and cultural life

The Academic English Club operated on the principles of several well-known associations from history and elsewhere in the world, especially in England, as far as we knew about them.

The club did not have its own premises, and in the evenings, it used the language study room of the Estonian

Academy of Sciences for its meetings, initially at 6 Kohtu Street, later on the 3rd floor of 10 Lenin Boulevard where Irene Tiivel taught her language classes for postgraduate students. The club did not have a fixed statute and budget or a management team regularly elected according to specific rules. From the beginning, everything functioned based on trust, loyalty, and customs. New members were also selected primarily considering whether the person would fit into the club and enrich it with their knowledge, ideas, disposition, and attitudes — how “club-worthy” the candidates were. The club membership included people from a wide range of specialities, mostly scientists from various institutes of the Academy of Sciences and higher educational institutions of Tallinn but also doctors, artists, and writers.

The Academic English Club had its beginnings when Irene Tiivel, who had received her education as an English philologist at the University of Tartu, started working at the Estonian SSR Academy of Sciences in the 1960s at 6 Kohtu Street in Tallinn where she taught young researchers pursuing their degrees. As in those days the opportunities for practising English in Estonia were non-existent, many who had completed the course were looking for an opportunity to continue mastering their English. Although the beginning and further activities of the club bore the stamp of those years, a distinctive feature was certainly that the club’s activities were conducted entirely in English. During the club’s 35 years of existence, approximately 500 club evenings were held. According to the club’s principles, there is no list of speakers and their topics, nor are there any lists of the audience.

The club also developed two separate branches of activity, with many more participants than the Club, although the membership largely overlapped. These were the Academic English Skiing Camp (AESC), initially at Kääriku and Vana-Otepää, later at Sangaste (1965–1997), and the English-language theatre where the actors were non-professionals, mostly researchers, and the director was usually Irene Tiivel. The goal was still the same — to develop English language skills and knowledge of English-speaking culture, to do some-

thing in the company of nice people, to learn new things, to enjoy communicating in English.

Let's try and fit the Academic English Club (AEC) and the Academic English Skiing Camp (AESC) into the larger picture. First, to find the reasons why such community movements arose during the totalitarian regime (AEC in 1961 and AESC in 1965). Second, how they were related to the "psyche" of general social processes (not to use the word "theory"). Third, one should reflect on the consequences that the AEC and AESC gave to the future, i.e., to free Estonia.

The history of the AEC and AESC shows that a small push from Irene Tiivel, which she applied several times, was enough to create a sizeable "Sangaste community" (the full list of AESC members included almost 300 names). In a way, the initial push was also influenced by stigmergy, because Irene Tiivel's teacher was legendary Arthur Hone who instilled respect for English culture in his students in Tartu. Irene Tiivel was entirely imbued with it and used every opportunity to talk about it, "Hone just looked up to the sky and was educating us all the time." In retrospect, one could say that the English language was a disguise for cultivating free thinking, although no one harboured such a secret plan in the initial years. This is how an academic community was formed in Estonia from 1965 onwards, who enriched its intellectual world with the help of a second language. This encouraged free thinking, broadening the worldview and entering a normal intellectual environment without the constraints of a totalitarian state. Naturally, in the 60s and 70s of the previous century, the stagnant empire was still powerful enough, and Russification was in full swing. Let us recall "The Letter of 40" in 1980 which drew attention to the need to protect the Estonian language. It may seem paradoxical, but learning English involved support for the Estonian language and the Estonian mind. This was also reflected in the presentations at both the AEC and the AESC. The presentations covered education and mental abilities, communication and emotions, new scientific achievements and art. Even the mere list of presentations gives an idea of the topics: the structure of the universe, the communication language of whales,

the mechanics of the stock market, the formation mechanisms of cancer, robotics, English architecture, Escher's geometric rhapsody, musical acoustics, the role of humour in evolution, etc., etc. We should add roundtable discussions and witty musicals where everyone took part, which delighted both the mind and the senses. All of this was in some ways a preview of the free world that Estonia became a part of. A vivid example is Mati Hint's speech at Sangaste about the Welsh language and its protection. Later, as a member of the 7th Riigikogu (the Estonian Parliament), he gave an equally skilful and passionate speech about the Estonian language.

If you look at the full list of AESC members, you will find academicians and language teachers, future ministers and ambassadors, members of the Riigikogu and officials of the European Union, as well as a couple of future presidents of the Estonian Academy of Sciences. It was probably not only their language skills that helped them achieve success, but also their spirituality and creative attitude, which were honed in a free atmosphere. Spirituality, however, remained with all participants, regardless of their positions. Thus, the communities of AEC and AESC also played their part in the process of regaining the independence of the Estonian state. (Auth.)

MARIS KIRME. The early years of Estonian vocal art and Finnish singers

To reach a level of art that is worthy of consideration, one of the most important factors in the development of native-language vocal music is access to the public stage and becoming an object of public criticism. This has been typical of the development of vocal music in many European countries in the 19th century, especially among small European nations. As vocal music is language-based, it was largely associated here with the status of the Estonian language in society. Without this ascent "from the kitchen to the concert hall", so-called art songs based on the Estonian language would probably not have been born. Or this would have happened somewhat later if our northern neighbours, the Finnish

singers, had not come to our aid. (There were very few of our own professionals, especially in the 19th century.)

The article explains the earlier development trends of Estonian-language vocal art, primarily chamber singing, through the prism of Finnish singers' performances in Estonia, focusing mainly on reception. The period under consideration mainly stretches from the 1860s to the birth of the Republic of Estonia in 1918. The main sources of research have been Estonian-language press criticism of the period in its various forms (advertisements, commercials, reviews, essays, etc.), concert programmes, memoirs.

Finnish singers (to name only the most important ones who performed here — Alma Fohström, Maikki Järnefelt-Palmgren, Elli Forsell-Rosenthäls, Wäinö Sola) performed in Estonia in relatively large numbers and frequently at that time. The geography of their performances was remarkably wide, covering the larger towns — Tallinn and Tartu — and several smaller ones. They gave concerts mostly in the halls of Baltic German societies, but from around the 1910s, increasingly often in Estonian societies. Their audiences seem to have included relatively many Estonians; the reception by Baltic Germans was considerably more lukewarm. When the Finnish singers started their performances here in the 1860s, they initially had only a few Finnish and Estonian folk songs in their programmes among other repertoire (so-art songs practically did not exist then). Their concerts became primarily a support action for the Estonian language. Later, when they also included a few solo songs by Estonian composers (Aleksander Läte, Konstantin Türrpu, Artur Kapp) in their repertoire — and even calling forth the birth of some — their performances directly supported the development of Estonian vocal chamber music. Additionally, their appearances in performances of operas and oratorios which took place in Estonian might also be mentioned. Their performances also kept the Estonian audiences well informed about contemporary Finnish chamber music, from Jean Sibelius, Armas Järnefelt, Oskar Merikanto to Erkki Melartin, Toivo Kuula, Leevi Madetoja, etc. In many ways, it was through their con-

certs that the vocal chamber music of Finnish composers acquired a relatively important place in the repertoire of Estonian singers. The impact and benefits gained from the performances of Finnish singers in Estonia before the birth of independent statehood were noteworthy, ranging from language and culture to politics. (Auth.)

Review

OTT KURS. Two Granös commemorated in books

Allan Tiitta. Sinisten maisemien mies: J. G. Granön tutkijantie 1882–1956. [The Man of Blue Landscapes: J. G. Granö's Path as a Researcher 1882–1956.] (Historiallisia tutkimuksia 256.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011. 541 pp.

Pekka Kanervisto, Jukka Käyhkö, Timo Niitemaa, Timo Tarmio, Keijo Virtanen. Maantieteen rannoilla, tiedepolitiikan saaristossa — Akateemikko Olavi Granön elämä. [On the Shores of Geography, in the Archipelago of Science Policy — The Life of Academician Olavi Granö.] (SMS erillisjulkaisu.) Turku: Turun Yliopistosäätiö; Helsinki: Suomen Maantieteellinen Seura, 2024. 453 pp.

AUTHORS

Saint BONAVENTURE (1221–1274), philosopher and scholastic theologian

PHILOTHEUS BÖHNER (BOEHNER; 1901–1955), Franciscan theologian and medievalist

JÜRI ENGELBRECHT PhD (1939), emeritus professor of Tallinn University of Technology

ANETTE HALLIK (2001), master's student at the Institute of Molecular and Cell Biology, University of Tartu

MARIS KIRME PhD (1945), associate professor emeritus of Tallinn University, musicologist

OTT KURS PhD (1939), emeritus professor of the University of Tartu, human geographer

HELLE LIPPMAA (1934–2024), polymer chemist and social figure

RIHO NÕMMIK PhD (1936), space physicist

MEELIS SÜTT (1966), psychoanalyst, psychoanalytic psychotherapist and couples therapist

TOOMAS TIIVEL (1952), biologist and diplomat, project manager at NGO Loodusajakiri

VIVE TOLLI (1928–2020), graphic artist and illustrator

EKATERINA VELMEZOVA PhD (1973), professor of Slavistics and of history and epistemology of language sciences in Eastern Europe at the University of Lausanne, visiting professor of Slavistics at the Institute of Foreign Languages and Cultures, University of Tartu